

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE

ÅRBØGER 2018

Sønderjyske Årbøger 2018

Redaktion:

Kristian B. Arentsen

Mogens Rostgaard Nissen

Anne Marie Overgaard

Klaus Tolstrup Petersen

Merete Bo Thomsen

Mads Mikkel Tørsleff

Historisk Samfund for Sønderjylland

Sønderjyske Årbøger · 2018

© Historisk Samfund for Sønderjylland

ISSN: 0106-4452

Skrift: Palatino LT

Grafisk produktion: PE offset A/S, Varde

Sats/ombrydning: Lars Rud Fyhn

Omslag: Dennis Paulsen, Headquarters

Bogbind: Centrum Grafisk Færdiggørelse A/S, Randers

Fagfællebedømmelse (peer review)

Historiefaglige artikler i Sønderjyske Årbøger underkastes ekstern fagfællebedømmelse før publiceringen.

Forsidebillede:

Tegning af Frøslevlejren fra 1944.

Kilde: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Tegner: Jens Martin Sørensen.

Indhold

Artikler:

<i>Thomas Bonnemann Egebæk</i> : Den gale præst	9
<i>Martin Sejer Danielsen</i> : Trædeild og skattegravning	29
<i>Klaus Tolstrup Petersen</i> : Krabbe-affæren	55
<i>Katrine Crone og Max Odsbjerg Pedersen</i> : Den sønderjyske dræber	93
<i>Martin Göllnitz</i> : Tysk grænsekamp i København	117
<i>Hans Flintholm Hansen</i> : Erindringer om modstandsarbejde, arrestation og fangenskab 1944-1945	135
<i>Jens-Christian Hansen</i> : Sønderjyder i slesvigsk koncentrationslejr	171
<i>Adrian Schaefer-Rolffs</i> : Kortlægning af national mindretalspolitik	193

Anmeldelser:

Andresen, Hans: Sydslesvigs danske skoles historie. 2 bind.	227
Andresen, Jørn Tranekjær: Blod og jord. Soldaterskæbner fra det dansk-tyske grænseland 1939-48	228
Buk-Swienty, Tom: Det ensomme hjerte Fortællingen om en musikalsk soldats utrolige odysse gennem 2. verdenskrig og hans drøm om at blive dansker	229
Gregersen, Niels Henrik og Carsten Bach-Nielsen (red.) Reformationen i dansk kirke og kultur, bd. 1-3.	231
Kristensen, Hans: Hertugræve og køkkenharer. Jagt, vildt og jægere i Sønderjylland før Genforeningen.	233
Rasmussen, Carsten Porskrog (red.): Historien på væggen. Historiemalerier på Sønderborg Slot	235
Nicolaus Schmidt: 1667-2017 Arnis. Die kleinste Stadt Deutschlands	238

Wiingaard, Helge: PATRIAE ET LITERIS – Haderslev Katedralskole gennem 450 år	239
Wolf, Hans: Sønderjyder på Østfronten i 1. Verdenskrig	241
Forfatterliste	243
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2017.	245
Fra den historiske arbejdsmark i Sønderjylland 2017	281
Historisk Samfund for Sønderjylland	297
Regnskab	302

Forord

AF REDAKTIONEN

I dette års årbog har vi valgt at bringe otte artikler, hvoraf den ene er en erindringsartikel. Kronologisk og tematisk spænder artiklerne vidt, ligesom næsten hele det gamle hertugdømme Slesvig er omfattet af artiklerne.

I den første artikel har Thomas Bonnemann Egebæk forholdt sig til præsten Johannes Oldendorph, der blev født i Haderslev i et velstående hjem i 1524 og døde samme sted 42 år senere. I mellemtiden havde Oldendorph været vidt omkring, og han skrev kort før sin død sine erindringer, hvoraf man får et godt indtryk af livet ved Hertug Hans den Ældres hof i Haderslev i midten af 1500-tallet, ligesom erindringerne er en kilde til hans religiøse verdensbillede. I den efterfølgende artikel analyserer Martin Sejer Danielsen to sagn, der blev fortalt af den sønderjyske sagnfortæller Christian C. Haugaard til den kendte folke-mindesamler Evald Tang Kristensen i 1894 og 1902. De to sagn fortæller meget om Haugaards syn på forholdene i Sønderjylland, som dengang var en præstprovins. Klaus Tolstrup Petersen har i sin artikel analyseret den såkaldte Krabbe-affære, hvor folketingspolitikeren fra Venstre, Christopher Krabbe, under valgkampen i 1901 kom i problemer, fordi han støttede sin datter, Margrethe von Wildenrath-Krabbe, der var redaktør på den dansksprogede sønderjyske avis, Dannevirke. Datteren blev lagt for had, fordi hun fulgte en tyskvenlig linje, og denne kraftige utilfredshed gik altså også ud over faderen.

Katrine Crone og Max Odsbjerg Pedersen har i deres artikel analyseret, hvordan dansksindede soldater under Første Verdenskrig håndterede voldsomme oplevelser af drab, vold og ødelæggelse, og hvordan flere soldater berettede om disse oplevelser i krigserindringer, der blev udgivet i årene efter krigen. Martin Göllnitz har i sin artikel undersøgt det tyske mindretals studentsammenslutning i København, "Verbindung Schleswigscher Studenten", som bestod af tysknationale studerende fra Nordslesvig. Foreningen distancerede sig fra nazismen og medlemmerne ville ikke være politiske stormtropper for NSDAP i København. Studentsammenslutningen kom også på kant med nazificerede studentsammenslutninger ved universitetet i Kiel, som uden større held forsøgte at puste liv i foreningen i København.

Vi har valgt at bringe en erindringsartikel skrevet af Hans Flintholm Hansen om hans tid som en del af modstandsbevægelsen i Sønderjylland 1943-44 og om arrestationen og fængslingen af ham. I artiklen beskriver han også sit ophold i Frøslevlejren, og hvordan han oplevede turen med De hvide Busser gennem Danmark til Sverige. Jens-Christian Hansens artikel om de danske fanger i koncentrationslejren Husum-Schwesing i Sydslesvig er baseret på resultaterne fra hans ph.d.-afhandling. Lejren var en udelejr til Neuengamme, og fangerne blev sat til at grave tankspærringer i forbindelse med den såkaldte Friservold. Selv om lejren ved Husum kun eksisterede i tre måneder i efteråret 1944, var der en meget høj dødelighed blandt fangerne – også blandt de danske. I den sidste artikel kortlægger Adrian Schaefer-Rolffs politikken i forhold til det tyske mindretal i Sønderjylland og det danske i Sydslesvig. Han har gennemført en interviewundersøgelse, og analyserer, hvordan mindretalspolitikken på hver side af grænsen har fungeret inden for de seneste år, og hvordan mindretalslederne vurderer dens betydning.

I år bringes der ni boganmeldelser. Det er lidt færre end de foregående år, hvilket skyldes, at vi har lavet en aftale med Sønderjysk Månedsskrift om, at vi i årbogen alene anmelder større, faglige bogudgivelser, mens bøger med et bredere formidlingssigte anmeldes i Månedsskriftet. I dette års årbog er oversigten over de lokalhistoriske tidsskrifter af ressourcemæssige årsager gledet ud.

God læselyst!

Den gale præst

Johannes Oldendorph og hans selvbiografi¹

AF THOMAS BONNEMANN EGBÆK

Præsten Johannes Oldendorph levede 1524-1566, og han var til tider svær at omgås. Flere gange blev han fyret fra sine stillinger både i England og Haderslev på grund af sit iltre temperament. Hans selvbiografi indeholder mange detaljer og beskrivelser af dagliglivet og hoffet i Haderslev under Hertug Hans den Ældre. Selvbiografien er et personligt indblik i en præsts mentalitet, kærlighedsliv og følelser i en tid, hvor selvbiografier ofte havde karakter af kalendere. På trods af de mange kvaliteter har bogen endnu ikke fået en fuld gennemarbejdelse i nyere tid.

Indledning

En pestsyg præst ligger for døden i Haderslev. Han hører Jesus tale til sig: "Den, som tror på mig, vil gennem denne død gå over til evigt liv."² Med et sæt vækkes han af sin spæde datters gråd og skrig. Hun ligger og kæmper med en stor pestbyld, som ikke er blevet bedre, siden kirugen skar et stykke af den.³ Dagen efter forstår præsten, at hans tid er kommet til at møde Herren og Kristus. De sidste ord nedskrives i bogen, som han efterhånden har arbejdet på i tre år. Han er ikke i tvivl; "Mine skrifter viser klart, hvad der har været min kristne tro og beken-delse efter det Guds ord, som er overleveret os gennem profeterne og apostlene. Amen."⁴ To dage senere er han død.

Præsten hed Johannes Jacobsen Oldendorph og han levede fra 1524 til 1566. Hans liv er skildret i en slægtshistorie, selvbiografi og dag-bog, som han påbegyndte i 1563 og slutter ved hans død. Den er blandt de ældste selvbiografier i Danmark, og den er sammenhængende. Jo-hannes Oldendorphs selvbiografi giver os et indblik i en tid, præget af uenighed om forståelsen af Christian III's lutherske reformation i 1536. Samtidig får læserne et enestående indblik i de sociale og poli-tiske forhold i Haderslev set med et par lutherske præsteøjne. Det er derfor underligt, hvorfor Oldendorphs selvbiografi dårligt er kendt på et nationalt plan, og at den næsten kun er blevet anvendt i et sønder-jysk perspektiv. Bogens tilgængelighed har ikke været et problem siden 1966, da Historisk Samfund for Sønderjylland udgav den latinske tekst

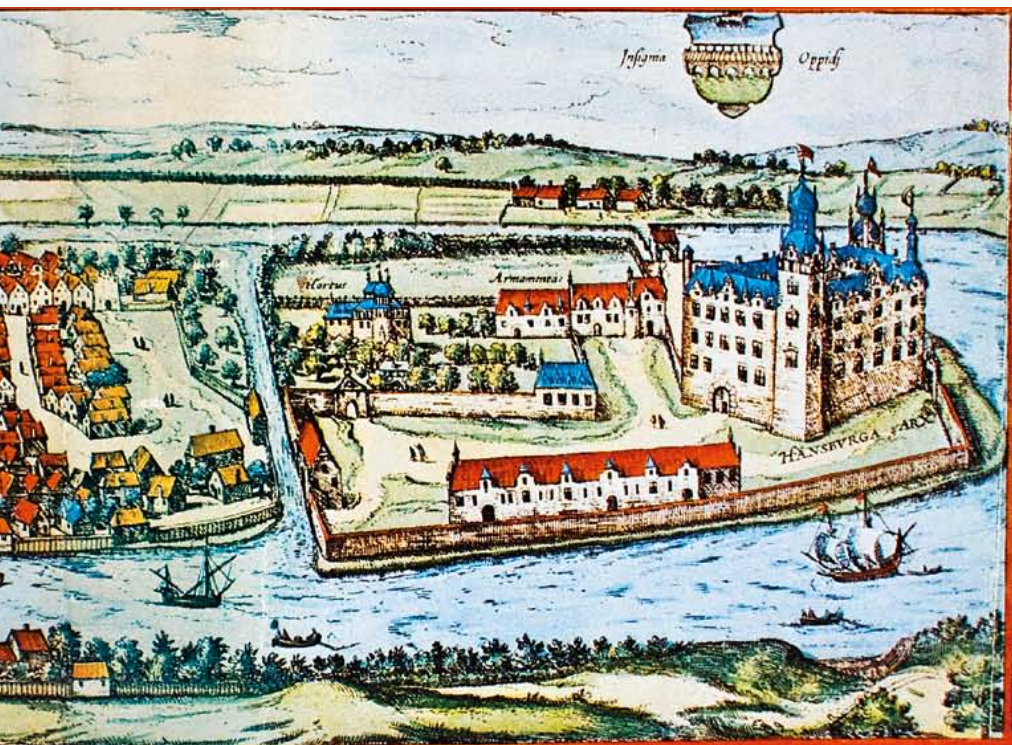

Prospekt af Haderslev tæt på Oldendorphs levetid.

i en dansk oversættelse. Derfor bør en gennemgang af selvbiografien kunne åbne op for en bredere forståelse og anvendelse af bogen som kilde til følelses- og dagligliv omkring midten af 1500-tallet.

En ejendommelig mand

Oldendorphs dagbog/selvbiografi er første gang brugt som historisk kilde af den anerkendte teolog Holger Frederik Rørdam, der var optaget af Oldendorphs rejse til København i *Kirkehistoriske Samlinger* fra 1868. Rørdam beskriver den haderslevske præst som "...en yderst stridbar karakter, fuld af høje tanker om sin egen dygtighed, og at han derfor i reglen bedømmer de personer, han traf sammen med, på en meget ensidig og ofte vist ganske ubillig måde."⁵ Lignende beskrivelse af Oldendorph findes hos den sønderjyske historiker, Thomas Otto Achelis, der i sit tobindsværk om Haderslevs historie beskriver præsten som

Udført af Braunius i 1585.

“...en lærd mand, men – som lærde folk undertiden kan være – var han sommetider lidt skør i hovedet.”⁶ Samtidig havde Achelis ikke meget til overs for Oldendorphs selvbiografi da “Det er i og for sig ikke særlig værdifulde optegnelser, Hans Jacobsen Oldendorph har efterladt sig.”⁷ Beskrivelsen af Oldendorph er dog mere moderat i forordet til oversættelsen af hans selvbiografi, hvor oversætteren, præsten A. Andersen, beskriver ham som “...en ejendommelig og lidet omgængelig mand, overbevist om sit eget værd og hård i bedømmelsen af andre.”⁸ M. Favrholt fortsætter denne tendens i sin bog om Haderslev Latinskoles historie, når han bruger Oldendorph som eksempel på grammatikforgudelse i præstestanden. Han beskriver med hårde ord præsten som “...en opblæst pendant...” og “...en lærd nar...”⁹ Mere positiv indstillet er Mikkell Leth Jespersen, som i sin bog fra 2010 om hertug Hans den Ældres fyrstestat henviser til den ældre litteraturs hårde dom over Oldendorph: “Kildeværdien af kapellanens optegnelser kan dis-

kutures – ikke mindst fordi det er blevet hævdet, at manden var skør.”¹⁰ Jespersen selv nuancerer dog kritikken med henvisning til et brev fra hertugen, hvori Oldendorph bl.a. beskrives som ”en fin lærd mand” og gør brug af Oldendorph som kilde til hoflivet i Haderslev.

Den øvrige faglitteratur har været mistroisk over for Johannes Oldendorphs troværdighed og dermed anvendelsen af hans selvbiografi som kilde grundet hans psykiske sygdom. Hvis en person er psykisk ustabil eller decideret syg, skal historikeren stille sig særligt kritisk over for kildeværdien af vedkommendes skrifter.

Derfor fortjener Oldendorphs selvbiografi en mere fyldig udlægning, hvis vi vil stille de rigtige spørgsmål. En sådan udlægning vil fremvise en plaget mands fortælling, som der bør tages forholdsregler for at bruge.

Født ind i god stand

Johannes Oldendorph blev født ind i en velstående familie i Haderslev. Faderen, Jacob Petersen Oldendorph, var forretningsdrivende og blev senere borgmester i Haderslev. Af søskende havde han fire søstre, Marina, Ingeborg, Anna og Catharina samt to brødre, Nicolaus og Peter. Moderen, Elsebe, døde i 1526 to år efter hans fødsel, og faderen forblev enkemand indtil sin død i 1546. Oldendorph skriver intet om sin barndom, men begynder først sine erindringer med året 1545, da han studerede i Wittenberg. På denne tid herskede de store reformatorer Martin Luther og Philip Melancthon på universitetet. Johannes Oldendorph overværede flere prædikener af de to lærde mænd, men flygtede tilbage til Haderslev i 1546. Martin Luthers død samme år indvarslede begyndelsen på den Schmalkaldiske Krig mellem de evangeliske fyrsters forbund og den katolske tysk-romerske kejser Karl V. Krigen var et resultat af, at det schmalkaldiske fyrsteforbund var blevet en for stor magtfaktor i det tysk-romerske rige. Først efter at Karl V havde sluttet fred med Frankrig i 1544, var der mulighed for og midler til at føre krig imod det schmalkaldiske fyrsteforbund.

Kejseren havde indgået forbund med pave Paul III mod de protestantiske fyrster. Forbundet vægrede sig i 1546 ved at sende repræsentanter til koncilet i Trento, hvor paven lyste Johan Frederik I af Sachsen og Philipp I af Hessen fredløse. Herefter rasede krigen indtil 1547, hvor Karl V's tropper besejrede den schmalkaldiske forbundshær i slaget på Lochauer Heide.¹¹

Det var disse uroligheder, der fik Oldendorph til at rejse hjem. Efter et kort ophold ved Rostock Universitet måtte han afbryde sine studier, da hans broder, Peter, i Kiel havde fået kidnappet sin hustru. I to år rejste brødrene rundt til Rostock, Wismar og Schwerin for at finde hende. Undervejs forklarede Peter, at hustuen var blevet kidnappet på grund af en pengegæld, som han havde pådraget sig.

En lovende karriere

Rejsen med broderen førte Johannes Oldendorph til Lübeck, hvor han mødte den polske reformator Johannes Laski. Han var en højtstående lærd, der var på vej til England, hvor Edward VI viste velvilje over for reformatoriske tanker og idéer. Han anmodede Laski om en anbefaling til en from herre og Laski svarede, at han ikke kendte nogen frommere end selveste ærkebiskoppen af Canterbury, Thomas Cranmer.

Johannes Oldendorph fik en anbefaling, men set i bagklogskabens lys skulle han ikke have taget imod den, da det senere kom frem, at Laski og Cranmer var velvilligt indstillet over for den zwinglianske reformati-

Thomas Cranmer (1489-1556) var ærkebiskop og Oldendorphs overordnede under hans ophold i England. Malet af Gerlach Flicke i 1545.

onslære. Oldendorph var jo selv oplært af Luther og Melanchthon, som havde en helt anden opfattelse af reformationen. Under reformationerne i Europa op til midten af 1500-tallet herskede der tre retninger, der hver havde deres egen forståelse af nadveren. For schweizeren Huldrych Zwingli (1481-1531) var nadveren rent symbolsk.¹² Martin Luther (1483-1546) holdt derimod fast i, at Kristus kommer til mennesket gennem brødet og vinen ved indstiftelsesordene og er virkeligt nærværende.¹³ Derfor skal nadveren hos lutherdommen forstås sådan, som den lyder i Biblen og aldrig i en ren symbolsk betydning. Den franske Jean Calvin (1509-1564) tog en form for mellemposition, idet han forstod Kristi nærvær som en åndelig tilstedeværelse, hvor Jesus kun var til stede i ånden.¹⁴ Herved ændrede Calvin ved Biblens fremstilling af nadveren.

I dag kan disse uenigheder virke som petitesser, men i begyndelsen af 1500-tallet var nadverforståelsen årsag til voldsomme intellektuelle konflikter. Oldendorphs forståelse af nadveren skulle senere vise sig at få stor betydning for hans liv og embede.

Sygdommen bryder ud

Nu artede Johannes Oldendorphs liv sig sådan, at han efter kort ophold i sin hjemby, Haderslev, rejste til England for at tjene ved Thomas Cranmers hof i det fornemme Lambeth Palace tæt på London. I begyndelsen af august 1549 rejste han med skib fra Hamborg og ankom til England 14 dage efter. Ved ankomsten til Lambeth Palace modtog Thomas Cranmer den haderslevske præst med ordene: "Du er mig meget velkommen; du skal være min amanuensis [skriver og kopist], og jeg vil give dig en god løn."¹⁵ Allerede her mistænkte Oldendorph ærkebiskoppen for at være zwinglianer, da han ikke svarede på følgende udbrud: "Højærværdige herre, med Guds hjælp og bistand vil jeg samvittighedsfuldt og trofast passe mine studier. Gid der i dette rige ikke var så mange vranglærere, zwinglianere og gendøbere, som jeg daglig hører!"¹⁶ Denne mistanke var velberettiget, da Thomas Cranmer i 1556 blev brændt for forræderi og kætteri af den katolske Dronning Maria I af England. Oldendorphs mistro til zwinglianister og gendøbere fortsatte igennem hele hans liv.

Oldendorph fik til opgave at sammenskrive en stor samling af uddrag fra kirkefædrene Dionysius, Ignatius, Polycarp, Irenæus, Tertullian og Cyprian. Under opholdet hos Thomas Cranmer skete der dog noget, som skulle påvirke ham resten af livet; han begyndte at blive syg. Det

begyndte med paranoide vrangforestillinger om hans kollega, Peter Alexander, som læssede større arbejdsbyrder på ham, end han kunne bære. Hurtigt udviklede sagen sig til intenst mundhuggeri mellem de to lærde, og det blev så slemt, at ærkebiskoppen måtte gribe ind og forsøge at mægle mellem dem. Lige meget hjalp det, indtil ærkebiskoppen tilkaldte flere biskopper og andre lærde for at høre deres sag. Det lykkedes at forlige Oldendorph og Alexander, men samme aften ved et efterfølgende festmåltid blev Johannes Oldendorph stærkt afkræftet og mistænkte Peter Alexander for at have fyldt gift i glasset. Kort efter flyttede Oldendorph ud af Lambeth Palace til en enkeværtindes hus, hvor Peter Alexander kom for at tale med Oldendorph om det arbejde, han havde forladt. Midt i samtalen fór Oldendorph i flint og afrev i raseri noget af Alexanders skæg, og som han selv skriver: "...noget af det [skægget] viste han [Peter Alexander] til ærkebiskoppen, resten samlede jeg op fra gulvet og har gemt det for mig selv."¹⁷

Herefter blev det meget værre med Oldendorphs mentale og fysiske tilstand. Præsten lagde sig syg hos værtinden, og Djævelen kom for at give ham åndelige anfægtelser. Ifølge ham selv lykkedes det ham med stærk tro på Guds vilje at komme sig så meget, at han kunne rejse hjem til Haderslev i august 1550. Hjemme lå han syg i yderligere 14 dage hos en Villads Knutzen, indtil han faldt i en dyb søvn. Da Oldendorph vågnede, mærkede han ingen skade af sit vanvid eller sindsforstyrrelse og fortsatte sit virke i Haderslev.

Kapellan ved Haderslev Domkirke

Der skulle gå næsten seks år før Johannes Oldendorph fik et fast embede som præst. I 1556 blev han bedt om at forvalte kapellanembedet med ansvar for kapellet og begravelser i Haderslev Domkirke. Flere prominente personer var til stede ved hans indsættelse blandt andet provst Jørgen Boie, kirkeværgerne Hieronymus Boldigk og svogeren, borgmester Olaus Jensen, samt sognepræsten Johannes Vorstius. Indtil 1556 havde han kun holdt sporadiske prædikener i Haderslev på både tysk og dansk, men han havde endnu ikke haft et fast embede.

Oldendorph beholdt sin stilling som kapellan i seks år indtil 1562, da problemerne tårnede sig op om ham. Igennem sin tid som kapellan havde han skabt sig fjender både i byrådet og ved hertug Hans den Ældres hof. Hvordan, nævner han ikke helt præcist, men noterer eksempelvis: "År 1558 havde jeg også mange ubehageligheder i kapel-

lanembedet og gav dem en opsigelse af stillingen, men de bad mig indstændigt om at blive.”¹⁸

I løbet af 1561 fik han og den nyansatte sognepræst, Johannes Hecht, problemer med byrådet, kirkeværgerne Hieronymus Boldigk og borgmester Olaus Jensen samt provsten Jørgen Boie. Oldendorph og sognepræsten begyndte begge at opfordre folk til at give offer og betale for ligprædikener.¹⁹ Kirkeværgerne og byrådet gik imod denne handling, men Oldendorph anklagede dem for at bruge kirkens sten til eget byggeri og fordel. Tumulten blev kun større, da Oldendorph indgav sin opsigelse tre gange, men byrådet accepterede den ikke.

Hans problemer sluttede ikke her, og han blev indkaldt til Haderslevs bibliotek den 29. december 1561. Her måtte han stå skoleret over for byrådet, to borgmestre, kirkeværgerne, hertugens sekretær, byfogeden, flere sognepræster og prominente borgere. Borgmesteren Olaus Jensen holdt en tale, der formanede præsterne om at være evangeliets tjenere og ikke forsøge at skabe sig ekstra profit på deres embede. Oldendorph svarede skarpt igen: ”Hvorfor vil du smigre for Satan og løgn og begære tak af Djævelen, når du har fremstillet de virkelige forhold? Jeg derimod har sagt, at det er Kristi bud i Matthæus 10, at en arbejder skal have sin løn. Endvidere 1. Korinterbrev vers 9: Herren har bestemt, at de, der står i evangeliets tjeneste skal leve af evangeliet.”²⁰

Derpå indgav han sin opsigelse endnu engang, men besluttede sig igen for at blive, da nogle af byrådsmedlemmerne blev kede af hans beslutning. I løbet af 1562 fik Johannes Oldendorph flere ansættelsestilbud fra Jørgen Boie og Johannes Hecht, men han ønskede stadigvæk at forlade Haderslevs kapellanembede til fordel for en stilling som sognepræst. Han afslog en stilling på nonneklosteret i Preetz samt sognepræsteembedet i både Preetz og Brügge. Vi ved at hertug Hans den Ældre skrev til sin amtmænd Christoffer Rantzau omkring ansættelsen af Oldendorph i Brügge, da vi har et brev fra den 19. februar 1562. I brevet skriver hertugen om problemerne med den nuværende præst i Brügge og, hvordan Oldendorph kunne være en god erstatning. Samtidig får vi en enestående beskrivelse af ham som person:

”Hvis ikke det skulle være sket hidtil, så er det vores mening, at det er på tide at sige det, at vi til gavn for dette kirkesogn har en fin lært mand, Johannes Oldendorph, som på dette sted i lang tid har været kapellan, hvor han har opført sig velbegavet og godt såvel i lærdom som i livet.”²¹

Hertugen beskriver Oldendorph som en fin og lærd mand, der har en god livsførelse og udfører god lære, altså vil han kunne udføre præsteembedet i Brügge med protestantisk lære. Betydningen af hertug Hans den Ældres beskrivelse er todelt. På den ene side kan det være, at hertugen rent faktisk synes om Oldendorph og virkelig gerne ville se ham som præst i Brügge. På den anden side kan det være et forsøg på at få Oldendorph ud af Haderslev. Derfor skriver hertugen denne salgstale for at overbevise amtmanden og Brügges borgere om, at Oldendorph er godt kvalificeret til embedet. Vi finder aldrig et endegyldigt svar på hertugens egentlige bagtanker, og lige meget hjalp brevet, da Oldendorph afslog stillingerne i både Preetz og Brügge for at blive i Haderslev.

Vor Frue kirke i Haderslev var Oldendorphs arbejdsplads i hans år som kapellan. Tegning af Fritz Stoltenberg ca. 1895.

Fyringen

I slutningen af marts 1562 mødte Johannes Oldendorph den "durchlauchtige fyrste hertug Hans af Holsten på Naffet [gade i Haderslev, der førte til slottet Hansborg]."²² Det er bemærkelsesværdigt at selvbiografien indtil nu har været skrevet på latin, men samtalerne med hertug Hans skriver han på tysk. De talte om de gudsforgætere, som ville smide præsterne ud af Haderslev, hvortil hertugen svarede: "Hvad har de at udsætte på mine præster? Jeg vil ikke lade jer forlade mit land."²³

Med denne vished i sit sind gik Oldendorph til et møde dagen efter med byrådet og borgerne. Han krævede en lønforhøjelse og istandsættelse af kapellanboligen mod at blive som kapellan i Haderslev. De lovede ham, at det nok skulle ske, men allerede den 3. april satte provst Boie et rænkespil i værk for at få kapellanden fyret. Samme dag mødte degnen Grejs op i Oldendorphs hus og bad ham forlade kapellanboligen. De to følgende dage forsøgte borgerne via et bønsskrift til hertugen at beholde ham, men på grund af deres mangel på ryggrad formåede de ikke at overlevere bønsskriftet til fyrsten,²⁴ og kapellanden måtte den 6. april flytte sine ejendele til sin broders hus.

Således mistede Johannes Oldendorph sin stilling, og han skulle aldrig få et embede igen. De sidste fire år af hans liv levede han af sin arvede formue, men det forhindrede ham ikke i at fortsætte sit virke som prædikant og luthersk evangelist.

Rejsen til København

Efter sin fyring boede Oldendorph hos sin broder indtil juni 1562, da han besluttede at rejse til København for at besøge sin anden broder og overvære disputer på universitetet. Rejsen tog otte dage og gik over Odense og Roskilde.

Kort efter sin ankomst drog Johannes Oldendorph til universitetet, hvor han indledte en offentlig disput med magister Johannes Sascerides om kilderne til trøst ud fra teologien og filosofien. Da professoren og teologen Niels Hemmingsen så, at Sascerides var ved at bukke under for Oldendorphs argumentation, begyndte Hemmingsen selv at svare. Dette gik heller ikke så godt, og Oldendorph overvandt dem begge. Blandt publikum lød det: "Hemmingsen har nu en skarp modstander og disputator."²⁵ Et par dage efter var de to igen i disput, hvor Hemmingsen forvirret vaklede. Disse udlægninger må nok tages med

Niels Hemmingsen var professor i teologi, og Oldendorph skulle efter eget udsagn have slået ham i disput.

et gran salt. Tidligere har Oldendorph ikke sat sit lys under en skæppe, og det gør han heller ikke i denne sammenhæng. Niels Hemmingsen var en lærd teolog, der på dette tidspunkt havde været professor i græsk og teologi i knap 20 år. For læseren virker det næsten for godt til at være sandt, at en forhenværende kapellan fra Haderslev på kun 38 år kunne vinde over en af landets mest respekterede teologer.

Den 27. juli 1562 overværede Oldendorph doktor Rasmus Glads forelæsning. Pludseligt blev han grebet af en dødsfrygt, og Djævelen voldte ham åndelige anfægtelser. Dagen efter kom Djævelen igen for at anfægte hans tro, hvorefter præsten forlod København for at fri sig for Djævelen. På sin rejse hjem til Haderslev gjorde han stop i Sorø, og her så han en slange "som jeg straks trådte ihjel, og bagefter kunne jeg ikke finde den."²⁶

Præstens sygdom var nu blevet så slem, at han begyndte at hallucinere. Ved Antvorskov Kloster ankom Oldendorph meget svag, men om morgenen "brækkede jeg i haven mit sværd."²⁷ Om han rent faktisk gik med et sværd vides ikke, men der kan være tale om et åndeligt sværd; gudstroen.

Syg af djævelskab og åndelige anfægtelser ankom Oldendorph til Haderslev den 6. august 1562 og lagde sig syg i sin broder Nicolaus' hus. Under overfarten ved Årø sund udråbte han en spådom om Dan-

marks og Sveriges kommende straf på grund af deres foragt for Guds ord. Denne straf kom i 1563, da kong Frederik II af Danmark-Norge og kong Erik XIV af Sverige gik ind i Den Nordiske Syvårskrig. Fire dage senere udfriede Gud Oldendorph for sine åndelige lidelser ved hjælp af inderlig bøn. Indtil slutningen af maj 1563 forsøgte han at få tilsagn om en menighed af hertug Hans og Jørgen Boie, men uden held. Optegnelserne er her meget sporadiske og ikke særlig detaljerede sammenlignet med det senere bryllup og ægteskab.

Forelskelse og bryllup

En gudfrygtig og ærbar jomfru. Det var alt, hvad Johannes Oldendorph bad om af en hustru. Den 26. maj 1563 fik han sit ønske opfyldt, og forelskelsen nedenfor taler for sig selv.

”Den 26. maj i det Herrens år 1563 kom, mens min brodersøn Nicolaus var hos mig, til mig på mit værelse Catharina, Carsten Laursens datter, en gudfrygtig og ærbar jomfru, som for lang tid siden, helt fra mit første år i kapellanembedet i Haderslev, med en hemmelig, men from kærlighed havde sluttet mig ind i sit hjerte, hvilket jeg selv ikke vidste noget om. Da hun kom ind til mig, hilste jeg på hende og sagde: Hvad ønsker du at meddele mig, min jomfru? For mit hjerte bankede, som om det var berørt af det ord, der på en forunderlig måde lød for mig: Se, din hustru er kommet til dig! Jeg undrede mig over, at dette blev indprentet i mit hjerte og sjæl, og jeg tænkte: Ske Guds vilje!”²⁸

Samme dag lovede de hinanden troskab og lydighed i ægtestanden. Johannes Oldendorph var uden tvivl en forelsket mand på dette tidspunkt i sit liv. Hans beskrivelse af forelskelsens følelse er helt enestående i dens inderlighed, noget vi sjældent ser i erindringer og selvbiografier fra denne tid. Til sammenligning noterer præsten Absalon Pedersøn Beyer fra Bergen nøgternt i sin kapitelbog 1552-1572, at hans datter, Helvig, er død den 1. oktober 1563.²⁹ Det bliver formuleret med en ligegyldighed set med vores øjne i forhold til den sorg og smerte, som tabet af et barn må have voldt. Beyer var næppe en kynisk og kold mand. Stilen i dagbøger og selvbiografier i midten af 1500-tallet var mere som i en skrivekalender med præcise optegnelser og ikke selvreflekterende erindringer om ens liv. Den sidstnævnte type selvbiografiske værker får vi først at se i begyndelsen af 1800-tallet.³⁰ Johannes Oldendorphs selvbiografi har nogle karaktertræk, der gør bogen særegen for sin samtid og næsten anakronistisk.

Johannes og Catharina blev forlovet i Haderslev Bibliotek, og den 12. september 1563 stod brylluppet i Haderslev Domkirke. Kapellan Lago stod for vielsen, og festlighederne blev holdt ærbart og muntert.³¹

Tilbageerobring af embede

Oldendorphs fortælling holder herefter pause indtil november 1564, hvor han igen fatter pennen for at beskrive sine forsøg på at få et nyt embede. Han havde samtaler med hertug Hans flere gange om de bagtalelser, som han mente at være blevet udsat for ved hertugens hof. Hertugen svarede, at Oldendorph måske ikke længere duede til et embede, hvortil han udbrød med egne ord: "Så ukristeligt er jeg hos Eders fyrstelige Nåde ved skændige, æreløse løgne blevet fremstillet, at den gudløse hob udlægger min store smerte og sjæleangst til skam for mig. Gud skal nok finde dem; til ham vil jeg overlade denne sag og afgørelsen."³² Hertug Hans den Ældre fik talt Oldendorph til ro og gav løfte om, at tilsagnet om et sognepræsteembede stadig stod ved magt. Han takkede, men påpegede, at han blev nødt til at forlade Haderslev og hertugdømmet, hvis han ikke kunne få underhold af hertugen. Han fik sit underhold, men bagtalte provst Jørgen Boie for at have lovet tilsagn på hertugens vegne uden samtykke.

Få dage efter døde sognepræsten i Øsby sogn, et stort og rigt sogn, som Oldendorph gik til hertugen for at få. Hertugen afviste at lade sådant et stort sogn gå til en så ukendt præst, men Oldendorph nævnte over for hertug Hans, at hvis han ikke fik en menighed ville hertugen indirekte

Hertug Hans den Ældre var ofte den Oldendorph vendte sig til, når han blev beskyldt for dårlig embedsførelse.

gøre Boie til en løgner ved ikke at opfylde hans tilsagn. Det må siges at være en vovet taktik over for selveste hertugen. Taktikken virkede dog, for hertugen ændrede mening og svarede: "Vi vil se til det."³³ Derefter fik Oldendorph ikke mere at høre fra hertugen om nyt embede. Først senere fandt Oldendorph ud af, at Johannes Strømesen fik Øsby sogn, men det varede ikke længe før præsten udviste tegn på sindssyge.³⁴

Tiden gik, og Oldendorph blev far i marts 1565 til en lille datter: "Vor datter er altså født den 31. marts mellem kl. 6 og 7 om morgenen som en Guds gave og under hans bevarelse; ham skylder vi at sige evig tak for et sådant velskabt lille væsen."³⁵ Pigen blev døbt den 1. april og fik navnet Elzebe efter Oldendorphs egen afdøde moder. Alt åndede nu fred og ro og på trods af hans manglende embede, virkede han nogenlunde rolig indtil midten af april 1566.

Oldendorphs død

Pesten ramte Haderslev allerede i 1565, men først i 1566 spredte den sig til resten af hertugdømmerne. Den 18. april 1566 begyndte Catharina at få feber, og dagen efter flød der blod fra hendes næsebor. Vrangforestillinger og fantasier kom til hende den 2. maj om natten, men hun kom til kræfter igen i begyndelsen af juni. Herefter følger en liste så lang af Oldendorphs familie, venner og bekendte, der bukkede under for byldepesten. Blandt de døde var Catharinas søster og far samt Oldendorphs niece.

Catharinas og Johannes' lille datter blev dødeligt syg i midten af august. Hendes fader var ude af sig selv af bekymring: "jeg begyndte med tårer at rette min brændende bøn for hende til Gud om, at han vilde lade hende blive i live."³⁶ Kirugen kom nogle dage efter og fjernede et stykke af bylden, og et par dage efter fik hun det lidt bedre. Et snit i Catharinas og Johannes Oldendorphs albuevene var nødvendigt for at årelade dem begge, efter at pesten havde ramt dem selv. Kalenderen skriver 28. august, og de lå begge syge med pest i kroppen. To dage efter var det ved at være slut, og præsten var ved at udånde. Datteren skreg pludseligt, og Oldendorph vågnede med et sæt. Han blev reddet af barnegråd, men var alvorligt syg igen dagen efter. Her nedfældede han nogle sidste ord i sin selvbiografi, som sammenfattede hans livsmission: "jeg styrkede mig i Kristus, min Herre og Gud, med tilbagevisning af alle vranglærernes galskaber, som jeg altid i England, Tyskland, Danmark og Holsten har været modstander af, men jeg holder alene

fast ved hele profeternes og apostlenes [lære]."³⁷ En fremmed hånd har tilføjet den sidste linje i bogen: "Johannes Jacobsen Oldendorph døde den 2. september 1566."³⁸

Kilde til dagligliv, hofliv, følelsesliv og mentalitetshistorie

Johannes Oldendorphs livshistorie er her behandlet mere detaljeret end i tidligere fremstillinger. Det presserende spørgsmål er nu: hvad skal vi bruge ham til? Nogle af de passager, jeg har udeladt i gennemgangen af selvbiografien, handler ikke om ham selv, men begivenheder og personer omkring ham. Under alle omstændigheder er han en enestående kilde til dagliglivet i Haderslev i midten af 1500-tallet med sine mange små beretninger. Derfor er Johannes Oldendorphs selvbiografi som kilde til tilstandene i tiden efter reformationen vigtig trods forfatterens mentale tilstand.

Selvbiografien giver læseren et fint indblik i opfattelsen af de forskellige samfundslag og fænomener i Haderslev under hertug Hans den Ældre. Vi får synet på gale embedsmænd, når Oldendorph skriver om Øsby-præsten Johannes Strømesen, der løber nøgen rundt om fontænen på byens torv.³⁹ Oldendorph nævner ikke, at Strømesen mister sit embede som sognepræst i Øsby. Det fortæller os, at Johannes Strømesen på trods af sin galskab fik lov til at fortsætte i embedet. Andre kilder fortæller os, at Johannes Strømesens sygdom tog til, så han i 1570 fik kapellanen hr. Jens til at hjælpe sig med sit embede. I 1571 ansøgte Øsby's menighed om, at få kapellanen som sognepræst, indtil Strømesen var helbredt. I 1573 søgte de igen om, at få hr. Jens som permanent sognepræst, da de "gik omkring som får uden hyrde."⁴⁰ En tredje og sidste skrivelse fra 1575 indeholder modsat en ansøgning om at beholde Strømesen, i håb om at det kunne hjælpe hans helbredelse. Johannes Strømesen døde dog senere samme år.

Det har stået slemt til i Øsby sogn med deres præst, og i dagens Danmark ville det nok være utænkeligt at beholde en embedsmand med så mange klager hængende over hovedet. Strømesens sag viser os en mere lempelig opfattelse af psykisk ustabile, end man måske umiddelbart vil antage. Oldendorph selv tilhørte denne gruppe, så selvom selvbiografien fremstiller det anledes, så fik han faktisk lov til at blive i sit embede som kapellan i lang tid på trods af de psykiske problemer, han havde.

Livet ved hoffet under hertug Hans den Ældre kender vi meget lidt til, da der kun findes få kilder om dette emne. Oldendorphs selvbiogra-

fi giver os et vist indblik i de intriger og bagtalelser, der fandt sted ved hoffet. Dette kom Mikkel L. Jespersen frem til i sin bog om hertug Hans den Ældre fra 2010. Den 22. september 1560 opsagde magister Johannes Vortius sit sognepræsteembede i Haderslev. Om sin rejse fra Haderslev til Itzehoe skriver Oldendorph følgende: "I nærheden af Haderslev brast han [Johannes Vortius] sammen med sin hustru Margareta i gråd og klagede over Boie, Hieronymus' og sine andre misunderes bagtalelser, hadefuldhed, lumske angreb og nedsættende omtale ved hertug Hans' hof."⁴¹ Ifølge Oldendorph var hans overordnede udsat for stærk bagtalelse ved hoffet i Haderslev, hvilket fik ham til at bryde sammen. Formentligt er disse bagtalelser også grunden til Vortius' opsigelse. Om kritikken af Johannes Vortius var berettiget, finder vi sandsynligvis aldrig ud af. Bagvaskelsen kan være et præj om præstens uduelighed eller ren og skær misundelse.

Nødvendigheden af at skaffe sig hertugens gunst fremgår også af selvbiografien. I et forsøg på at smigre hertugen overrakte Oldendorph seks gudelige sange til provst Boie, for at fyrsten skulle se dem.⁴² Om hertug Hans nogensinde så sangene, ved vi ikke, men Oldendorphs charme-forsøg viser tydeligt behovet for embedsmændenes gunst hos deres herrer. Selvom perioden efter reformationen i 1536 var præget af overgangen fra det gamle tjener-herre forhold til et mere moderne embedsmand-stat forhold, så betød det ikke enden på de gamle kneb for at indsmigre sig hos sine overordnede. Selvbiografien er hermed en god kilde til hoffelivet i Haderslev efter reformationen.

Udover Johannes Oldendorphs skildringer af begivenheder omkring sig, er han en vigtig kilde til følelseslivet i midten af 1500-tallet. Han er nødvendigvis ikke repræsentativ for hele den datidige danske befolkning, men han er ét af de få indblik, vi har i en mands kærlighed til sin hustru og datter. I det ovenstående fremgår det tydeligt, at Oldendorph blev oprigtigt forelsket i Catharina Carstendatter, da han så hende på Haderslevs bibliotek. Beskrivelsen af, hvordan de to gik ture og talte om Gud og tro, viser en dybt forelsket mand. En tilsvarende indgående personlig beskrivelse af en præsts kærlighedsliv finder vi næppe andre steder i Danmark på dette tidspunkt. I Italien har man lignende selvbiografiske skildringer af kærlighed i samme periode, eksempelvis i Benvenuto Cellinis selvbiografi.⁴³

I skildringen af datterens fødsel viser Oldendorph endvidere glæde over at få en lille rask pige. Denne glæde giver nutidens læser et indblik i en faders kærlighed til sit nyfødte barn – noget vi ellers tilskri-

ver mere moderne mennesker. Myten om at piger var uønskede børn, som kun var til omkostning og besvær for familier i fortiden, gøres til skamme af Oldendorphs begejstring. Han er ganske vist ikke kongelig eller adelig og på den måde afhængig af at få en mandlig arving. Faderkærligheden demonstreres igen under pesten, hvor Elzebe bliver ramt. Vi får en hjerteskerende beretning om, hvorledes Oldendorph med tårer i øjnene beder til Gud om at lade sin datter leve. En skildring af forældresorg, der sjældent er set i samtidige selvbiografier og derfor gør Oldendorphs selvbiografi til en ret enestående kilde.

Tør vi bruge ham?

Som det blev beskrevet ovenfor, har faglitteraturen kritiseret Oldendorph. Kritikken er på mange punkter berettiget og går hovedsageligt på præstens psykiske ustabilitet og iltre personlighed. Selvom selvbiografien indeholder gode beretninger om dagligliv og følelsesliv hos en mand i 1500-tallet, så skal beretningerne dog bruges med omhu og påpasselighed. Netop på grund af hans psykiske tilstand må læseren tage flere af hans udsagn og skildringer med et gran salt. Mange af hans beretninger har vi ikke andre kilder til, eksempelvis samtalerne med hertug Hans den Ældre og provst Jørgen Boie. Hans ophold i Lambeth Palace er ikke bevidnet, hvad der dog ikke behøver at så tvivl om beretningens sandhed. Forholdene omkring Oldendorphs fyring som kapellan har ligeledes tvivlsomme træk, da ingen kilder kan bekræfte den "uretfærdige" måde han blev afskediget på.

Samlet set så står Johannes Oldendorphs selvbiografi ikke så stærkt som kilde til hans egne oplevelser, men derfor bør han ikke afskrives som kilde til de førnævnte emner. Som historiker må man også her stille sig selv spørgsmålet: Har forfatteren interesse i at lyve? I Oldendorphs tilfælde er det indlysende, at han selvfølgelig gerne har villet fremstille sig selv bedst muligt over for sine efterkommere, som skulle læse hans bog. I forhold til dagligliv, hofliv, kærlighedsliv og mentalitet må man overveje, hvorvidt Oldendorph har interesse i at fordreje fremstillingen. Hvilken interesse kan han have haft i at lyve om sin store kærlighed? Hvorfor skulle han lyve om hofintrigerne, når de ikke engang berørte ham selv? Man skal selvfølgelig altid have in mente, at selvbiografier er erindringer, der ofte er nedskrevet langt senere end deres hændelse. I Oldendorphs tilfælde kan vi forsikre os om, at de seneste hændelser efter 1563 er nedfældet kort efter de er sket. Alt, der er sket før 1563,

kan vi ikke være sikre på har stået klart i Oldendorphs hukommelse på nedskrivningstidspunktet. Vi husker alle sammen forskelligt, og mennesker har generelt tendens til at ændre deres erindringer over tid. Det kan skyldes dårlig hukommelse, benægtelse af et livstraume eller omskrivning af en hændelse for lettere at kunne leve med det. Oldendorph har givet været underlagt de samme menneskelige vilkår. Denne usikkerhed skal dog ikke afholde nogen fra at læse og anvende denne selvbiografi. Denne artikel har haft til formål at udlægge hele Johannes Oldendorphs selvbiografi og skabe en bredere forståelse af hans værks brugbarhed.

KILDER:

Utrykte:

Rigsarkivet: *Haderslev Provsti*. Kirkeregnskabsbog for Øsby Sogn 1564-1714, pakke 612-613

Rigsarkivet: Sønderjyske Fyrstearkiver, Hansborgarkivet. Lukkede breve, 1543-1580

Trykte:

Cellini, Benvenuto. *Levned. Skrevet af ham selv*. Oversat af Alfred Rottbøll. København: A. Christiansens Kunstforlag 1899.

Beyer, Absalon Pederssøn. *Dagbok og Oration om Mester Geble*. Ved Ragnvald Iversen. Bergen: Universitetsforlaget Oslo-Bergen 1963.

Oldendorph, Johannes. *Johannes Oldendorphs Selvbiografi – En præsteskabne fra Haderslev i hertug Hans den Ældres tid*. Oversat af A. Andersen. Historisk samfund for Sønderjylland. Tønder: Th. Lausens Bogtrykkeri 1966.

LITTERATUR:

Achelis, T.O. *Haderslev i gamle Dage – 1292-1626*. Bind 1. Haderslev: Modersmaalets Trykkeri 1926.

Baur, August. *Zwinglis Theologie: Ihr Werden und ihr System*. Band 1. Hildesheim 1983 [1885].

Billings, J. Todd & I. John Hesselink (red.) *Calvin's Theology and Its Reception – Disputes, Developments, and New Possibilities*. Louisville 2012.

Favrholdt, M. *Haderslev Latinskoles Historie, 1567-1967*, Historisk Samfund for Sønderjylland. Haderslev: Modersmaalets Trykkeri 1966.

Jespersen, Mikkel L. *Fyrste og folk – Hertug Hans den Ældres fyrstestat i 1500-tallets Slesvig-Holsten*. Flensborg 2010.

Kohler, Alfred. *Karl V: 1500-1558 – eine Biographie*. München 2005.

Kondrup, Johnny. *Levned og tolkninger – Studier i nordisk selvbiografi*. Odense 1982.

Rørdam, Holger Fr. *Ny Kirkehistoriske Samlinger*. Bind IV. Kjøbenhavn: 1868. Wisløff, Carl Fr. *Martin Luthers teologi*. Hillerød 1985.

NOTER:

- 1 Denne artikel er en omarbejdning af mit speciale fra sommeren 2016 fra Syddansk Universitet skrevet under vejledning af lektor og ph.d. ved Institut for Historie, Lars Bisgaard.
- 2 Oldendorph 1966, s. 129.
- 3 Ibid.
- 4 Ibid.
- 5 Rørdam 1867-1868, s. 247.
- 6 Achelis 1926, s. 78.
- 7 Ibid., s. 87.
- 8 Oldendorph 1966, s. 6.
- 9 Favrholt, 1966, s. 51.
- 10 Jespersen 2010, s. 90.
- 11 Kohler 2005.
- 12 Baur 1983 [1885].
- 13 Wisløff 1985.
- 14 Billings & Hesselink 2012.
- 15 Oldendorph 1966, s. 43.
- 16 Ibid, s. 45.
- 17 Ibid, s. 51.
- 18 Ibid, s. 59.
- 19 Ibid, s. 61.
- 20 Ibid, s. 63.
- 21 Rigsarkivet, Lukkede Breve, 1562, s. 370.
- 22 Oldendorph 1966, s. 65.
- 23 Ibid, s. 65.
- 24 Ibid, s. 67.
- 25 Ibid, s. 73.
- 26 Ibid, s. 77.
- 27 Ibid.
- 28 Ibid, s. 91.
- 29 Beyer 1963, s. 40.
- 30 Kondrup 1982, s. 19.
- 31 Oldendorph 1966, s. 99.
- 32 Ibid, s. 101.
- 33 Ibid, s. 105.
- 34 Ibid, s. 123.
- 35 Ibid, s. 113.
- 36 Ibid, s. 127.
- 37 Ibid, s. 131.
- 38 Ibid.
- 39 Oldendorph 1966, s. 123.
- 40 Rigsarkivet, Kirkeregnskabsbog for Øsby Sogn 1564-1714.
- 41 Oldendorph 1966, s. 59.
- 42 Ibid, s. 81.
- 43 Cellini 1899.

Zusammenfassung:

Der Pfarrer Johannes Oldendorph (1524-1566) hatte ein schwieriges Temperament. Mehrmals wurde er von seinen Anstellungen als Kopist in England oder auch Kaplan in Hadersleben entlassen. Seine Autobiografie enthält viele Details und Beschreibungen des Alltagslebens in Hadersleben zur Zeiten Herzog Hans des Älteren (1521-1580). Die Autobiografie vermittelt einen seltenen Einblick in die Gedanken eines lutheranischen Pfarrers in der nachreformatorischen Zeit. Auch seine Gedanken zum Abendmahl und das Gefühlsleben eines Mannes im 16. Jahrhundert ist gut beschrieben. Aufgrund seiner unstablen Psyche wird die Schrift Oldendorphs leider viel zu wenig genutzt. Mit angebrachtem Vorbehalt ist sie jedoch eine interessante zeitgenössische Quelle, die die Zeit, das Gefühlsleben und auch die Hofintrigen im damaligen Hadersleben gut darstellt.

Trædeild og skattegravning

Historien og samtiden i en sønderjysk fortællers sagn

AF MARTIN SEJER DANIELSEN

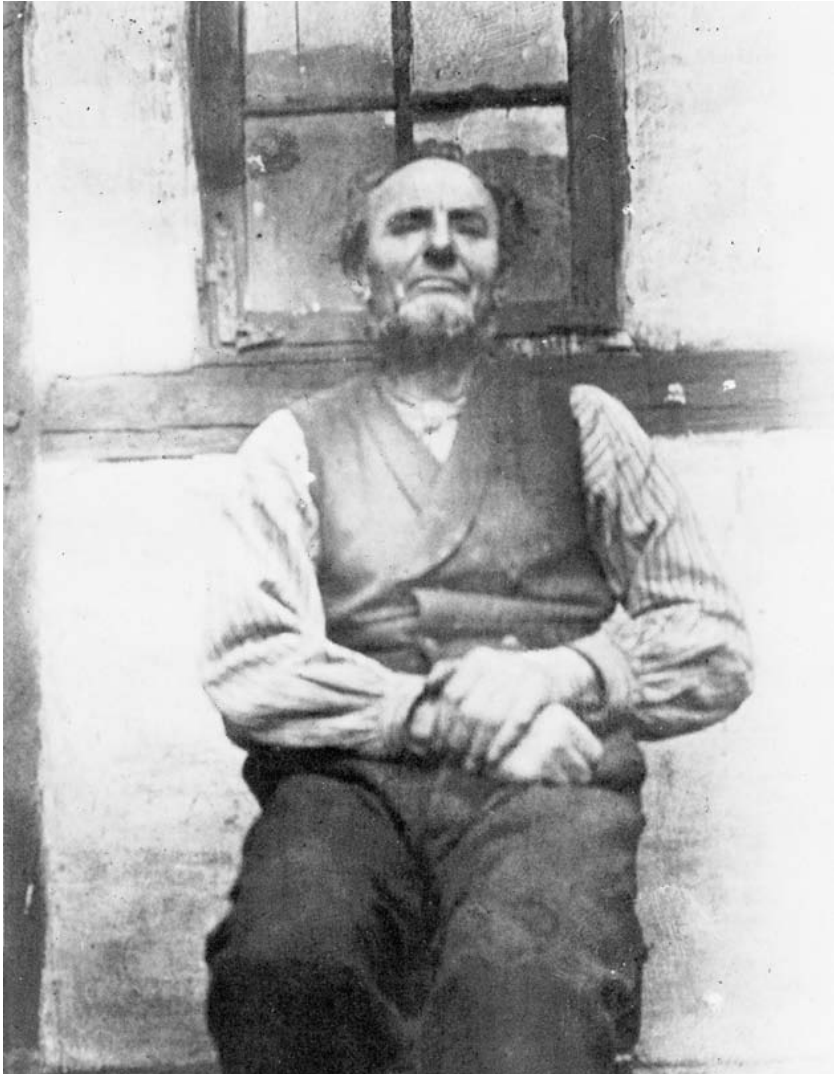
I artiklen analyseres eksempler på den folkloristiske genre *sagn* fortalt af den sønderjyske fortæller Christian C. Haugaard (1836-1920) i forhold til hans person og den tid, han levede i. Haugaard blev interviewet i Aabenraa i 1894 og 1902 af folkemindesamleren Evald Tang Kristensen (1843-1929), og særligt to sagn fremhæves. Det ene sagn er inspireret af en litterær kilde, og det peger på Haugaards forhold til øvrigheden i den daværende tyske provins. Det andet sagn viser noget om Haugaards holdning til den økonomiske vækst i landsdelen i forhold til hans egne bestræbelser på at få del i den forøgede velstand.¹

Indledning

De tyske brødre Jacob (1785-1863) og Wilhelm Grimm (1786-1859), der er bedst kendt for deres udgivelser af eventyr, udgav i 1816-1818 to bind af *Deutsche Sagen* ('tyske sagn'). I indledningen til første bind definerede de genren *sagn* i sammenligning med eventyret: Eventyret, fandt de, er mere poetisk, mens sagnet er mere historisk.² Med dette mente brødrene omtrent, at sagnet, modsat eventyret, bærer præg af at være en historisk fortælling, måske endda om noget (delvist) virkeligt forekommet. Denne grundopfattelse har op gennem tiden fået forskere til at lede efter en historisk kerne i sagnene³, og i Danmark redegjorde særligt historikeren Kristian Erslev (1852-1930) og folkemindeforskeren Axel Olrik (1864-1917) for, hvordan man kunne finde ind til et givet sagns historiske kerne – eller udelukke at en sådan kerne var at finde i sagnet.⁴

I dag er man i folkloristikken gået fra denne forståelse af sagnet. Norske Brynjulf Alver (1924-2009) viste i 1962, hvordan sagn ikke har sin værdi som kilde til de historiske begivenheder, der fremstilles i sagnet. Til det formål bliver fortællingen om hændelsen hurtigt skematiseret, som den går fra mund til mund, idet handlingerne i enslydende fortællinger blandes sammen.⁵ I sagn inddrages nemlig ofte motiver, som folkloristen genkender på tværs af tidsmæssige, geografiske og sågar generiske skel (altså de folkloristiske genrer *eventyr*, *sagn*, *viser* osv.). Men med sagnet ønsker fortælleren som udgangspunkt at fremstille

noget troværdigt, og derfor tager hans sagn sig også ud som noget, der *kunne* være sandt, noget, der *kunne* være foregået engang i en mere eller mindre defineret fortid i hans eget kendte landskab, og dette selv om hans fortællinger indeholder overnaturlige elementer.

Figur 1: Christian C. Haugaard fotograferet i Aabenraa. Foto: Evald Tang Kristensen, 1905. Dansk Folkemindesamling, Det Kgl. Bibliotek (DFS bnr. 00104).

Sagnfortællerens retoriske strategier for at skabe troværdighed i sagnet er ligefrem blevet fremhævet som noget af det mest kendetegnende for genren.⁶ Troværdigheden opstår også, fordi handlingen i sagnet foregår i fortæller og tilhøreres eget, kendte landskab – oftest helt bogstaveligt, idet virkelige lokaliteter som gravhøje, byer, åer osv. udpeges i sagnet, typisk ved navns nævnelse.⁷

Som generiske træk kan også føjes, at sagnet typisk er relativt kortfattet (i sammenligning med eventyret) – ofte fremstilles kun én eller ganske få episoder – og i dagligdagen flourerer sagn som del af almindelige samtaler. Hertil – og vigtigt for den teoretiske vinkel, jeg har til nærværende artikel – spejler sagnet den gruppe, der interesserer sig for det, og viser noget om den stillingtagen, fortælleren som medlem af samfundet har til forskellige små og store ideologiske spørgsmål i sin egen samtid.⁸ Derfor bør sagnet læses i nær relation til det menneske, der fortalte sagnet, og i den samtid, sagnet blev fortalt i, både den umiddelbare fortælleomstændighed og den politiske, sociale og økonomiske kontekst, som sagnfortælleren levede under.⁹

Ved at følge de teoretiske og metodiske grundlinjer i arbejdet med arkiveret folkloristisk materiale benyttet og udviklet blandt andet af Bengt Holbek (1933-1992), Timothy R. Tangherlini og mig selv¹⁰, vil jeg vise, hvordan en sønderjysk informant, Christian C. Haugaard (1836-1920), fortæller sagn, der skaber betydning og relevans for ham selv i forhold til hans egen person og den tid, som han lever i. Ved at kombinere personalhistoriske informationer fra arkiverne, særligt folketællinger og kirkebøger, med viden om sagnfortællerens historiske virkelighed kan vi komme nærmere en forståelse af sagnets betydning set fra sagnfortællerens synspunkt.

Christian C. Haugaard – en introduktion

Christian Christensen Haugaard¹¹ var blandt de mange informanter, som den danske folkemindesamler Evald Tang Kristensen (1843-1929) mødte i 1894 på en længere indsamlingsrejse syd for Kongeåen. Landsdelen, som vi i dag forstår som Sønderjylland, var i perioden 1864-1920 den nordlige del af den preussiske og senere tyske provins Slesvig, men Tang Kristensen opsøgte udelukkende dansksindede og -talende informanter hernede.¹²

Tang Kristensen møder Haugaard i Aabenraa tre gange: Første gang er i 1894, anden gang i 1902 og sidste gang i 1905.¹³ Ved det sidste møde

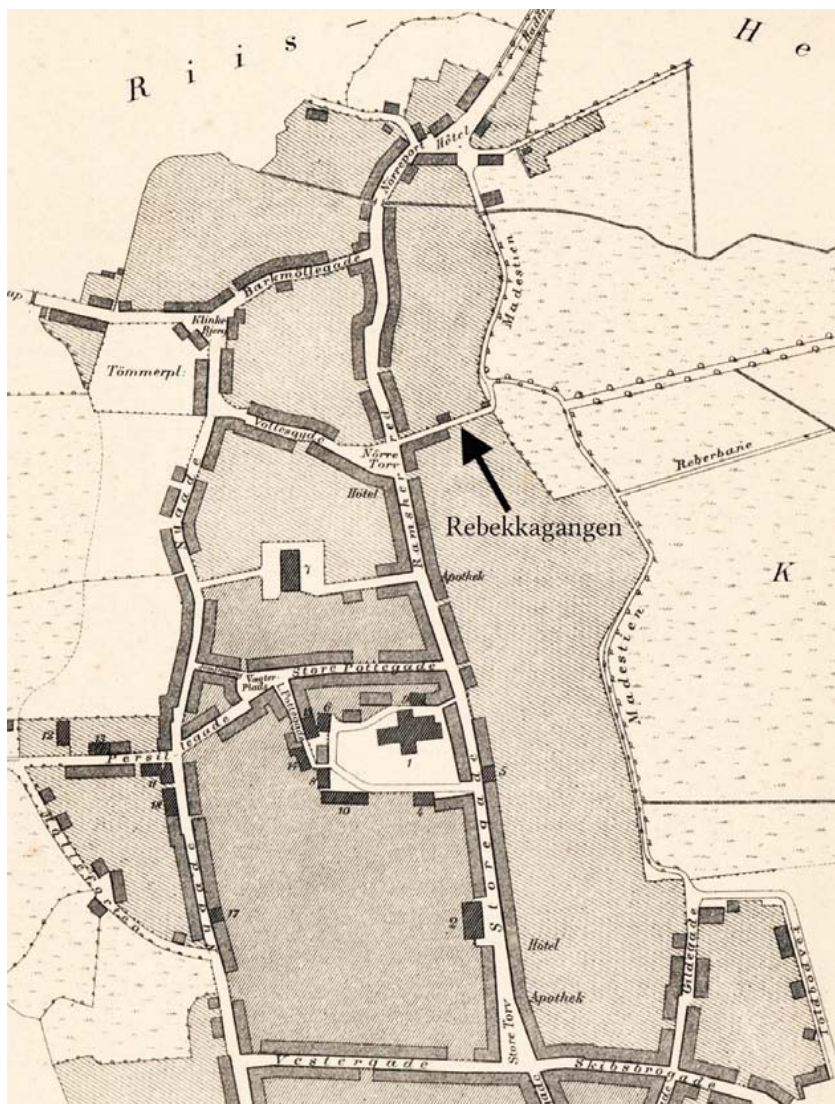
har Tang Kristensen fotograferet Haugaard¹⁴ (se figur 1), og sikkert ved samme anledning har Tang Kristensen udspurgt Haugaard om hans liv med henblik på at udarbejde følgende lille levnedbeskrivelse:

Christian Christensen Haugaard er født d. 12te dec. 1838 i Nørre Hjarup, Øster Løgum Sogn. Han blev farversvend og bor endnu som sådan i Aabenraa, hvor han ejer sit eget lille hus og lever ugift. Besjælet af glødende fædrelandskærlighed har han måttet give [=: betale] bøder og er for resten et ret mærkeligt menneske, poetisk anlagt og tillige meget påholdende, fyr og flamme for hvad der netop griber ham og dog beregnende til det yderste. Sine historier har han fra egnen omkring hjemmet. Det var særlig moderen der fortalte, men også faderen[,] dennes broder og fasteren.¹⁵

Kirkebogen fra Øster Løgum Sogn afslører, at Tang Kristensen har fået galt fat i årstallet for Haugaards fødsel: Han er ganske rigtig født 12. december i Nørre Hjarup, Øster Løgum Sogn, men der er under året 1836, at vi finder Haugaards fødselsdag optegnet i forbindelse med hans dåb.¹⁶ I folketællingen 1845 boede familien Haugaard på et *kådnersted*, og i kirkebogsnotatet om Haugaards konfirmation palmesøndag 1853 er faderen, Christian Haugaard (1795-1861), igen registreret som *kådner*.¹⁷ I Hertugdømmet Slesvig, som vi jo befinder os i indtil 1867, svarer en kådners jordbesiddelser omtrent til en husmand i Kongeriget: Man har haft jord nok til en ko eller to, har nogenlunde kunnet leve af sit sted, men kådneren har ofte måttet supplere sin indkomst, eksempelvis med håndværk eller lønarbejde.¹⁸ I folketællingen 1845 er faderens erhverv netop angivet som *daglønner*.¹⁹

I folketællingen 1860 finder vi igen vores sagnfortæller Haugaard. Han var bosiddende i Aabenraa som udlært farversvend, og han boede hos farvermester Mads Jacob Festesen med familie.²⁰ Familien Festesen ejede en klædefabrik i byen helt frem til 1905, hvor fabrikken ikke længere havde nogen ansatte.²¹ En *farver* er nemlig en håndværker, der beskæftiger sig med farvning af tekstiler. Det er ikke utænkeligt, at Haugaard arbejdede på Festesens Klædefabrik og allerede var gået i lære hos Festesen i Aabenraa allerede kort tid efter sin konfirmation i 1853.

Fra Aabenraa er bevaret en række folketællinger foretaget i købstaden hvert femte år i perioden 1885-1910. Haugaard var i 1885 stadig bosiddende hos sin mester med adressen Ramsherred 28, men i 1890 er han flyttet væk fra sin mester til adressen Ramsherred 24. På denne

Figur 2: Udsnit af kort over Aabenraa i 1862. Den sorte pil peger på Rebekkagangen, hvor Haugaard boede som pensionist. Kort: W. Lumholtz, J.P. Trap og Emil Bærentzen, 1864. Foto: Det Kgl. Bibliotek.

adresse boede han frem til et tidspunkt mellem 1900 og 1905, for i folketællingen fra 1905 finder vi ham som pensionist i et hus med adressen Rebekkagang 1 (se figur 2 og 4). På denne adresse døde han i 1920.²²

Haugaards repertoire af sagn – fra optegnelse til udgivelse

For at komme så nær på den dag, hvor sagnfortællingen foregik, analyserer jeg sagnene som de læses i Evald Tang Kristensens feltnoter, de såkaldte *Dagbøger*, der i dag ligger arkiveret hos Dansk Folkemindesamling ved Det Kgl. Bibliotek i København.²³ Tang Kristensen optegnede som nævnt sagn hos Haugaard i både 1894 og 1902. I feltnoterne står sagnene som udgangspunkt optegnet i den rækkefølge, som de har været fortalt i, om end Haugaards materiale står optegnet i flere opsplittede sektioner (fem sektioner i 1894, og to i 1902).

Alligevel kan vi ofte se koblingerne fra det ene sagn til det næste, hvilket er en naturlig konsekvens af den interviewsituation, som Tang Kristensens indsamlingspraksis medførte. Med andre ord fornemmer man gerne, hvorfor Haugaard kom i tanker om næste sagn, fordi vi kan se eksempelvis en tematisk kobling til forrige sagn. I Haugaards samlede sagnrepertoire får vi endvidere et overordnet indblik i de temaer, der optog ham. Ønsker vi således at forstå betydningen af et specifikt sagn, kan vi med fordel kigge på, hvad han i øvrigt har meddelt Tang Kristensen. Sagnfortællere har det nemlig med at kredse om de samme temaer.²⁴

Når Tang Kristensen forberedte sagnene til udgivelse i sit storværk *Danske sagn* (1892-1901, ny række 1928-1939), omarbejdede han sagnene. Den mest indgribende omarbejdelse består faktisk i, at han udgav materialet *typologisk* og ikke *kronologisk*. Således er Haugaards sagn spredt ud i mange forskellige bind af begge rækker af *Danske sagn* efter Tang Kristensens personlige skøn om hvilken kategori, de bedst hørte under, ligesom enkelte sagn er udgivet i andre af Tang Kristensens udgivelser, og enkelte stykker vistnok aldrig er blevet trykt. Læser vi kun sagnene fra de trykte værker, er de førømtalte, ofte tydelige koblinger fra det ene sagn til det næste altså fuldstændigt udviskede.

I de enkelte trykte sagn har Tang Kristensen også foretaget små stilistiske ændringer, hvor han har flyttet rundt på sætninger, tilføjet ord og tilføjet tegnsætning – alt sammen mestendels for at give sagnet en mere læsevenlig struktur. Enhver nær analyse af sagnene bør derfor principielt udgå fra feltnoterne og ikke de trykte versioner, for i feltnoterne er vi tættere på den umiddelbare, mundtlige fortællestil, hvor vi fornemmer, hvordan sagnfortælleren eksempelvis indskyder bemærkninger og retter sig selv midt i sagnet.

Men da versionerne fra feltnoterne kan være lidt rodede at læse på grund af manglende tegnsætning, forkortelser af hyppigt forekommen-

de ord (f.eks. *hun, han* og *så*), tilføjelser over linjen og lignende, vil jeg i denne artikel citere Tang Kristensens trykte version af sagnene.²⁵

Sagnet om 'Bråvtrup trædeild'

Haugaard døde den 17. februar 1920 – en dato både kirkebogen fra Aabenraa og personregisterføreren vidner om²⁶ – og allerede dagen efter i den dansksindede Flensborg Avis annonceredes hans død med følgende lille nekrolog, hvor jeg her kun citerer de første to af tre afsnit:

C.C. Haugaard, en dansk patriot og særling, er død 83 år gammel. Få havde glædet sig til genforeningen som han, og da afstemningsdagen så endelig oprandt, overvældede glæden ham helt; han fik en hjertelammelse og kunne ikke afgive sin stemme. Den afdøde var kendt videnom; han beboede et lille hus ved Maden og førte en primitiv tilværelse. I sin lejlighed havde han et bibliotek af danske bøger, som han lånte ud. Han var kerne-dansk, og hele hans interesse optoges af danskhedens kamp imod fortyskningen.²⁷

Nekrologen etablerer med det samme Haugaards dansk-patriotiske eftermæle, som han i eftertidens beskrivelser af ham er blevet særligt bemærket for. Ingeborg Refslund Thomsen (1891-1972) biograferede Haugaard i *Sønderjydske Maanedsskrift* i juli 1940, og redaktør Carl Johan Bech (1906-1957) skrev i 1945 og 1956 om Haugaard som en af Aabenraas originaler.²⁸ Haugaards død skulle altså, også ifølge disse biografier, ligefrem være forårsaget af udsigten til afstemningen den 10. februar 1920; den afstemning, hvor det blev afgjort, at den nordlige del af Slesvig skulle føres tilbage til Danmark.²⁹ I eftertiden bliver denne detalje om hans dødsårsag gentaget flere gange, og datoen for hans død i de forskellige benævnelser af ham flytter fra at være op til otte dage efter afstemningen til at være før eller på selve afstemningsdagen.³⁰

Haugaard kunne, som de fleste i hans samtid, sagtens læse, og hans lille lejebibliotek vidner om, at han havde adgang til bøger. Egentlig er det uklart, om biblioteket var del af de privatdrevne danske bogsamlinger, der organiseredes af Sprogforeningen fra 1880'erne³¹, men at Haugaard var en god ven af Sprogforeningens formand Mathias Andresen (1858-1916)³², taler jo for, at Haugaard i hvert fald blev inspireret af dette projekt. Ifølge Tang Kristensen bestod Haugaards i øvrigt velbesøgte

bibliotek mest af danske romaner, og Bech nævner, at Haugaards bogsamling bestod af forskelligt sammenskrabet litteratur, der ikke var af den lødige art.³³

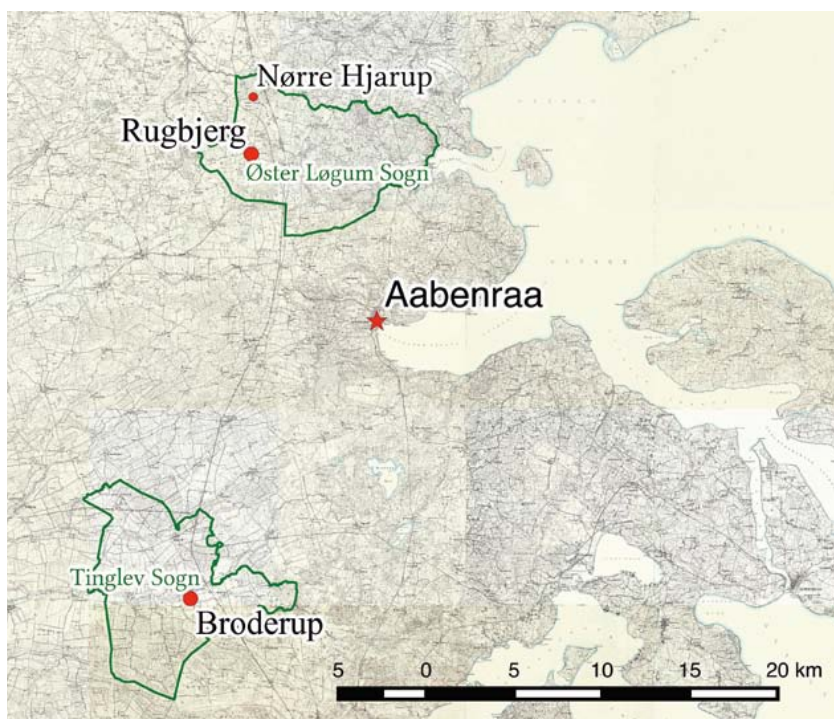
Haugaards dansksindede væsen kommer faktisk sjældent direkte til udtryk i hans repertoire af sagn. I flere sagn fornemmer vi i stedet Haugaards hverdagslige forhold til øvrigheden, herunder særligt politi, militær og retssystem. Lad os kigge på følgende eksempel fra Haugaards repertoire:

Hvert efterår, når rugen er inde, ser man altid tre lys brænde ved Rugbjerg, og de vimper altid op og ned. Spørger man, hvad det er, så svarer folk: »Ja, det er Bråvrup trædeild.« De er fremkomne på følgende måde. En mand solgte sin løkke til en anden mand og tog betaling for den. Men samme nat døde manden, og der var ingen skrifter på handelen. Det kom til proces, og sælgeren og hans kone og søn skulle sværge på, at løkken var deres, og at de ingen betaling havde fået for den. Men så tog han jord af sin egen have i støvlerne og gik til tinget med. Han tabte dog sålerne, inden han kom der, men så truede konen ham til, at han skulle sværge alligevel, som han da også gjorde. Efter den tid kom der hver nat en røst for hans vinduer, som sagde: »Giv løkken tilbage, så kan både du og din kone og søn blive frelst.« Imidlertid kom præsten om til dem og sagde: »Endnu er det tid at få det rettet. Her lægger jeg en lås på bordet, og den vil give sig til at kneppe [ɔ: 'give en knækkende, skarp lyd'³⁴]. Inden den får kneppet 12 gange, er det endnu tid at give løkken tilbage, men derefter er det for sent.« Alle tre nægtede hårdnakket og ville ikke give en fodsbred tilbage, de ville hellere undvære Guds rige [end] blive arme. Præsten blev ved at være der, og da nu låsen havde slået 9 slag, sagde præsten: »Betænk jer, betænk jer.« Der var omtrent et minut mellem hvert slag, men da de 12 slag var komne, kom der et pust og blev et rabalder i hele huset, og så lå de alle tre døde. Efter den tid stod der altid tre lys på stedet der ved Rugbjerg, og de står der endnu.³⁵

Den typologiske fortælling om at lægge jord i sine sko, for dermed rent formelt (men ikke juridisk) at afgive en sandfærdig ed³⁶, kendes i mange varianter i danske sagn fra den tid. En nærmest parallel fortælling til Haugaards sagn er overleveret fra Hjordkær Sogn³⁷, og i Tang Kristen-

sens *Danske sagn* er flere varianter af typen udgivet under overskriften "Falsk ed".³⁸ Navneordet *træde* i *trædeild* er en dialektal (jysk) udtale af ordet *trætte* i betydningen 'strid, uenighed, skænderi' og lignende.³⁹

Første del af benævnelsen på det overnaturlige lys i Haugaards sagn, "Bråvrup trædeild", er derimod mere kryptisk – i hvert fald ved første øjekast. Her kommer H.F. Feilberg (1831-1921) os til hjælp: I sin jyske ordbog under opslaget *trædeild* forklarer han, at "byen Braurup ligger ved landevejen mellem Tønder og Flensborg, syd for Tinglev".⁴⁰ Således kan der kun være tale om landsbyen *Broderup* i Tinglev Sogn, der ligger tæt nord for den nuværende dansk-tyske grænse (se figur 3).⁴¹ Den lokale udtale af navnet går netop i retning af Tang Kristensens sta-

Figur 3: Haugaard blev født i Nørre Hjarup i Øster Løgum Sogn, og han boede som voksen i Aabenraa. Hans sagn om »Bråvrup trædeild« foregår i Rugbjerg i hans fødesogn, men lysfænomenet er benævnt efter landsbyen Broderup i Tinglev Sogn omtrent 30 kilometer mod syd. Grafik: Martin Sejer Danielsen. Data: Styrelsen for Dataforsyning og Effektivisering (De preussiske målebordsblade, 1877-1920) og DigDag.dk (sognegrænser, vist for 1894).

veform *Bråvrup*.⁴² Tang Kristensen optegnede og udgav gerne stednavnene meget udtalenært.⁴³ Men hvordan har navnet på denne landsby sneget sig ind i betegnelsen på et overnaturligt fænomen, der ifølge Haugaard finder sted i Rugbjerg i Øster Løgum Sogn omtrent 30 kilometer væk fra Broderup?

Dette lader sig også forklare, for det er ikke Haugaards sagn, der er Feilbergs primære kilde til opslaget *trædeild* (om end Feilberg også viser kendskab til Haugaards sagn), men derimod et værk skrevet af aabenraaeren Frederik Fischer (1809-1871), der var urmager og redaktør i byen. I 1857 udgiver han for første gang sit værk *Slesvigske Sagn*, der trods titlen ikke er en sagnsamling, der kan sammenlignes med Tang Kristensens storværk *Danske sagn*. Fischer fremstiller derimod en række sagntraditioner, som han efter alle kunstens regler har omskrevet til hele noveller uden at angive, fra hvem traditionerne i øvrigt stammer. Værket fik stor popularitet blandt danske læsere i Nordslesvig, og derfor udkom det også i flere efterfølgende udgaver.⁴⁴ Værket kunne således sagtens have stået i Haugaards bibliotek i en eller anden udgave.

Novellen om "Brauderup Trætteild" er allerede med i første udgave af Fischers værk⁴⁵, men da den fylder 26 sider, vil jeg ikke citere den i fuld længde her. Men lad os prøve at sammenligne Haugaards sagn med indledningen til Fischers novelle, der lyder som følger:

Når man sidst hen i sommeren, da dagene allerede have aftaget og nætterne begynde at mørknes lidt, sildig om aftenen kommer nord fra til den højtbeliggende landsby Raubjerg [dvs. Rugbjerg i Øster Løgum Sogn], så ser man ofte langt nede i syd et lyspunkt, snart større snart mindre, og spørger man beboerne hvad det er der skimter frem igennem sommernattens dampe, så får man svaret: „De er Braurup Træreel.“⁴⁶

Haugaard formulerer sig ganske vist noget anderledes, og hans indledning er langt kortere, men den stilistiske opbygning i Haugaards indledning minder så meget om Fischers, at det er min overbevisning, at den er inspireret herfra, og hele Haugaards sagn kunne sagtens være en omdannet parafrase af Fischers novelle. Man fornemmer ligheden i den måde, hvor "man" spørger de lokale ind til lyset og får svaret: "Ja, det er Bråvrup trædeild". Haugaard har måske fundet Fischers poetiske opbygning særligt god og har – måske uden at være opmærksom på det – inddraget fortællestilen i sin egen fremførelse af sagnet.⁴⁷

En teoretisk mulighed er, at inspirationen gik den anden vej. Som nævnt ovenfor ved vi med sikkerhed, at Haugaard boede i byen som udlært farversvend i 1860. Haugaard må altså have været lærling i tiden op til dette år, og det synes rimeligt at antage, at han allerede gik i lære som farver i byen kort tid efter konfirmationen i marts 1853. Den unge Haugaard kunne da i teorien have fortalt en eller anden version af sagnet for Fischer på et tidspunkt i perioden fra 1853 til 1857, dét år hvor Fischer udgiver sin bog i Aabenraa. Dog forekommer det mig usandsynligt, at det har været tilfældet. Det må have taget tid for Haugaard at udvikle sit fortælle-talent og sit repertoire af sagn, og han har næppe fortalt sagn for Aabenraas dansksindede elite så tidligt i sit liv. Uanset hvordan den nøjagtige kobling er mellem Haugaards sagn og Fischers novelle, er det stadig yderst relevant at spørge sig selv, hvorfor Haugaard interesserer sig lige netop for dette sagn.

Juridiske og moralske love

Lokaliteten har naturligvis gjort sagnet interessant for ham. Hvis han har læst flere af Fischers noveller, har han særligt bidt mærke i den om "Brauderup Trætteild", fordi novellen indledningsvis tager udgangspunkt i Rugbjerg i Haugaards eget fødesogn Øster Løgum. Som nævnt er det netop et karakteristisk træk ved genren *sagn*, at den primære handling geografisk henlægges i sagnfortællerens kendte landskab. Dette bliver særlig tydeligt, idet Haugaard ikke kun, ligesom Fischer, lader observationsstedet for lysfænomenet være i Rugbjerg. Haugaard har også ført lysfænomenet og hele fortællingen om processen op til denne landsby, og det til trods for at betegnelsen på fænomenet, "Bråvrup trædeild", er dannet af *Broderup*, der ligger så langt væk fra Rugbjerg.

Haugaard kommer også flere gange ind på retssager gennem sit repertoire af sagn. Særligt ét andet sagn er nærmest parallelt til sagnet om "Bråvrup trædeild": En mand sælger på markedet i Aabenraa to fede brune heste, men efter at have fået betaling for dem, så leverer han i stedet to magre sorte heste til køberen. Processen om denne sag varer flere år, og på tingstedet i Rødekro stævnes han til at sværge på, at det var de to sorte heste, han havde solgt. På grund af edens form bliver manden dog usikker på, om han tør sværge, men hans kone presser ham. Selvom modparten når at advare ham om, at Djævelen vil hente ham for at sværge falsk, vælger han alligevel at gøre dette. Umiddelbart efter kører han "som en besat" (af Djævelen?) fra tingstedet, hvorefter

han farer vild og kører i Immervad Å. Her drukner han sammen med konen, karle og heste, og de findes alle et halv år senere "i en ynkelig tilstand".⁴⁸

At sværge er en procedure, der udelukkende bygger på tillid, og derfor kan man utrolig nemt snyde systemet. Men bare fordi man *kan* snyde systemet og slippe af sted med det, så får det alligevel konsekvenser, når man gør det. Der er nemlig både juridiske og moralske love i samfundet,⁴⁹ og i begge sagn modtager bedragerne en overnaturlig straf, fordi de har forbrudt sig mod de moralske love. At de står som lys på marken, er deres straf, for man kan ikke komme ind i Guds rige, når man har opført sig på den måde.⁵⁰ Og bedragerne *blev* advaret: I sagnet om hestehandlen er det bedragerens offer, der advarer om de overnaturlige konsekvenser for at sværge falsk, og i sagnet om "Bråvrup trædeild" kommer præsten ind som moralens vogter: Gud giver dem muligheden for at råde bod på deres bedrag, men de vælger ikke at gøre det.

Egentlig tror jeg ikke, at Haugaard med sit sagn blot ønsker at løfte en moralsk pegefinger og sige, at man ikke må snyde systemet og tilrane sig andres jord. Det er relevant her at kigge på Haugaards eget møde med øvrigheden i Aabenraa. Tang Kristensen nævnte allerede i den korte levnedsbetegnelse, som jeg citerede ovenfor, at Haugaard blev pålagt bøder på grund af sin danske fædrelandskærlighed, og i sine erindringer omtaler Tang Kristensen en konkret episode, som Haugaard var involveret i:

Manden var nærmest yderlig dansksindet og en stor hader af tyskerne. Da jeg kom, var han helt ophidset. En sypige havde syet og foræret ham et mindre dannebrogssflag, og i sin glæde over gaven var han sprungen hen og havde stukket det ud af indgangsdøren og svunget lidt med det. Det havde en seminarist eller lærer set, der netop i det samme gik længere oppe i gaden, og han havde meldt sagen til politiet. En gensdarm [sic!] var da kommen og havde dikteret ham en mulkt for "grober Unfug".⁵¹

'Grober Unfug' er en juridisk betegnelse for forstyrrelse af den offentlige orden.⁵² Haugaard levede under den kulturelle fortyskningspolitik, der skærpedes mod slutningen af 1870'erne, men som i perioden 1898-1901 nåede sit højdepunkt med den strenge politik indført af overpræsident Ernst Mathias von Köller (1841-1928).⁵³ Haugaard fortalte gan-

ske vist sit sagn fire år før Köller-politikkens indførelse, men som Tang Kristensens citat vidner om, satte de preussiske gendarmere allerede her temmelig strengt ind over for de rød-hvide farver.⁵⁴

Thomsen og Bech nævner også, hvordan Haugaard demonstrativt gik i kirke med et lille dannebrogssflag som bogmærke i sin salmebog⁵⁵, og Bech gengiver følgende lille fortælling:

Mærkeligt nok syntes han [ɔ: Haugaard] at have haft et vist fri-sprog hos de preussiske myndigheder, der ikke vovede at anklage ham for derved at gøre sig selv latterlige. Marten Refslund Poulsen [1874-1960] i Bovlund har fortalt mig, at han en dag før 1914 traf Haugaard på gaden i Aabenraa. Han råbte højt med de værste injurier mod tyskerne, så folk i nærheden ikke kunne undgå at høre det.⁵⁶

Haugaard opfører sig altså trodsigt mod øvrigheden, og han tester grænserne for, hvor langt man kan gå i overskridelsen af den strenge lovgivning i forbindelse med fortyskningspolitikken. Grænsen mellem øvrighedens juridiske love og de dansksindedes ideologisk betingede moralske love har været kraftigt under forhandling blandt dansksindede slesvigere på dette tidspunkt i historien. Temaet i Haugaards sagn om netop forskellen mellem juridiske og moralske love, og ikke mindst hvori denne forskel består, er altså i sig selv interessant for dansksindede borgere i Aabenraa i 1890'erne.

En påmindelse om Guds moralske ret bevidnedes også to sagn forinden i Haugaards repertoire. Han fortæller her om to magiske syn, som en soldaterkammerat til Haugaards fader har haft. Det første syn varslede om den Første Slesvigske Krig (1848-1851), men det andet syn tager soldaterkammeraten som et varsel om Sønderjyllands fremtid: "[E]fter hans tykke [så han] en høj officer ride foran en lille trop danske soldater, og han hørte befalingsmanden sige: 'Er Gud med os, hvo kan da være mod os, vi har retten på vor side.' [...] Derfor var han trøstigt i håbet om Sønderjyllands fremtid".⁵⁷ Dette sagn er i hele Haugaards repertoire det tydeligste udtryk for hans danske sindelag.

I sagnet efter igen – og altså sagnet lige inden "Bråvrup trædeild"-sagnet – vælger en mand, der er tilfangetaget af røvere, "at lægge sig ned og bede til Vorherre, at han ville hjælpe ham ud", hvilket også sker: Manden kommer hjem og melder sagen til øvrigheden, og soldaterne får fat på alle røverne, der bliver henrettet i Haderslev, hvorefter enen

blev fri for røvere.⁵⁸ Også her har Haugaard fokus på øvrigheden, men i dette sagn optræder den kompetent og stærk, og den sørger for ro og orden, når der er *rigtige* forbrydelser at tage sig af.⁵⁹

Skattegravning og begrænsede goder⁶⁰

Hvor Haugaards dansksindede væsen altså kan tolkes ind i visse af hans sagn, så er det, som allerede nævnt, ikke denne side af ham, der kommer hyppigst til udtryk i hans repertoire af sagn. Her fornemmer man, at han havde et langt større fokus på et andet spørgsmål, nemlig et om rimeligheden, eller manglen på samme, i fordelingen af goderne i det stærkt klasseopdelte samfund, som han var opvokset i.

Haugaard fortæller Tang Kristensen et sagn om skattegravning. I sagnet er der meget direkte tale, og Tang Kristensen har i flere tilfælde bevaret dialektale ord og vendinger, også i den trykte version af sagnet. Derfor har jeg i slutnote 61 lavet en omskrivning til rigsdansk. Tang Kristensens version lyder som følger:

En mand på Hyrup mark har fortalt mig følgende: Der kom en jøde ned til en gammel kone på Rangstrup mark, Agerskov sogn som sad og brændte kaffebønner, og bød sine varer fal. Nu havde hun en tørvekasse, som der stod nogle bogstaver på. Så spørger jøden hende ad, hvor hun havde fået den fra. »Den har såmænd fader og mig gravet op ude i vor have, da vi begravede nogle Kartoffler.« – »Ved I, lille mo'r, hvad der står på den?« siger han. – »Nej, hvor skulle æ vide det fra, vi er ikke så højt stude-rede, te vi kan løjjs de streger og det kram, der står.« – »Ja, da står der såmænd, lille mo'r, te der er en kasse nedden under den den[!] igen, og den gemmer 30000 mark kurant.« – »A, snak har vi nok af«, siger konen, »bild os ikke sådan noget ind.« – »Ja, ven I tyk-kes om det«, siger han, »så vil æ blive her nogle dage, og så vil æ bekoste det gravet op, dersom æ må få min del af det«. Manden stod ude i laden og tarsk, og konen taler så til datteren: »Mitte (o: Marie), tal på fa'r og lad ham komme ind.« Så kom han. »Hvad tykkes du om det, den fremmede mand siger? Han vil blive her og grave i vor have på hans egen bekostning, dersom han må få hans part af det, han finder. Må han grave for dig?« – »Ja, så-mænd må han så, men det meste vil æ da ha', hvis der er noget. Her er Hans og Peter ovre, de har ikke noget at bestille, så kan de

jo få arbejde«. De fik så det hele stilt an og kommer til at grave. Lav de kom så seks alen ned, siger de: »Nu vil vi ikke grave længere ned, for der er ingen kasse.« Men da lod jøden en blank daller glide ned i hånden af dem, og da de så havde gravet en halv alen til, så kom kassen til syne. Nu kan I stole på, der blev glæde. De drog kassen op, og den indeholdt alle pengene i guld. Men på den kasse stod der skrevet, at der var én længere nede, der indeholdt lige så meget. Hele byens folk blev så samlet, og efter to timers arbejde havde de den oppe også. Men så fik regeringen nys om sagen, og den ville have det halve, og jøden ville have det andet halve. Det kom så til en proces, og den varede i seks år, og endtes med, at der ikke var mere end 4000 gamle mark i behold til folkene. Så solgte de deres gård og drog til Jylland.⁶¹

Fra sine feltnoter har Tang Kristensen lavet lidt om i teksten. Eksempelvis har han gjort Haugaards oprindelige formulering, der i feltnoterne lyder "Ja så gu må han så"⁶², mindre stødende: "Ja, såmænd må han så". Hertil har Tang Kristensen flyttet rundt på nogle sætninger og tilføjet nogle ord, så det bliver tydeligere, hvornår Haugaard benytter direkte tale, og hvem ordene lægges i munden.

Konen, der sidder på Rangstrup Mark, tilhører landbosamfundet, men hendes stand er ikke helt entydig: Mod slutningen sælger de deres "gård" og drager til Jylland, hvilket jo peger på folk fra gårdmandstanden; særligt hvis Hans og Peter skal forstås som egentlige karle. Dog synes den måde, hvorpå konen sidder og brænder kaffebønner, at pege på et medlem af kådnerstanden – altså Haugaards egen stand – hvor man som nævnt ofte har måttet supplere sin indkomst med forskellige former for bibeskæftigelse, jævnfør hvordan Haugaards egen fader netop stod optegnet som lønarbejder.

I traditionelle bondesamfund møder man, ifølge den amerikanske antropolog George M. Foster (1913-2006), den grundindstilling, at samfundet er et lukket system af *begrænsede goder*. Derfor opleves en persons pludseligt opståede rigdom og succes som en trussel mod alle andre i samfundet.⁶³ Man kan billedliggøre forestillingen med en lagkage, som en gruppe mennesker skal deles om. Den kan skæres ud i større eller mindre stykker, og kommer nogen pludseligt i besiddelse af et stort stykke kage, er der nødvendigvis tilsvarende mindre for resten at deles om.

Derfor sanktioneres mennesker, der opnår pludselig rigdom, af lokalsamfundets øvrige medlemmer med alt fra onskabsfuld sladder

til egentlig fysisk afstraffelse.⁶⁴ Så langt forklarer Fosters teori omtrent baggrunden for den opførsel, vi på dansk kalder for *janteloven*, der forstås som et "sæt af leveregler i et (mindre) samfund som foreskriver ydmyghed og tilbageholdenhed, især hvis man har bedre evner, mere succes, flere penge el.lign. end flertallet".⁶⁵

John Lindow har observeret hvordan man i svenske sagn om skattegravning typisk *ikke* får fat på skatten, eksempelvis fordi skattegraverne bryder med den magiske regel, at man ikke må tale under skattegravning. Dette tolker Lindow blandt andet som et billede på, hvordan goderne i samfundet netop betragtes som konstant, en status quo der ikke *kan* ændres på.⁶⁶ I danske sagn om skattegravning får skattegraverne typisk heller ikke fat på skatten⁶⁷, hvilket kan tolkes på samme måde som Lindows svenske eksempler. Finder nogen en skat og bliver rige, er det nemlig et billede på en verdensopfattelse, hvor samfundet består af *ubegrænsede goder*, altså at man kan forøge sin velstand uden at gøre det på bekostning af andre.⁶⁸ Men i Haugaards sagn finder de netop skatten!

Ændringer i den økonomiske status quo

Jøden i Haugaards sagn tror på de ubegrænsede goder, og han forstår at gribe chancen for at tjene penge, når muligheden byder sig. I Haugaards samtid talte man ikke just pænt om jøderne, og deres optræden i sagn er ofte negativ, hvilket Haugaards fremstilling af ham også giver udtryk for: Jøden er snu, og han formår at snyde bønderne, så de nærmest intet får ud af skattegravningen. Men Haugaard ser ikke egentlig bønderne som ofre for jødens opførsel: Bønderne *lader* sig nemlig snyde, og Haugaard fremstiller dem som uuddannede ("vi er ikke så højt studerede, te vi kan løjjs de streger og det kram, der står"), en smule grådige ("men det meste vil æ da ha', hvis der er noget") og smådovne ("Her er Hans og Peter ovre, de har ikke noget at bestille").

I Haugaards samtid er den økonomiske status quo netop ved at ændre sig: Blandt andet stigende priser på fødevarer som korn og kvæg medførte et økonomisk opsving i 1840'erne og 1850'erne⁶⁹, netop den periode hvor Haugaard har levet som barn og ung i Nørre Hjarup. Dog har det ikke været kådnersønnen Haugaard, der fik noget ud af det økonomiske opsving: Han har stået på sidelinjen og observeret, hvordan gårdmandsstanden øgede sin velstand. Velstandsforøgelsen var nemlig synlig, fordi gårdmændene eksempelvis renoverede deres gårde.⁷⁰ Den unge Haugaard har altså opdaget, at samfundet indeholder flere goder

end det traditionelle landbosamfund havde øje for. Han har opdaget, at der på en måde er ubegrænsede goder i samfundet. Derfor er det ikke noget problem for Haugaard, at sagnkaraktererne finder skatten – det gør de også i det næste sagn, som Tang Kristensen har optegnet efter ham⁷¹ – spørgsmålet er snarere, *hvem* der får glæde af de ubegrænsede goder, og hvorfor de gør det.

Haugaard fremstiller bønderne som skeptiske og modvillige, da jøden påstår, at der ligger en skat begravet i deres egen have. Konen slår det hen som "snak" (ɔ: tom tale), og Hans og Peter giver hurtigt op ("Nu vil vi ikke grave længere ned, for der er ingen kasse"). Konen og hendes ligesindede er i sagnet præget af tankegangen om det økonomiske status quo, hvor man ikke forestiller sig, at goderne er ubegrænsede. Dette verdenssyn oplever Haugaard som gammeldags, men han er ikke upåvirket af det.

I eftertidens Aabenraa bliver Haugaard husket som pengeglad.⁷² Tang Kristensen beskriver ham i den lille levnedsbetegnelse (citeret ovenfor) som yderst påholdende, og det er ikke uden en vis grad af mishag, når den selv temmelig påholdende Tang Kristensen erindrer, hvordan Haugaard "ymtede [...] om, at han skulle have lidt betaling for, hvad han fortalte". Det blev afregnet ved, at Tang Kristensen lovede Haugaard en af sine bøger, "men han glemte heller ikke at kræve mig for den", erindrer Tang Kristensen.⁷³ Bogen har Haugaard kunnet omsætte til penge ved at leje den ud for en ringe betaling fra sit private lejebibliotek, hvor man også kunne købe en kop kaffe.⁷⁴

Haugaard tegner sig således som et meget komplekst menneske, der på den ene side viser tegn på at komme fra fattige kår, og på den anden side har forsøgt at ændre på sin sociale arv. Haugaard har gennem sit liv forsøgt at få del i de ubegrænsede goder, og sikkert derfor tog han til byen og gik i lære som farver. Men den bogligt begavede Haugaard, der forlader sin hjemegn og prøver lykken i byen, har næppe mødt stor forståelse fra sine forældres og bedsteforældres generation på landet.

Folkene i sagnet ender jo også med at sælge deres gård og rejse til "Jylland". I konteksten må der nødvendigvis være tale om Nørrejylland, altså nord for Kongeåen, så folkene udvandrer altså til Kongeriget. Så langt minder denne flytning jo om, hvordan mange mennesker netop udvandrede fra Slesvig i perioden 1868-1885 for, som Haugaard, at prøve lykken et andet sted. Mange rejste til Amerika eller andre oversøiske mål, mens nordslesvigere med danske sympatier netop gerne udvandrede til Danmark.⁷⁵

Figur 4: Siden 1862 (se figur 2 ovenfor) er Aabenraa blevet meget større, og Rebekkekagangen er blot en sti med trapper der bevæger sig opad fra Madevej over Skrænten til gågaden på Ramsherred. Haugaards lille hus er for længst forsvundet. Billedet viser den øverste halvdel af stien fra Skrænten op mod Ramsherred. Foto: Martin Sejer Danielsen, august 2016.

Fra barnsben havde Haugaard altså lært at tjene en skilling, hvor han kunne, og han havde lært at passe på sine penge. Med denne erfaring i bagagen, havde han i Aabenraa udviklet sig til en hel entrepreneur, som han sad der på sine ældre dage som pensionist i det lille hus på Rebekkekagangen og tjente til dagen og vejen ved at leje bøger ud og sælge kaffe – og indirekte ved at fortælle sagn.

Thomsen erindrer fra sin barndom, hvordan Haugaard fortalte mærkelige historier om nogle visitter, som han efter eget udsagn aflagde årligt hos de kongelige på Fredensborg nord for København. Til at understøtte disse fortællinger påstod han at være i besiddelse af forskellige artefakter, som han ved disse lejligheder havde fået, eksempelvis en tot hår fra prinsesse Mariæ kat, en frynse af Caroline Mathildes sadel og en kongelig kraveknop.⁷⁶

Når Thomsen fremhæver netop dette aspekt om Haugaard, er det igen for at fremhæve hans danske patriotisme. Men hendes erindring om disse fortællinger vidner alligevel om, hvordan sagnfortælling har været del af pakken, når man besøgte Haugaard. Han var en fremragende sagnfortæller, og derfor kunne han ligeså godt forsøge at tjene penge på sit talent.

Man må sætte spørgsmålstegn ved, om Haugaard faktisk ændrede på sin sociale status: Som lønansat farversvend i byen har han stadig tilhørt et klassetrin, der har mindet om kådneren på landet: Når industrien havde fremgang, hvilket faktisk synes at have været tilfældet for Festsens klædefabrik i årene frem mod 1879-1880⁷⁷, er det fabriksejerne, der øger deres velstand, ikke håndværkersvendene. Disse fandt derimod typisk sammen med arbejderne i den socialdemokratiske bevægelse; en bevægelse der i Aabenraa findes vidnesbyrd om fra 1870'erne.⁷⁸

Bøndernes halvhjertede bestræbelser i Haugaards sagn kommer dem netop heller ikke til gode: Det hele trækker ud i en lang retssag, og jøden og regeringen får det meste af skatten. Tematikken om retssager genkender vi jo i øvrigt fra sagnet, som jeg analyserede ovenfor, og vi fornemmer igen, hvordan Haugaard ikke har stor tiltro til øvrigheden. Hertil viser han også sin grundlæggende utilfredshed med de reelle muligheder for at bryde med sin sociale arv; en utilfredshed som han udfolder meget tydeligere i andre af sine sagn, eksempelvis i det næste sagn, Tang Kristensen har optegnet efter ham.⁷⁹

Konklusion

Sagnene, som vi læser dem i Tang Kristensens store korpusværker og andre steder, stammer fra levende, tænkende og følende individer, der huskede på og fortalte sagnene, fordi disse fortællinger var relevante og skabte betydning for dem og deres tilhører i den samtid, som sagnfortællingen foregik i. Når man går til sagnene med dette teoretiske udgangspunkt, opdager man, hvordan de er mættet med ideologi. Chri-

stian C. Haugaard er bare ét eksempel på en fortæller, der gennem sine sagn kommenterer på den politiske, sociale og økonomiske samtid, han lever i.

Haugaards nationalpolitiske standpunkt kommer sjældent direkte til udtryk i hans sagn, hvilket egentlig er overraskende, når eftertiden husker ham for at have været "nærmest yderlig dansksindet", som Tang Kristensen formulerede det.⁸⁰ Til gengæld fornemmer man det forhold til den tyske øvrighed, som en dansksindet slesviger i Aabenraa har haft, eksempelvis er Haugaard optaget af temaet om forskellen mellem juridiske og moralske love.

Men hverdagen består af andet end de store nationalpolitiske spørgsmål. Haugaard fortæller således flere sagn, der indeholder temaet om fordelingen af goderne i samfundet. Denne problematik optog mange i Haugaards samtid, jævnfør hvordan en socialdemokratisk bevægelse kan dokumenteres fra 1870'ernes Aabenraa. I sagnet om skattegravning viser Haugaard tegn på at være påvirket af nyere tiders tankegange om muligheden for – eller drømmen om – at bryde med sin sociale arv, og derfor gør han lidt grin med sine forældres og bedsteforældres generation i landbosamfundet, måske endda med kådnerstanden, som han selv kommer fra.

Jeg håber, at jeg med denne artikel kan bidrage til at genintroducere sagnene som kilde i den lokalhistoriske forskning i Sønderjylland og andre danske egne. Sagnene er meget mere end kuriøse beretninger om fortiden, som man ikke rigtig kan fæstne lid til.⁸¹ Med den rette metode kan sagnene føres tilbage til sin oprindelige kontekst, og således kan de bidrage til en forståelse af befolkningens eget forhold til den samtid, de levede i.

KILDER

Utrykte

Dansk Folkemindesamling, Det Kgl. Bibliotek, København:

DFS 1929/16 (Tang Kristensens primære feltnoter, de såkaldte *Dagbøger*)

DFS 1929/102 (uudgivet manuskript til en tredje række af *Jysk Almueliv*)

Rigsarkivet, Aabenraa:

Kirkebøgerne fra Øster Løgum og Aabenraa sogne.*

Folketælling fra Øster Løgum Sogn 1845 (Del af folketællingen Sønder Rangstrup Herred og Bolderslev Fogderi, Rise og Øster Løgum Sogne).*

Folketælling fra Aabenraa 1860.*

Folketællinger foretaget af Stadtbezirk Apenrade i 1885, 1890, 1895, 1900, 1905, 1910.

Aabenraa Personregisterfører: Døde, biregister.*

* Tilgængelig gennem Arkivalieronline: http://www.sa.dk/da/sidebar_widget/arkivalieronline/ (sidst set 21.12.2017).

Trykte

Sønderjydske Maanedsskrift 1930-1931.

Tang Kristensen, Evald: *Sagn og overtro fra Jylland, samlede af folkemunde*, Kolding 1886. (Jyske folkeminder 8.)

Tang Kristensen, Evald: *Danske sagn, som de har lydt i folkemunde* 1-7, Århus 1892-1901.

Tang Kristensen, Evald: *Danske Sagn som de har lydt i Folkemunde*, Ny Række 1-6, fra og med bind 3 og frem udgivet af Johannes Evald Tang Kristensen, København 1928-1939.

Flensborg Avis, Nr. 41, 52. Årg., 18.02.1920. Tilgængelig gennem <http://www.fladepaper.de/> (sidst set 10/1-2018).

LITTERATUR

Adriansen, Inge: *Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet: Brug af folkeminder og folkesprog i nationale identitetsprocesser – især belyst ud fra striden mellem dansk og tysk i Sønderjylland*, Sønderborg 1990. (Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt 5.)

Alver, Brynjulf: "Historiske segner og historisk sanning", *Norveg* 9, 1962, s. 89-116.

Bech, Carl Johan: "Gamle Dages „Originaler“", *Aabenraabogen: Byen som den lever i Mindet 1945: Befrielses-Aaret og 25-Aaret for Genforeningen*, red. Carl Johan Bech, Aabenraa 1945, s. 107-124.

Bech, Carl Johan: "Det gamle Aabenraa og dets originaler: Haugaard, der døde af glæde på afstemningsdagen", *Hejmdal* 29.10.1956, s. 4-5.

Becker-Christensen, Henrik: "Fra »mod hinanden« til »med hinanden« 1918-2008", *Sønderjyllands historie* 2, red. Hans Schultz Hansen, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen, Aabenraa 2009, s. 241-472.

Bergstrøm-Nielsen, Henrik, Peter Jürgensen og Preben Späth under medvirken

af Birgit Lohse: *Tysk-Dansk Ordbog*, København 2005. (Gyldendals Røde Ordbøger.)

Boberg, Inger M.: *Dansk folketradition i tro og digtning og deraf afhængig skik*. Udg. af Iørn Piø. København 1962. (Danmarks Folkeminder 72.)

Danielsen, Martin Sejer: *Da Lille Peder fik Per Lilles Eng i fadder gave: Et studie af stednavneforklarende elementer i den folkløstiske genre sagn*, ph.d.-afhandling, Københavns Universitet 2017. URL: http://static-curis.ku.dk/portal/files/186419048/Ph.d._afhandling_2017_Danielsen.pdf

Danielsen, Martin Sejer: "Per Lilles Eng – og den troværdige fejlslutning", *Månedens navn* på navn.ku.dk, 1. februar 2018, URL: http://navn.ku.dk/maanedens_navn/per-lilles-eng (sidst set 01.02.2018).

DDO = *Den Danske Ordbog*, udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Online udgave: <http://ordnet.dk/ddo> (sidst set 20.12.2017).

DS 5 = *Sønderjyske Stednavne* III. Tønder Amt med dele af Ribe Amt, udgivet af

- Stednavneudvalget, København 1933. (Danmarks Stednavne 5).
- Erslev, Kristian: *Grundsætninger for historisk Kildekritik*. København 1892.
- Feilberg, H.F.: *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål 1-4*, Kjøbenhavn 1886-1914.
- Feilberg Jørgensen, Anders: *Sprogforeningen gennem 100 år: 1880-1980*, Sønderborg 1980.
- Fischer, Frederik: *Slesvigske Sagn*. Aabenraa 1857.
- Foster, George M.: "Peasant Society and the Image of Limited Good", *American Anthropologist* 67, 1965, s. 293-315.
- Foster, George M.: "A Second Look at Limited Good", *Anthropological Quarterly* 45.2, 1972, s. 57-64.
- Frandsen, Svend B.: *Sønderjylland: Sagn og virkelighed omkring år 1900: I Ewald Tang Kristensens fodspor*, [2010].
- Grimm, Jacob og Wilhelm Grimm: *Deutsche Sagen 1-2*, Berlin 1816-1818.
- Grüner-Nielsen, Hakon: "Sønderjyske Folkeminder", *Fortid og Nutid* 3, 1921, s. 17-40.
- Hansen Nielsen, Leif: *Ad Industriens Vej: Studier i den slesvig-holstenske industri 1864-1914 med særlig henblik på Nord-slesvig*, Aabenraa 2007. (Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland 97.)
- Holbek, Bengt: *Interpretation of Fairy Tales: Danish Folklore in a European Perspective*, Helsinki 1987. (FF Communications 239.)
- Jensen, Charlotte S.H.: "sagn", sitet *Den Store Danske*, sidst redigeret 27.12.2011. URL: <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=154385> (sidst set 25.01.2018).
- Johansen, Thomas: "»Her er ret skjel«: Et studie i tyveri af markjord i dansk sagnlitteratur", *Danske Studier* 1997, s. 5-14.
- Lindow, John: "Swedish Legends of Buried Treasure", *The Journal of American Folklore* Vol. 95, No. 377, 1982, s. 257-279.
- ODS = *Ordbog over det danske Sprog*, udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Online udgave: <http://ordnet.dk/ods> (sidst set 21.12.2017).
- Olrik, Axel: *Nogle grundsætninger for sagnforskning*, udg. af Hans Ellekilde, København 1921. (Danmarks Folke-minder 23.)
- Oring, Elliott: "Legendry and the Rhetoric of Truth", *The Journal of American Folklore*, Vol. 121, No. 480, 2008, s. 127-166.
- Pentikäinen, Juha: "The Dead without Status", *Temenos* 4, 1969, s. 92-102.
- Pentikäinen, Juha: "Repertoire Analysis", *Folk Narrative Research: Some Papers Presented at the VI Congress of the International Society for Folk Narrative Research*, red. Juha Pentikäinen og Tuula Juurikka, Helsinki 1976, s. 262-272. (Studia Fennica 20.)
- Pentikäinen, Juha: *Oral Repertoire and World View: An Anthropological Study of Marina Takalo's Life History*, Helsinki 1978. (FF Communications 219.)
- Schmidt, August [F.]: "C. C. Haugaard og Folkeminderne", *Hejmdal* 27.12.1956, s. 2.
- Schultz Hansen, Hans: *Det sønderjyske landbrugs historie: 1830-1993*, Aabenraa 1994. (Skrifter, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland 72.)
- Schultz Hansen, Hans: "Nationalitets-kamp og modernisering 1815-1918", *Sønderjyllands historie* 2, red. Hans Schultz Hansen, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen, Aabenraa 2009, s. 11-240.
- Skifter Andersen, Erik: *Registrant over ejendomme i Aabenraa 1700 til 1920*, Aabenraa 2012.
- Tang Kristensen, Evald: *Minder og Oplevelser 1-4*, Viborg 1923-1928.
- Tang Kristensen, Evald, Peter Olsen og Erik Høvring Pedersen: *Gamle kildevæld: Portrætter af danske eventyrfortællere og visesangere fra århundredskiftet*, København 1981.
- Tangherlini, Timothy R.: *Interpreting Legend: Danish Storytellers and Their Repertoires*, New York & London 1994. (Milman Parry Studies in Oral Tradition.)
- Tangherlini, Timothy R.: "Rhetoric, Truth and Performance: Politics and the Interpretation of Legend", *Indian Folklife* 25, 2007, s. 8-12.
- Tangherlini, Timothy R.: "The Beggar, the Minister, the Farmer, his Wife and the Teacher: Legend and Legislative Reform in Nineteenth-Century Denmark", *Legends and Landscape: Articles Based on Plenary Papers Presented at the 5th Celtic-Nordic-Baltic Folklore Symposium, Reykjavik 2005*, red. Terry Gunnell, Reykjavik 2008, s. 171-195.

- Tangherlini, Timothy R.: *Danish Folktales, Legends, & Other Stories: The Danish Folklore Nexus*, Digital Materials, Seattle and Copenhagen 2013.
- Thomsen, Ingeborg [Refslund]: "Hvem var Hovgaard? De Lærde er uenige", *Sønderjydske Maanedsskrift* 16, 1939-1940, s. 230-232.
- Worsøe, Hans H.: "Tiden 1864-1920", *Åbenrå Bys Historie* III, red. Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen, København 1974, s. 5-126. (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland 25.)

NOTER

- 1 Efter redaktionens ønske er alle citater normaliserede efter moderne retskrivning uanset om de stammer fra primære eller sekundære kilder.
- 2 Grimm og Grimm 1816-1818, 1, s. V.
- 3 Jf. Tangherlini 1994, s. 13-15.
- 4 Erslev 1892, s. 24-27; Olrik 1921, s. 124-127.
- 5 Alver 1962.
- 6 Se især Oring 2008.
- 7 Jf. f.eks. Tangherlini 1994, s. 5-6.
- 8 En forskningshistorisk funderet indføring i genren *sagn* kan fås hos Tangherlini 1994, s. 3-22.
- 9 Tangherlini 2007; 2008.
- 10 Holbek 1987; Tangherlini 1994, 2008, 2013; Danielsen 2017.
- 11 I Danielsen 2017, s. 137-203, tegner jeg en detaljeret biografi af Christian C. Haugaard og foretager løbende analyser af eksempler fra hans repertoire af sagn. Jf. Danielsen 2018.
- 12 Jf. Adriansen 1990, s. 87. Tang Kristensen foretog i alt otte rejser syd for Kongeåen i perioden 1886-1910. Disse beskriver han forskellige steder i sit erindringsværk *Minder og Oplevelser* (Tang Kristensen 1923-1928) bind 3 og 4, se Danielsen 2017, s. 123, tabel 1, for nøjagtige sidehenvisninger. Svend B. Frandsen ([2010]) har desuden kompileret og udgivet disse beskrivelser.
- 13 Tang Kristensen 1923-1928, 4, s. 47, 250 og 296.
- 14 *Ibid.*, s. 296. Billedet er tidligere trykt i Tang Kristensen, Olsen m.fl. 1981, s. 137.
- 15 DFS 1929/102, VI: 30. Beskrivelsen kan læses i sin oprindelige form i Danielsen 2017, s. 307.
- 16 Øster Løgum Sogns kirkebog, hovedministerialbog, født m.m. 1776-1845, s. 234.
- 17 Folketælling 1845, Øster Løgum Sogn; Øster Løgum Sogns kirkebog, hovedministerialbog, konfirmationer 1843-1898, s. 36.
- 18 Schultz Hansen 1994, s. 88-89; samme 2009, s. 51.
- 19 Folketælling 1845, Øster Løgum Sogn.
- 20 Folketælling 1860, Aabenraa Købstad.
- 21 Hansen Nielsen 2007, s. 172, tabel 10.21.
- 22 Folketællinger foretaget af Stadtbezirk Apenrade den 1. (eller 2.) december i årene 1885, 1890, 1895, 1900, 1905 og 1910 (Hans Schultz Hansen skal have tak for at hjælpe mig med at finde og bestille disse folketællinger til gennemsyn). Aabenraa Personregisterfører, Sterbe-Nebenregister (døde, biregister), Jahrgang 1920, Nr. 25. Erik Skifter Andersen, 2012, s. 135, registrerer, at "Haugaard, Chr. C." skulle bo på Gildegade 1 som købmand. Dette fremgår ikke af de bevarede folketællinger, så både adressen og erhvervet må bero på en misforståelse fra Skifter Andersens side.
- 23 DFS 1929/16.
- 24 Konceptet i en folkloristisk *repertoire-analyse* forbindes særligt med finske Juha Pentikäinen (1976 og 1978). I sin analyse af danske sagn følger Timothy R. Tangherlini – se især 1994 og 2013 – de samme principper. Det samme gør jeg i min ph.d.-afhandling (Danielsen 2017).
- 25 I appendikset til min ph.d.-afhandling (Danielsen 2017, s. 259 ff.) findes en tekstkritisk udgave af Haugaards samlede repertoire af primært sagn, som de står optegnet i feltnoterne, ligesom de er ordnet i den rækkefølge, som de er optegnede.
- 26 Aabenraa Sogns kirkebog, kontramministerialbog, døde 1909-1934, s. 53v.;

- Aabenraa Personregisterfører, Sterbe-Nebenregister (døde, biregister), Jahrgang 1920, Nr. 25.
- 27 Nekrologen "Haugaard død" i Flensborg Avis 18.02.1920.
- 28 Thomsen 1940; Bech 1945, s. 109-111; samme 1956. August F. Schmidt supplerer senere samme år Bechs artikel ved at pege på Haugaards folkløriske bidrag (Schmidt 1956).
- 29 Becker-Christensen 2009, s. 254-257.
- 30 Thomsen 1940, s. 232; Bech 1945, s. 110; samme 1956, s. 5; Worsøe 1974, s. 86.
- 31 Feilberg Jørgensen 1980, s. 25-32.
- 32 Thomsen 1940, s. 231.
- 33 Tang Kristensen 1923-1928, 4, s. 47; Bech 1945, s. 109, samme 1956, s. 4.
- 34 ODS, *kneppe*³, betydning 1.
- 35 Tang Kristensen 1892-1901, 6, nr. 115. Versionen fra feltnoterne kan læses Danielsen 2017, s. 283-284 (HAU20). Det indskudte "[end]" i citatet er inspireret af feltnoterne og erstatter et fejlskrevet "og" i den udgivne version.
- 36 Johansen 1997, s. 7.
- 37 Tang Kristensen 1886, s. 204, nr. 343.
- 38 Tang Kristensen 1892-1901, 6, s. 33 ff.; samme 1928-1939, 6, s. 18 ff.
- 39 ODS, *trætte*¹. Se også opslaget *træde*³ hos Feilberg 1886-1914, 3, s. 870.
- 40 Feilberg 1886-1914, 3, s. 871.
- 41 Fra Broderup i Tinglev Sogn fortælles netop sagn om "Broderup Trædeild", hvilket to overleveringer udgivet i *Sønderjydsk Maanedsskrift* 1930-1931 (s. 141 og 158) vidner om. Her sættes sagnene i øvrigt i forbindelse med stednavnet *Trædemark* (DS 5, s. 664).
- 42 En udtaleform af stednavnet fremgår af DS 5, s. 645.
- 43 Danielsen 2017, s. 130-134.
- 44 Grüner-Nielsen 1921, s. 31-32.
- 45 Fischer 1857, s. 23-48.
- 46 *Ibid.*, s. 23.
- 47 En teoretisk mulighed foreligger, at Haugaard ikke selv har læst sagnet, men at der har været et eller flere mundtlige mellemlid. Noget sådan er dog nærmest umuligt at redegøre for.
- 48 Tang Kristensen 1892-1901, 6, nr. 113; Danielsen 2017, s. 289-291 (HAU26).
- 49 Jf. Johansen 1997, s. 7-8.
- 50 Juha Pentikäinen, 1969, s. 97, fremstiller en model for, hvilke årsager der i nordiske sagn gør sig gældende, når folk ender som spøgelses. Eksempelvis er forskellige former for kriminelle handlinger, så som at afgive falsk ed, oplagte årsager.
- 51 Tang Kristensen 1923-1928, 4, s. 47.
- 52 Bergstrøm-Nielsen, Jürgensen m.fl. 2005, s. 1820.
- 53 Schultz Hansen 2009, s. 200-204, 217-219.
- 54 Jf. *ibid.*, s. 201 (billedteksten).
- 55 Thomsen 1940, s. 231; Bech 1945, s. 109; samme 1956, s. 4.
- 56 Bech 1956, s. 4.
- 57 DFS 1929/16, s. 6829a. Da Tang Kristensen har lavet om i sagnet i den udgivne version (Tang Kristensen 1928-1939, 2, nr. J 113), citerer jeg her direkte fra feltnoterne, om end jeg forsigtigt har normaliseret forkortelser, retstavning og tegnsætning. Den oprindelige version kan læses Danielsen 2017, s. 281-282 (HAU18).
- 58 Tang Kristensen 1892-1901, 4, nr. 1581; Danielsen 2017, s. 282-283 (HAU19).
- 59 Jf. Danielsen 2017, s. 166-171, hvor jeg analyserer et af Haugaards sagn med udgangspunkt i en lignende tematik.
- 60 Sagnet i dette afsnit analyserede jeg også Danielsen 2017, s. 175-180. Dog har jeg i nærværende artikel ændret lidt i sagnets analyse. Jeg vil her takke Johnny G.G. Jakobsen for gode input.
- 61 Tang Kristensen 1892-1901, 3, nr. 2199. Min omskrivning til moderne rigsdansk: »En mand på Hyrup Mark har fortalt mig følgende: Der kom en jøde ned til en gammel kone på Rangstrup Mark i Agerskov Sogn. Hun sad og brændte kaffebønner, og jøden tilbød hende at købe sine varer. Nu havde hun en tørvekasse, som der stod nogle bogstaver på. Så spørger jøden hende, hvor hun havde fået den fra. "Den har min mand og jeg såmænd gravet op ude i vores have, da vi lagde kartofler" – "Ved De, lilleemor, hvad der står på den kasse?" siger han. – "Nej, hvor skulle jeg vide det fra? Vi er ikke så højt uddannede, at vi kan læse de streger og de ting, der står." – "Ja, der står såmænd, lilleemor, at der er en kasse nedenunder igen, og den kasse gemmer 30.000 mark kurant." – "Åh, sladder har vi nok af", siger konen, "bild os ikke sådan noget ind." – "Ja, hvis De vil tillade det," siger han, "så vil

- jeg blive her nogle dage, og så vil jeg betale for, at få kassen gravet op, hvis jeg må få en del af pengene." Manden stod ude i laden og tærskede, og konen taler så til datteren: "Marie, kald på far, og lad ham komme ind." Så kom han. "Hvad synes du om det, den fremmede mand siger? Han vil blive her og grave i vores have på egen regning, hvis han må få en del af de penge, han finder. Må han grave for dig?" – "Ja, såmænd må han det, men det meste vil jeg da have, hvis der er noget. Her er Hans og Peter, de har ikke noget at bestille, så kan de jo få arbejde". De fik så det hele stillet an og kommer til at grave. Da de kom så seks alen ned, siger de: "Nu vil vi ikke grave længere ned, for der er ingen kasse." Men da lod jøden en blank daler glide ned i hånden af dem, og da de så havde gravet en halv alen til, så kom kassen til syne. Nu kan I stole på, der blev glæde. De drog kassen op, og den indeholdt alle pengene i guld. Men på den kasse stod der skrevet, at der var atter en kasse længere nede, og den indeholdt lige så mange penge. Hele byens folk blev så samlet, og efter to timers arbejde havde de den oppe også. Men så blev regeringen opmærksom på sagen. Den ville have den ene halvdel, og jøden ville have den anden halvdel. Det kom til en retssag, og den varede i seks år, og det endte med, at der ikke var mere en 4000 gamle mark tilbage til folkene. Så solgte de deres gård og rejste til Jylland.«
- 62 Her er forkortelserne opløste. Den oprindelige version af sagnet i feltnoterne kan læses Danielsen 2017, s. 269-271 (HAU10).
- 63 Foster 1965, s. 296-297.
- 64 Foster 1972, s. 58.
- 65 DDO, *jantelov*. Ordet er ifølge DDO dannet i 1933, hvor Aksel Sandemose (1899-1965) formulerede janteloven i romanen *En flyktning krysser sitt spor*, der udkom på dansk i 1938.
- 66 Lindow 1982.
- 67 Boberg 1962, s. 49.
- 68 Jf. Lindow 1982, s. 269 med henvisninger.
- 69 Schultz Hansen 1994, s. 17-20.
- 70 *Ibid.*, s. 21-22.
- 71 Tang Kristensen 1892-1901, 3, 2197; sagnet analyserer jeg Danielsen 2017, s. 185-190, og det kan læses i versionen fra feltnoterne s. 271-273 (HAU11). Haugaards materiale afbrydes midlertidigt i feltnoterne (DFS 1929/16) efter sagnet om jødens skattegravning (HAU10) på side 6821a og begynder først igen med HAU11 fra side 6824a. Derfor er det usikkert om sagnet HAU11 i realiteten blev fortalt i umiddelbar forlængelse af HAU10 (se nærmere Danielsen 2017, s. 263 og 271). Temaet om skattegravning danner dog en så naturlig kobling mellem de to sagn, at det nemt kunne have været tilfældet.
- 72 Bech 1945, s. 109; samme 1956, s. 4.
- 73 Tang Kristensen 1923-1928, 4, s. 47.
- 74 Bech 1956, s. 4.
- 75 Schultz Hansen 2009, s. 187-188.
- 76 Thomsen 1940, s. 231; jf. nekrologen "Haugaard død" i Flensborg Avis 18.02.1920 [s. 3]; Bech 1945, s. 110; samme 1956, s. 4.
- 77 Fra at have tre ansatte i 1860 er Festsens klædefabrik nået op på otte medarbejdere i 1879-1880. Herefter falder antallet af ansatte og kommer aldrig over fire fra 1884 og frem til 1905, hvor fabrikken vistnok er lukket efter at have haft to ansatte året før (Hansen Nielsen 2007, s. 172, tabel 10.21).
- 78 Worsøe 1974, s. 103-104.
- 79 Danielsen 2017, s. 185-190. Se note 71 ovenfor.
- 80 Tang Kristensen 1923-1928, 4, s. 47.
- 81 Jf. Charlotte S.H. Jensens artikel om *sagn* på *Den Store Danske*: "I vore dage har begrebet sagn fået et præg af usandfærdighed og betegner i daglig tale en beretning fra tidligere tider, som man ikke ganske kan fæste lid til" (Jensen 2011).

Zusammenfassung

Im vorliegenden Artikel soll aufgezeigt werden, wie sich die Sagen eines Erzählers in Verhältnis zu seiner eigenen Person und seiner Zeit Bedeutung erschaffen. Es sind zwei Sagen, die vom dänischen Volkskundler Evald Tang Kristensen (1843-1929) beim Informanten Christian C. Haugaard (1836-1920) 1894 in Aabenraa in Feldarbeit eingesammelt wurde. Haugaard war der Sohn eines Kötters aus Nørre Hjarup im Kirchspiel Østerløgum. Als junger Mann zieht er nach Aabenraa, wo er eine Lehre als Färber beendete. Haugaard wurde im Nachhinein als sehr dänischgesinnte Persönlichkeit beurteilt und als jemand dargestellt, der der deutschen Obrigkeit trotzte. Diese Seite in ihn wird in einer Sage deutlich, wo er eben die Unterschiede zwischen juridischen und moralischen Gesetzen in der Gesellschaft absucht. Die Sage hat übrigens eine literarische Quelle.

In der zweiten Sage geht es um sein Verhältnis zu dem finanziellen Wachstum einer Gesellschaft; man vernimmt, wie er selbst im ärmeren Teil einer Agrargesellschaft aufgewachsen ist, und wie er versucht diese sozialen Wurzeln zu ändern, was vielleicht nicht ganz gelingt.

Krabbe-affæren

– et valg for eller imod de danske sønderjyder

AF KLAUS TOLSTRUP PETERSEN

Op til det danske folketingsvalg i 1901 kom Venstres spidskandidat i Kalundborgkredsen, den tidligere formand for Folketinget Christopher Krabbe, ud i et voldsomt politisk stormvejr. Krabbes datter havde som redaktør af den dansksprogede avis i Sønderjylland *Dannevirke* ført en tyskvenlig linje, som havde lagt hende for had blandt de dansksindede sønderjyder. Da Krabbe i nogle avisartikler tog hende i forsvar, rejste der sig både nord og syd for grænsen en bevægelse, som indædt forsøgte at hindre hans genvalg til Folketinget. Valgkampen i Kalundborg udviklede sig derfor til et nationalt anliggende, som drejede sig om forholdene syd for den dansk-tyske grænse, og om hvorvidt Krabbe skulle stå til regnskab for datterens gerninger eller ej. Dette forløb og eftervirkningerne heraf undersøges i denne artikel.

Indledning

Ved Folketingsvalget i 1901 blev Kalundborgkredsen omdrejningspunkt for en usædvanlig valgkamp, hvor forholdene syd for den daværende dansk-tyske grænse fik stor indflydelse på valgets forløb og var tæt på at vælte en af landets mest fremtrædende politikere. Venstres daværende folketingsmedlem i kredsen, den tidligere formand for Folketinget og herredsfoged i Lysgård og Hids Herreder Christopher Krabbe, lignede på forhånd en stensikker spidskandidat for partiet, og hvis det skulle ende med, at Venstre kunne danne regering, var han endda spået gode chancer for en ministerpost. Henover efteråret og vinteren 1900-01 rejste der sig imidlertid en bevægelse af fremtrædende personer fra alle sider af det politiske spektrum, som arbejdede for at hindre Krabbes genvalg og få ham til at trække sig fra politik. Baggrunden for denne bevægelse var at Krabbes datter, Margrethe von Wildenrath-Krabbe, som redaktør af de dansksprogede aviser i Sønderjylland *Dannevirke* og *Det gamle Dannevirke*, havde pådraget sig mange danske og dansksindede sønderjydere. De mente, at hun havde redigeret aviserne efter en tyskvenlig linje, og at hun var i ledtog med de tyske myndigheder, som forsøgte at tæmme den dansk nationale bevægelse i Sønderjylland, der arbejdede for at fremme en genforening med Danmark. Flere talte ligefrem om decideret forræderi og det endda i en tid,

hvor udvisninger af danske statsborgere, der arbejdede og opholdt sig syd for grænsen, var hverdagskost, og hvor dansk sprog og kultur blev undertrykt i det offentlige rum i Tyskland.

Wildenrath-Krabbes tid som redaktør i Sønderjylland er i sig selv en bemærkelsesværdig og interessant historie. Dette forløb er dog allerede beskrevet af historikeren René Rasmussen.¹ I Danmark gjorde faderen, Christopher Krabbe, sig imidlertid uheldigt bemærket, da han i nogle avisartikler forsvarede datterens redaktionelle linje og trods kritikken nægtede at tage uforbeholden afstand fra hende. Derfor fik sagen et længerevarende efterspil med implikationer både nord og syd for grænsen i form af den såkaldte Krabbe-affære. Krabbe-affæren kulminerede ved valget i 1901, men fortsatte helt frem til 1905. I den periode kom Krabbe flere gange i politisk stormvejr pga. datterens arbejde syd for grænsen. Dette blev i samtiden belyst i utallige avisartikler, pjecer og bøger om emnet. Siden er der dog ikke mange der har beskæftiget sig med affæren og i så fald kun sporadisk i bøger eller artikler om sønderjysk historie. Hensigten med denne artikel er derfor at kaste nyt lys over Krabbe-affæren og lave en samlet afdækning af forsøget på at vælte Christopher Krabbe som politiker.

*Christopher Krabbe (1833-1913) var herredsfoged og folketingspolitiker for Venstre. Han var formand for folketinget fra 1870-1883. I 1905 sluttede han sig til det Radikale Venstre og blev senere forsvarsminister under ministeriet Zahle 1909-10.
Kilde: Det Kongelige Bibliotek.*

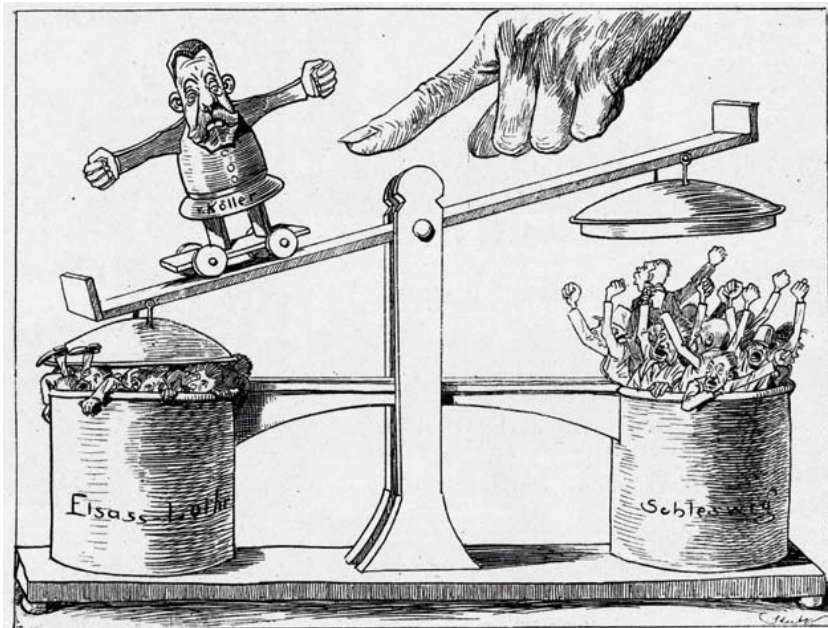
Det var langt fra alle, der var enige i at Krabbe burde væltes – hverken i Danmark eller i Sønderjylland. Derfor fik hele affæren ikke kun betydning for Christopher Krabbes politiske liv, men var også med til at skabe splittelse i politiske kredse i både Danmark og Sønderjylland. Krabbes modstandere forsøgte at gøre det til et valg for eller imod de dansksindede sønderjyder, mens hans støtter mente, at der var tale om utidig indblanding i kredsens valg udefra, og at Krabbe ikke kunne stilles til regnskab for datterens gerninger syd for grænsen.

I 1905 udgav Niels Hjort den hidtil eneste samlede beskrivelse af Krabbe-affæren.² Hjort var dog selv en del af bevægelsen mod Krabbe og derfor udtrykker denne bog, med Hjorts egne ord, "hvad jeg og mine meningsfælder har haft at fremføre i denne sag", og medtager kun de af modpartens indlæg, som er nødvendige for at kunne forstå affæren.³ Dette repræsenterer altså ikke en uvildig behandling af sagen. I denne artikel vil det derfor være målet at afdække begge sider af Krabbe-affæren og forsøge at give et mere nuanceret billede af forløbet.

Köllerpolitikken og Sønderjylland omkring år 1900

Krigen i 1864 står fortsat som et af de helt store traumer i dansk historie. Den endte med et totalt nederlag til Danmark, som måtte afstå hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg til de preussiske og østrigske sejrsherrer. Dermed mistede det danske monarki to femtedele af sit areal og en tredjedel af sin befolkning og indtog herefter en rolle som en ubetydelig europæisk småstat. Intet sted var betydningen af nederlaget større end i Sønderjylland, hvor mere end 200.000 dansksindede mod deres vilje var kommet under preussisk herredømme. Særligt fra slutningen af 1870'erne og frem førte de tyske myndigheder i stadigt stigende grad en politik, som havde det mål, at germanisere de dansksindede sønderjyder og gøre dem til tyskere af både sindelag og sprog. Det kom bl.a. til udtryk gennem den gradvise udfasning af dansk som undervisningssprog i skolen. Først med en sproginstruks i 1878, som betød at ca. halvdelen af undervisningen skulle foregå på tysk, og senere med en ny sproginstruks indført i 1889, som betød at al undervisning skulle foregå på tysk, med undtagelse af 4 ugentlige religionstimer.⁴

Kulminationen på denne germaniseringspolitik kom i slutningen af 1890'erne, da Ernst Matthias von Köller var overpræsident i Slesvig-Holsten. Köllers fokus var ikke så meget på en udfasning af det danske sprog, som på en pacificering af modstanden mod fortyskningen. Da

Et nyt Legetøj for politiske Børn gør stor Lykke i den døde Sæson.

KLADDERADATSCH.

Karikaturtegning der illustrerer Ernst Matthias von Köllers (1841-1928) undertrykkelse af mindretallene i både Slesvig og Elsass-Lothringen.

Kilde: Klods Hans (som har lånt tegningen fra det tyske blad Kladderradatsch).

han, efter eget udsagn, havde set forholdene an i et års tid, gennemførte han en række stramninger, der i perioden 1898-1901 medførte en hidtil uset undertrykkelse af de dansksindede i regionen. Særligt hårdt gik det ud over danske tjenestefolk og optanter, der blev udvist i stort antal.

I et interview i 1898 med *Politikens* journalist og senere redaktør, Henrik P. Cavling, uddybede Köller hensigten med stramningerne. Her lagde Köller ikke skjul på sin utilfredshed med de ledende dansksindede politikere og deres dansk nationale "agitation". Köller begrundede derfor masseudvisningerne med de stadige danske provokationer og drillerier i form af politiske udflugter og nationalistiske foredrag. Det overordnede mål med udvisningerne var derfor ikke at stække de danske tjenestefolk, men derimod de "fanatiske principaler" i de danske rækker. Da disse typisk var tyske statsborgere, kunne de imidlertid kun rammes ved at udvise de danske tjenestefolk, der arbejdede for dem. Kravet til atter at slække på udvisningerne var, at danskerne afholdt sig

fra at tage på udflugter til Danmark, fra højskoleophold, fra de danske foreninger, fra at forsamles og fra den nationale agitation. Denne periode betegnes derfor ofte som Köllerpolitikken.⁵

Köllerpolitikken fik dog ikke den ønskede effekt. Tværtimod fremkaldte den stor harme både hos de dansksindede sønderjyder men også i tyske kredse, hvor man mente, at Köller gik for vidt. Med støtte fra tyske socialdemokrater og liberale lykkedes det derfor den dansksindede rigsdagsmand i Berlin og leder af den danske bevægelse i Sønderjylland, Gustav Johannsen, at rejse en forespørgselsdebat i Rigsdagen om emnet i februar 1899. Efter debatten stod det klart, at et flertal af rigsdagens medlemmer støttede op om en skarp kritik af Köllers politik i Sønderjylland. Det betød dog ikke, at den tyske regering umiddelbart bøjede sig for denne kritik og udvisningerne fortsatte. I 1901 måtte Köller dog forlade posten som Overretspræsident i Slesvig-Holsten. Det skete med ordene: "Forholdene i Nordslesvig er og bliver vanskelige".⁶ Det var i dette yderst anspændte politiske klima at Krabbe-affæren kom til at udfolde sig.

Christopher Krabbe og det slesvigske spørgsmål

Christopher Krabbe blev født ind i en gammel dansk adelsslægt i 1833. Faderen var landmand og Krabbe voksede op på herregårdene Holgershåb på Falster og Hellebækgård i Nordsjælland. I 1852 erhvervede familien Hald Hovedgård ved Viborg, som senere gik i arv til Krabbe. Krabbe blev i 1859 færdiguddannet som jurist, men valgte i første omgang at ernære sig som journalist og redaktør ved *Fyens Avis*. Trods sine aristokratiske aner havde Krabbe valgt en avis, der befandt sig på den nationalliberale venstrefløj. Her kom han i kontakt med den politiske gruppering, der kaldte sig "Bondevenerne" og fik for alvor vakt sin politiske interesse. Partiets hovedmål var en afvikling af fæstevæsenet, så flere bønder blev selvejende.

I starten af 1860'erne var der dog tilsyneladende et andet politisk emne, der optog Krabbe endnu mere, nemlig forholdene i hertugdømmet Slesvig. Her var der et anspændt klima mellem danske og tyske, og de nationale skel blev stadig mere tydelige. Det skræmte dog ikke Krabbe, der mente, at der var behov for oprettelsen af en dansksproget avis i Flensborg, og at han var den rette til at påtage sig denne opgave. Derfor søgte han i 1862 Det Kongelige Ministerium for Hertugdømmet Slesvig om lov til at åbne et dansksproget dagblad i Flensborg. Ansøg-

ningen blev dog ikke imødekomet. Det fik imidlertid ikke Krabbe til at opgive tanken, og et par måneder senere modtog ministeriet en indstilling fra den navnkundige redaktør ved "Fædrelandet", Carl Ploug, som var en ihærdig fortaler for Ejderpolitikken og regnedes for en af tidens bannerførere for danskheden og bevarelsen af det danske sprog i Slesvig. Ploug anbefalede på det kraftigste, at ministeriet genovervejede sit svar til Krabbe. Han kendte Krabbe fra tiden som redaktør ved *Fyens Avis* og mente, at han var en dygtig journalist med en varm følelse for sit fædreland og god forståelse af indre og ydre forhold. Krabbe var ifølge Ploug "særdeles velskikket" til at redigere et dansk blad i Slesvig og hans erfaring med redaktørgerningen ville lette opstarten for et nyt blad. Samtidig mente han, at Krabbes sikkerhed og takt ville lette og fremme hans virksomhed hos en blandet og i mange henseender "vanskelig" befolkning. Lige lidt hjalp det dog, og Krabbe fik aldrig opfyldt drømmen om at redigere en dansksproget avis i Flensborg.⁷

Det fik dog ikke Krabbe til at miste interessen for det slesvigske spørgsmål. Året efter udgav han derfor under synonymet Saxo Politicus pjecen "Kort Udsigt over Danmarks Historie i 1864-65". Pjecen var en humoristisk parodi på fremtidsudsigterne for Danmark i de nærmeste år, hvor han ironiserede over Danmarks udenrigspolitiske stilling og i særdeleshed over det "indviklede" slesvigske spørgsmål. Til trods for Krabbes tydelige antipati mod konservative helstatsfolk hudfletter pjecen hele det politiske spektrum. Selv hans eget parti "Bondevennerne" går ikke ram forbi og betegnes som et mærkværdigt parti med et underligt navn.⁸

Pjecen blev velvilligt modtaget, selv blandt politiske modstandere, og vakte stor opsigt i Danmark. Den var i høj grad med til at kickstarte Krabbes politiske karriere, og i 1864 blev Krabbe valgt som Bondevennernes spidskandidat til Folketinget i Kalundborgkredsen. Dermed var en lang politisk karriere startet. Med undtagelse af årene 1883-95, hvor Krabbe pga. uoverensstemmelser omkring Venstres forsvarspolitiske linje selv valgte at trække sig fra politik, sad Krabbe uafbrudt i Folketinget fra 1864-1910. I løbet af sin politiske karriere var Krabbe både medlem af Bondevennerne, Det Forenede Venstre, Det Moderate Venstre, Venstrereformpartiet og til sidst af Det Radikale Venstre. Som de mange partiskifter antyder, var Krabbe ikke en ideologisk politiker men derimod kendt for sin evne til at arbejde på tværs af alle Folketingets partier. Denne pragmatiske tilgang gjorde ham i 1870 til Folketingets yngste formand og i 1909 til forsvarsminister i den første radikale Zahle-regering. Det var dog også et udtryk for, at han var en sammensat

personlighed med rødder i både demokratiske og aristokratiske traditioner, som ikke rigtig faldt til i nogen af de partier, han var medlem af og flere gange kom på kant med egne partimedlemmer. På spørgsmålet om hvorvidt han mest var moderat eller radikal venstremand, skal han således blot have svaret: "Jeg er Christopher Krabbe".⁹

Hvor Krabbe befandt sig i det slesvigske spørgsmål efter nederlaget i 1864 er også uklart, men det er en kendsgerning, at han i sin sidste periode i Folketinget mere og mere gik i retning af den radikale fløj i Venstre. Da denne fløj i 1905 etablerede sit eget parti, Det Radikale Venstre, var det derfor med Krabbe som et af de mest fremtrædende medlemmer. Her følte han sig, ifølge historikeren Karen Elisabeth Stub, hjemme både forsvars- og socialpolitisk.¹⁰ Forsvarspolitikken var netop en af hovedårsagerne til, at de radikale stiftede eget parti. Et af deres kernepunkter var en reduktion af landets militære udgifter, mens partiflertallet i Venstrereformpartiet ikke fandt dette hensigtsmæssigt. Da J.C. Christensen i 1905 fik til opgave at danne regering, gik de radikale, med Krabbe som ordfører, imod partiets linje om at fastholde de militære udgifter. Dette blev opfattet som et udtryk for mistillid til den nye regering, og derfor besluttedes det at ekskludere de radikale medlemmer.¹¹

Det Radikale Venstres antimilitære holdning skinnede også igennem i forhold til synet på det slesvigske spørgsmål. Der var flere fremtrædende venstreradikale, som støttede aktivt op om de dansksindede sønderjyder, men i slutningen af 1880'erne havde en af de ledende skikkelser, *Politikens* redaktør Viggo Hørup, formuleret en linje, hvor man var stærkt imod enhver form for provokation af tyskerne og mente, at danskerne skulle gøre alt, hvad de kunne, for at holde sig på god fod med den store nabo ved landets sydgrænse – også hvis det betød, at man måtte opgive håbet om en genforening. I *Politikken* beskrev Viggo Hørup de venstreradikales syn på sagen således: "Og derfor endelig er vor deltagelse for og understøttelse af den nordslesvigske befolknings nationale bestræbelser ydet betingelsesvis, nemlig på betingelse af, at freden med Tyskland, hverken i ord eller politiske handlinger kompromitteres".¹²

Særligt den anerkendte radikale litteraturkritiker Georg Brandes tog afstand fra denne linje og havde i en række artikler og taler udtrykt sig stærkt kritisk over for den tyske undertrykkelse af de dansksindede sønderjyder.¹³ Derfor kan det heller ikke uden videre konkluderes, at Krabbe havde samme syn på det slesvigske spørgsmål som Hørup. Tværtimod udtalte han sig lejlighedsvis positivt om sønderjydernes kamp mod den tyske undertrykkelse, ligesom han tidligere havde været tæt på at blive

hele Folketingets ordfører i det slesvigske spørgsmål og flere steder betegnes som en god dansk mand.¹⁴ Frem til Krabbe-affæren tog sin begyndelse, synes der altså ikke at have været noget at udsætte på Krabbe og hans syn på den sønderjyske kamp. Siden starten af 1860'erne var det dog ikke et emne, der havde fyldt ret meget i hans politiske virke. Det ændrede sig dog drastisk sidst på året 1900.

Baggrunden for Krabbe-affæren

Dannevirke var i 1838 blevet oprettet som det første dagblad for de dansksindede i Sønderjylland. Efter krigen i 1864 blev avisen lukket af de tyske myndigheder, men i 1868 genopstod den og udviklede sig til landsdelens førende dansksprogede avis. Da dyrlæge J.H. Bjørnshauge i 1879 overtog avisen, vakte det dog en del skepsis blandt de danske i Sønderjylland. Bjørnshauge havde således ikke gjort sig videre bemærket i den nationale kamp, og man frygtede derfor, at han ville redigere *Dannevirke* i en nationalt set mere mådeholden ånd. Op igennem 1880'erne og 1890'erne overlod han dog i store træk redaktionen af avisen til den ansvarshavende redaktør Mathias Cornelius Mathiesen, der sikrede, at den fortsatte med at blive redigeret som en dansk national avis. Fra slutningen af 1870'erne blev der imidlertid oprettet en række nye danske aviser i Sønderjylland som *Flensborg Avis*, *Modersmaalet* og *Hejmdal* og derfor mistede *Dannevirke* sin førende position. Denne nedtur fortsatte i 1890'erne, og det blev mere og mere klart for Bjørnshauge, at han var nødt til at gøre noget drastisk, hvis ikke avisen skulle gå ind. Flere af de andre danske dagblade i området stod klar til at købe *Dannevirke* og føre det videre, men prisen Bjørnshauge forlangte var for høj. Samtidig lykkedes det ham trods ihærdigt lobbyarbejde i København ikke at samle tilstrækkeligt med penge ind til sit trængte avisforetagende på den danske side af grænsen.¹⁵

I stedet vendte Bjørnshauge sig mod Tyskland, hvor han igennem et stykke tid havde oparbejdet tæt kontakt til flere ledende tyske embedsmænd – heriblandt landråd von Uslar i Aabenraa og den slesvig-holstenske overpræsident von Köller. I et forsøg på at imødekomme disse kontakter besluttede Bjørnshauge sig for at ændre avisens kurs i en langt mere kompromissøgende retning. Avisens nye linje kom blandt andet til udtryk ved, at han forbød sine journalister at tale ved danske foredragsmøder. Samtidig forlangte Bjørnshauge, at avisen fremover ikke længere skulle tage de danske parlamentarikere i Berlin, Gustav

Dannevirke.

Forfendes, ifølge Kongelig allernaadigt Tilladelse, med Brevposten i begge Hertugdømmene, i Kongeriget med Vækeposten, og beskilles paa alle offentlige Postkontoirer i hele Riget.

Prisen 25 Sk. Conr. eller 2 Rtbl. Sol. in loco, igjennem Postkontorene i Hertugdømmene 20 p. eller 2 Rtbl. Sol., og i Kongeriget igjennem diøse, 2 Rtbl. Sol. for hvert Fjerdingaar.

Et Ugeblad for Hertugdømmet Slesvig.

N° 31. Den 7 Februar 1839.

Niels Chr. Nisfens Minde.

En er Du hængsangen, Du, den slesvig-danske Sags varme Ven! Med dyb Bedrøvelse fornem jeg dette Sergetudskab! — Wel levede vi fern fra hinanden, i meget forskjellig Forhold, i forskjellig Livs- stilling, og hvor Meget Du var for Dine Kærmeste, kan ikke jeg tælle; men i den korte Tid, vi kjendte hinanden paa Jorden, forbandt os et Kjenngende faa note, som om vi i mange Aar havde været Venner. Et aandeligt Broderstab fandt Sted mellem os; vi hang jo ogsaa med lige Stærktighed ved en fælleds Moder, vort Fædeland Slesvig! Derfor feier jeg Trang til her at fatte Dig et Minde, for at dit Navn kan nævnes, naar den Danske Sags og dens Redskab, Dannevirkes Historie engang skrives! —

Øvvelsen varstentlig — hidintil ikkun faa besjendt — Det den raffre Nisfen har haft heri, ville vijsi Mange lase med Deeltagelse. — Efterat jeg siden 1832 havde begyndt offentligen at ytre mig om det danske Sprogs Forhold i Slesvig, hængil flere Aar, inden nogen Virkning sporedes. Da paa Steber, hvor det havde været at vente, Sagen ikke værdigedes

Dyrskøfmed, saa maatte den næsten have hvilet, hvis det udtaalede Død ikke hos Folket havde fundet Gjenslang. Men i Borgers og Bønderlandens spirede omstøder den udbrøede Sød. Ut Sandsten for det danske Moderemaal, dets i Aarkundreder sidte Tryk angiet, endnu ikke var garbfte udslakter, viste sig allerede tydeligen i Aaret 1836 paa den første slesvigske Landdag. Det her foregaade ligesom Etriveller og Befog af mig for utiendte Nordslesvigere kunde ikke andet end paa Dy hængrage mit hele Sind til vor Sag; men Intet overbeviste mig mere levende om at jeg arbeide i Følles Aand, end et i December samme Aar modtaget Brev fra den mig dengang ligeledes gandske ubesjendte Nisfen. Dette gav først Stødet til en neiere Forbindelse imellem flere den danske Sprogsags Venner og til en ny Virksomhed for dem. Dette Brev faare da her, som et talende Beviis paa vor Nisfens Sindelag og varme Jølelse for det, han erkjendte for Ret.

Dedrettes, den 18 December 1836.
Hoffværende Dr. Brevfester!
„For nogen Tid laste jeg Deres . . . Skrift über „Volkshumilität und Staatsrecht des Herzogthums

Dannevirke blev etableret i 1838 og var dermed Sønderjyllands ældste dansksprogede avis. Det skabte derfor stor opstandelse da avisen i år 1900 førtes ind på en tyskvenlig linje. Kilde: Scan af foto fra »Danmarks Riges Historie«, vol. 6 af A.D. Jørgensen.

Johannsen og H.P. Hanssen, i forsvar. Han mente desuden, at der i avisen skulle bringes en opfordring til forældre om ikke længere at sende deres børn på danske efter- og højskoler. I stedet skulle de anbefale den nyoprettede tyske landbrugsskole i Aabenraa. Det blev imidlertid for meget for avisens redaktør, M.C. Mathiesen, der nægtede at optage denne opfordring i bladet. Konsekvensen blev at Mathiesen måtte forlade sin stilling.¹⁶

Fra nytår 1900 blev redaktørstillingen i stedet overtaget af Margrethe von Wildenradt-Krabbe. Wildenrath-Krabbe var datter af Christopher Krabbe. Hun havde tidligere været gift med maleren Johan Peter Wildenrath og havde i en årrække boet i Frankrig, hvor hun arbejdede som journalist. Inspirationen til at ansætte hende som ny redaktør for *Dannevirke*, kom sandsynligvis gennem nogle artikler hun havde skrevet for en belgisk avis *L'Independence Belge*. De havde vakt opsigt i Tyskland, fordi hun havde taget afstand fra den "ganske unyttige chauvinisme", som herskede blandt de dansksindede i Sønderjylland. Dette var også kommet Bjørnshauge for øre, og da han netop søgte en redaktør, som ville redigere avisen i en mere tyskvenlig ånd, tilbød han hende stillingen.¹⁷

Valget af Wildenrath-Krabbe som redaktør vakte imidlertid stor opsigt fra starten. En kvindelig redaktør uden rødder i Sønderjylland var i sig selv et kontroversielt valg. Dette blev dog langt fra bedre af, at

Ungdomsbillede af Margrethe von Wildenradt-Krabbe (1864-1929). Billedet er taget i 1884. Kilde: Det Kongelige Bibliotek.

rygterne om en konspiration mellem Bjørnshauge og Köller florerede, samtidig med at den nye redaktør tog afstand fra både dansksindede politikere og presse i Sønderjylland. Over for den tidligere redaktør, Mathiesen, gav Wildenrath-Krabbe blandt andet udtryk for, at "det sprog [sønderjysk], vi talte og skrev, var forfærdeligt, og det var et utåleligt tyranni, de danske blade udøvede over befolkningen. Det kunne ikke nytte længere at håbe på, at Tyskland nogen sinde ville give slip på Nordslesvig, det gjaldt at gøre sig forholdene så lempeligt som muligt, og det var småligt at holde på navnet Sønderjylland".¹⁸ Disse holdninger kom også til at skinne igennem i *Dannevirke*, hvor den danske bevægelse i Sønderjylland blev betegnet som "paradepartiet", hvor de dansksindede aviser *Hejmdal* og *Modersmaalet* blev betegnet som henholdsvis "det danske smudsblad i Aabenraa" og "jammer-trompeten", og hvor specielt den danske landdagsmand i Berlin H.P. Hanssen var genstand for hård kritik og mange spydigheder.¹⁹

Wildenrath-Krabbes redaktion af *Dannevirke* fik hurtigt størstedelen af de dansksindede sønderjyder til at vende sig imod hende. Journalisterne forlod bladet i protest, og abonnementstallene raslede ned. Panthaveren, Den Nordslesvigske Folkebank i Aabenraa valgte derfor at opsigte Bjørnshauges gæld på 73.000 mark til d. 6. juli 1900 – altså blot et halvt år efter Wildenrath-Krabbe havde overtaget redaktørposten. I et forsøg på at redde avisen henvendte Bjørnshauge sig til den tyske landråd von Uslar, men trods ihærdige forsøg fra tysk side på at skaffe de nødvendige midler, mislykkedes redningsaktionen, og i juli 1900 solgte Folkebanken *Dannevirke* til *Modersmaalet*. Dermed syntes tiden med tysk støtte til avisen at være forbi. Helt sådan kom det dog ikke til at gå. Wildenrath-Krabbe nægtede at anerkende salget og ville ikke forlade bygningen, hvor avisen havde til huse. Da Bjørnshauge samtidig ikke ville slette sit navn som ejer i rettens firmaregister, anerkendte amtsdommeren i Haderslev ikke *Modersmaalets* ejendomsret, og derfor fortsatte udgivelsen af *Dannevirke* med Wildenrath-Krabbe ved roret i nogle måneder endnu. Først da konkursforvalteren i midten af september 1900 ikke længere ville betale for en fortsættelse af driften, stoppede avisen med at blive udgivet.

Allerede i oktober 1900 fik Wildenrath-Krabbe imidlertid etableret et nyt dagblad med navnet *Det Gamle Dannevirke* – sandsynligvis med hjælp fra de tyske myndigheder. Her fortsatte hun den tyskvenlige linje, hun havde lagt for dagen hos *Dannevirke*. Avisen fik dog kun omtrent 150 holdere, og dens indflydelse var derfor yderst begrænset. Ef-

ter ca. tre år uden en forbedring af oplaget, måtte den dreje nøglen om og lukke den 8. august 1903. Herefter gik Wildenrath-Krabbe i eksil i Holland, alt imens hendes far kæmpede hårdt for at bevare sit politiske liv i Danmark.²⁰

Christopher Krabbe går ind i sagen

Frem til *Modersmaalets* overtagelse af *Dannevirke* i september 1900 havde postyret i den sønderjyske presseverden ikke haft synderlig indflydelse på de politiske forhold nord for grænsen og derfor heller ikke for Christopher Krabbe. Dette begyndte at ændre sig i løbet af oktober måned. I sin dagbog for 2. oktober 1900 noterer lederen af Venstrereformpartiet J.C. Christensen, at Krabbe var det mest oplagte bud som kommende formand for Folketinget, men at han ikke længere turde støtte ham til posten. Til trods for at kritikken i den danske presse fortsat mest var rettet mod datteren, frygtede J.C. Christensen, at "Krabbe ville modstanderne rive os i næsen for hans datters skyld, skønt han sikkert er ganske uden skyld i hendes sønderjyske fadæser".²¹ J.C. Christensen var altså opmærksom på, at Krabbe kunne blive fanget i krydsilden mod sin datter, og derfor turde han ikke lade ham komme i betragtning som formand.

Hidtil havde Krabbe selv holdt lav profil i forhold til datterens virksomhed i Sønderjylland. Den 6. oktober tog han dog bladet fra munden, da han i et interview til avisen *Vort Land* forsøgte at uddybe sin egen holdning til datterens redaktørvirksomhed. Her forklarede Krabbe, at datteren havde spurgt ham til råds, inden hun sagde ja til stillingen. Han havde desuden bekræftet hende i, at *Dannevirke* havde et godt og gammelt navn i den danske presse i Sønderjylland, og at hun uden risiko kunne overtage avisens redaktion. Han afviste dog, at han ellers havde haft det "fjerneste" med hendes bladvirksomhed at gøre. Under interviewet kom Krabbe med en række udtalelser, som senere skulle blive brugt imod ham af hans modstandere. Bl.a. mente han, at *Dannevirke* under datterens redaktion havde været "et godt lille blad, læseligt, frisindet og dansk-nationalt" og at "hvert ord i hendes blad om dansk og tysk har overhovedet været udpræget dansk". Samtidig mente han, at der var begået stor uret mod hende, da der fra pressens side var blevet rettet "hædfulde angreb" mod hende, inden hun havde skrevet en linje eller blot sagt et ord om sønderjysk politik. Hun var derfor, ifølge Krabbe, blevet offer for striden mellem Bjørnshauge og den tidligere redaktør Mathie-

sen. Han understregede desuden, at hun var gået til sin gerning med god vilje til at virke for den danske sag og undskyldte hende med, at hun havde boet i udlandet og derfor manglede indsigt i den sønderjyske sags "tarv". Til slut konkluderede han, at "det parti blandt de dansksindede sønderjyder, som for tiden er det største og har de bedste forbindelser, må vel nå til at indse, at det ikke er sikkert, at det altid bliver sådan".²²

Det er uklart, hvad der fik Krabbe til at deltage i interviewet, samt hvad han forventede at opnå med udtalelserne til *Vort Land*. I sin dagbog fra 12. september glæder han sig over rygter om, at datteren er ved at åbne en ny avis og skriver, at hun fortsat er ved godt mod, kvik og fornøjelig.²³ Sammenholdt med ovennævnte udtalelser om, at datteren var blevet offer for striden mellem Bjørnshauge og Mathiesen tyder det på, at han havde en forhåbning om, at interviewet kunne bidrage til, at hendes nye avis kom godt fra start, og at hun med hans støtte kunne lægge fortiden bag sig. Uanset hvad udnyttede Wildenrath-Krabbe det allerede to dage senere til gennem *Det gamle Dannevirke* at gøre opmærksom på, at hendes bladvirksomhed havde faderens sympati, og at han med sine mere end 30 års "hæderfulde virksomhed" i dansk politik ikke var en mand, som "den første den bedste vindmølle (eller Nørremølle) tør sætte et spørgsmålstejn ved".²⁴ Denne bemærkning var tydeligvis rettet mod H.P. Hanssen, der stammede fra gården Nørremølle ved Sundeved, og på nogenlunde samme tid kom det da også frem, at Krabbe angiveligt skulle have bedt H.P. Hanssen om en undskyldning for de angreb, der var rettet mod hans datter, inden hun overtog redaktionen af *Dannevirke*.²⁵

Hvis Krabbe og Wildenrath-Krabbe dermed håbede, at faderens involvering i sagen kunne skabe respekt om hendes bladvirksomhed og lægge låg på pressens angreb, blev de dog slemt skuffede. Tværtimod rejste der sig nu en bevægelse imod Krabbe i Danmark, der havde det erklærede mål at hindre hans valg til Folketinget i foråret 1901. Bevægelsens hovedmænd var skoledirektør i København Niels Hjort, forfatter og journalist ved *Nationaltidende* Frantz von Jessen, Landstingsmand Villars Lunn og historiker og topograf H.V. Clausen. Syd for grænsen støttede H.P. Hanssen desuden aktivt op om bevægelsen, idet han ønskede at forebygge tyskernes forsøg på at udnytte "tilfældet Krabbe" til at stramme skruen om de dansksindede sønderjyder.²⁶

Hjort blev i 1907 valgt til Frederiksberg skolekommission for Socialdemokraterne, von Jessen var journalist på en konservativ avis, Villars Lunn var Højremand og H.V. Clausen og H.P. Hanssen var Venstre-

mænd. I modsætning til hvad *Politiken* senere udtrykte, var der derfor ikke tale om en bevægelse styret af Krabbes konservative modstandere, men derimod en broget flok med vidt forskellige politiske standpunkter. Det afgørende for at disse mænd nu rettede skytset mod Krabbe, var altså ikke et opgør med hans politiske arbejde i Folketinget, men fordi de mente, at han med udtalelserne i *Vort Land* havde tilskyndet og forsvaret datterens handlinger i Sønderjylland. Dermed var han trådt i skranken for en bladvirksomhed, der faldt sønderjyderne i ryggen, og derfor kunne det kommende folketingsvalg i 4. valgkreds i Kalundborg ikke længere anses for et lokalt anliggende mellem Krabbe og hans vælgere. Det var efter deres mening blevet et nationalt anliggende, hvor Krabbes valg til Folketinget ville betyde et moralsk nederlag for de dansksindede sønderjyder, der af tyskerne ville blive set som bevis for, at man i Danmark ikke længere interesserede sig for sønderjydernes nationale kamp. De så med andre ord folketingsvalget i Kalundborg som et valg for eller imod de danske sønderjyder.²⁷

For eller imod Krabbe

Frem mod folketingsvalget d. 3. april 1901 blev Krabbe udsat for hård kritik, både i pressen og på vælgermøder. Bevægelsens bannerfører, Niels Hjort, udfærdigede sågar en pjece på 42 sider, som indlæg i kampen mod Krabbes genvalg som folketingsmand. Målet med pjecen var at give det danske folk og særlig vælgerne i Kalundborg mulighed for at sætte sig ind i de alvorlige anklager mod Krabbe og selv blive i stand til at fælde dom i sagen. Kritikken var særlig rettet mod hans udtalelser i *Vort Land*. Hjort fandt det således latterligt, at Krabbe kunne betegne datterens blad som dansk-nationalt. Han mente desuden, at Krabbe ikke kunne være i tvivl om, at han blåstemplede en redaktør i Sønderjylland, som udelukkende sad på Köllers nåde. Under den gamle redaktion var alle danske statsborgere, der arbejdede ved *Dannevirke* blevet udvist, og derfor var det urealistisk, at en redaktør fra Danmark ville få lov til at beholde posten, med mindre vedkommende var støttet af de tyske myndigheder. Ligeledes gjorde Hjort det klart, at de danske sønderjyder var så få, at de ikke, som forudsagt af Krabbe, havde råd til at dele sig i partier, og at enhver splittelse imellem dem indbyrdes ville betyde en svækkelse i den nationale kamp.²⁸

Ikke overraskende var Krabbe uenig i kritikken og tog ofte til genmæle i pressen. Bl.a. fandt han det urimeligt, at han blev stillet til ansvar

Niels Hjort (1862-1917) var en af Krabbes mest indædte modstandere under hele Krabbe-affæren. Han var skoledirektør for De forenede latin- og realskoler i København men havde samtidig en stor interesse for Sønderjylland. I 1898 var han med til at oprette Foreningen af 5. oktober 1898, der hjalp med at skaffe lån til køb af sønderjyske ejendomme.

Kilde: Det Kongelige Bibliotek.

for en anden persons gerninger, og han måtte også gå i rette med beskyldninger om, at han ikke længere troede på en genforening mellem Sønderjylland og Danmark.²⁹ Udover indlæggene i pressen er det småt med kilder, der belyser Krabbes syn på datterens bladvirksomhed, og på hvordan kritikken påvirkede ham. Her gør Krabbes dagbøger, som ellers blev ført det meste af hans voksne liv, os ikke meget klogere. De fleste af de sider, der omhandler årene under Krabbe-affæren er beklageligvis blevet revet ud i forbindelse med familiens aflevering af Krabbes personlige papirer til Rigsarkivet. Til gengæld er der bevaret enkelte breve fra Krabbes hånd, som giver en idé om hans syn på hele affæren.

Først og fremmest er det tydeligt, at han føler sig dårligt behandlet, og at sagen tærede hårdt på ham. I et brev til hustruen i foråret 1901 skrev han, at han var "overhovedet lidelsesfuld. Jeg er jo så slagen til jorden. Man træder på mig".³⁰ Dernæst er der heller ikke noget i de

private breve, der tyder på, at han bebrejdede datteren for den interne strid i den sønderjyske presse. Tværtimod uddyber han sit forsvar af hende i et brev til en af sine støtter på Samsø, gårdejer Schjøth:

”Danskheden havde i Nordslesvig to trofaste blade: *Dannevirke* i Haderslev og *Freja* i Aabenraa. På grund af nogen uforligelighed (og formodentlig nogen personlig ærgerrighed) skabte den Hanssenske retning to konkurrenceblade, *Modersmaalet* i Haderslev og *Hejmdal* i Aabenraa. At der fra dette øjeblik var strid i den danske presse i Nordslesvig er jo en selvfølge. – Denne splittelse var altså skabt af det Hanssenske parti. Alle fire blade var uomtvistelig danske og dansksindede. Det Hanssenske parti havde de to og bekrigede uophørligt de ældre to. Da udgiveren af det ældste *Dannevirke* skulle have en ny redaktør antog han min datter. Nu troede det Hanssenske parti øjeblikket var kommet til at slå *Dannevirke* ihjel. En dame! En ikke-slesviger! Der måtte jo være frit slag, og man overfaldt hende inden hun havde sagt eller skrevet et eneste ord. Men man forregnede sig: Der var ikke frit slag. Den angrebne slog igen og slog hårdt. Og dernæst, da det var lykkedes det Hanssenske parti at få *Dannevirkes* udgiver ruineret, så havde imidlertid dets så hårdt voldsomt angrebne kvindelige redaktør skaffet sig tilstrækkelig tillid i en kreds af danske slesvigere til selv at kunne grundlægge et blad. – Det Hanssenske partis raseri kendte ingen grænser det fordoblede slagene; men *Dannevirke* slog igen og slog hårdt”.³¹

Krabbes udlægning af sagen var altså, at der allerede inden hans datters tiltræden som redaktør i Sønderjylland havde været en strid mellem de danske dagblade i Haderslev og Aabenraa, og at målet med angrebene på hans datter fra starten skulle have været at komme et konkurrerende dagblad til livs. Begge dele var ifølge Krabbe initieret af H.P. Hanssen.

Krabbe havde ret i, at interne stridigheder ikke var et nyt fænomen i den danske bevægelse. Således havde de dansksprogede aviser i Sønderjylland siden starten af 1890'erne været delt i to lejre, hvor den ene støttede en protestpolitisk linje, som nægtede at aflægge ed på den preussiske forfatning og krævede en snarlig afstemning om Sønderjyllands genforening med Danmark, mens den anden støttede en forhandlingspolitisk linje, hvor man aflagde eden og gennem forhandlinger søgte at opnå forbedringer for de dansksindede sønderjyder. *Dannevirke* og *Flensborg Avis* havde traditionelt været bannerførere for den første linje, mens *Hejmdal* med H.P. Hanssen i spidsen havde repræsen-

teret den anden linje. Denne bladstrid var dog en fortsættelse af den såkaldte edsstrid, som havde skabt splid i Sønderjylland siden starten af 1880'erne, og derfor ikke noget H.P. Hanssen kunne klandres for.³²

Heller ikke i den verserende sag mod *Dannevirke* var der enighed i den sønderjyske presse. *Flensborg Avis* valgte fra starten at indtage en afventende holdning og se tiden an. Her kunne man således læse, at formodningerne om, at Bjørnshauge konspirerede med overpræsident Köller, var for løse, og at "den forestilling, at *Dannevirke*, det ældste danske blad i vor landsdel, skulle blive helt eller halvt tysk, er simpelthen utænkelig". For det første kunne en avis ikke uden videre løbe bort med sine læsere og bringe dem over i modstanderens lejr. For det andet var der ikke nogen grund til at tro, at Bjørnshauge ville plette sin ære ved på sine gamle dage at gå hen og blive tysk. Og desuden så avisen ikke noget problem i, at Bjørnshauge muligvis ville udnytte sin stilling som ejer af *Dannevirke* til at indføre en ny kampmåde for danskheden. Det havde man jo været igennem under edsstriden, uden at nogen var "døde" af disse "angreb".³³

Bevægelsen mod Krabbe fik også kun halvhjertet støtte i *Flensborg Avis* – til stor irritation for Hjort, der syntes, at alle sønderjyske blade måtte fælde en enstemmig fordømmelse af Wildenrath-Krabbe og dermed også af faderen. Avisens redaktør, Jens Jessen, mente dog, at sønderjyderne skulle holde sig uden for dansk politik og vice versa. Derfor holdt han igen med opbakningen til bevægelsen mod Krabbe.³⁴

Det var ikke kun i den sønderjyske presse, at der var uenighed om, hvordan man skulle forholde sig til hele affæren. Også internt i den danske bevægelse i Sønderjylland, var der vidt forskellige syn på sagen. Mens H.P. Hanssen som nævnt tog del i kritikken af Krabbe, var den anden af de danske parlamentarikere i Berlin, Rigs- og Landdagsmanden Gustav Johannsen, i oktober 1900 nået til den konklusion, at Wildenrath-Krabbe reelt var uden større politisk betydning. Det udtrykte han i den danske avis *København*: "Jeg kender hende ikke, og hun har aldrig talt med mig. Hun betyder intet for Slesvigs nuværende eller fremtidige politik. Den går i en bestemt gænge, og derfra kan hun aldrig rokke den. [...] Nordslesvigs fremtid hviler hovedsageligt på bønderne, og dem kender hun ikke og vil aldrig lære at kende".³⁵ Nok kunne hendes ageren ikke undskyldes, men den blev tillagt en betydning, den slet ikke havde. Derfor mente Gustav Johannsen, at både H.P. Hanssen og resten af bevægelsen mod Krabbe blot var med til at holde sagen kørende, og at de eneste, der fik noget ud af dette, var de tyske

myndigheder, der gennem deres støtte til Wildenrath-Krabbe, havde drevet en kile ind i den danske bevægelse.³⁶

Ligesom bevægelsen mod Krabbe, bestod Krabbes støtter nord for grænsen af en broget flok fra forskellige partier og partigræne. Blandt andet fik Krabbe støtte i radikale kredse. Særligt de radikales hovedorgan *Politiken*, anført af redaktør Hørup og journalisten Carl Ewald, havde ikke meget til overs for bevægelsen mod Krabbe. Det kom blandt andet til udtryk i en artikel i april 1901. Her forsøgte avisen at fremstille Krabbe-affæren som noget, der var iværksat og dirigeret af den konservative avis *Nationaltidende*. Avisen kunne med rette være "stolt" af at have haft førstehåndskendskab til samtlige de "dumheder", der på bladets kontor var blevet "udpønsket" mod Venstre i Kalundborgkredsen. Valget var og blev en afstemning for og imod ministeriet og for og imod Venstre, og det var uforsvarligt at gøre det til valg for eller imod de danske i Sønderjylland.³⁷ Mens *Politiken*, som nævnt, ikke havde ret i, at bevægelsen mod Krabbe var styret af Højre var det korrekt, at det primært var den konservative presse, der agerede talerør for bevægelsen. Dette fremgår af Hjorts pjece, hvor han henviser til, at han havde måttet ty til sine mest bitre politiske modstandere for overhovedet at få offentligheden i tale.³⁸

Krabbe fik også støtte fra en mere uventet kant. Til trods for at han tidligere havde afvist enhver tanke om et samarbejde med Socialdemokratiet i Kalundborgkredsen tog partiets største avis *Social-Demokraten* nu Krabbes parti. Ikke fordi de støttede hans politik, men fordi de tog afstand fra den behandling, han havde fået i løbet af valgkampen. I *Social-Demokraten* kunne man således læse, at "den agitation der er rejst mod faderen Christopher Krabbe, er os så modbydelig, at vi under disse omstændigheder vil råde vore partifæller i kredsen til alle som en at møde og give Krabbe deres stemme på valgdagen. I så fald bliver han sikkert valgt, og vort parti kan da om tre år tage et ærligt politisk livtag med ham".³⁹

Internt i Venstrereformpartiets ledelse var der også støtte til Krabbe. Mens de færreste havde noget til overs for Wildenrath-Krabbes bladvirksomhed i Sønderjylland, var der flere som mente, at bevægelsen mod Krabbe kunne få en negativ indflydelse på partiet. En af dem var folketingskandidaten for Venstrereformpartiet på Frederiksberg, Johan Ottosen, som var stærkt engageret i det sønderjyske spørgsmål og tidligere havde arbejdet tæt sammen med H.P. Hanssen og H.V. Clausen. Han mente, at bevægelsen mod Krabbe var gået for vidt: "H.P. Hanssen, Hjort, von Jessen og H.V. Clausen er farlige, fordi de kompromit-

terer enhver, der indleder sig i samtale med dem, ved deres himmelråbende mangel på takt og politisk fornemmelse. [...] Jeg frygter et stærkt tilbageslag mod disse stærblinde menneskers fanatisme. Alene af den grund måtte jeg ønske at blive valgt, for at jeg med større autoritet kunne dæmpe tilbageslaget".⁴⁰ Ottosen havde siden starten af 1890'erne arbejdet på at skabe større opbakning til den sønderjyske sag i Venstre og frygtede, at bevægelsens indblanding i valgkampen i Kalundborgkredsen kunne skade hans arbejde.

Som nævnt var lederen af Venstrereformpartiet, J.C. Christensen, også bekymret for hvilken betydning Krabbe-affæren kunne få for Venstre og mente derfor, at Krabbe var diskvalificeret til atter at indtage formandsposten i Folketinget. Han støttede dog fortsat Krabbes kandidatur til Folketinget. Man skulle ifølge J.C. Christensen lade "hr. Krabbe stande til rette for sine politiske gerninger, men [...] ikke undgælde for et forhold, som hverken han eller hans parti er herre over".⁴¹ Derfor forsøgte han i et fortroligt samarbejde med Johan Ottosen og Gustav Johannsen at splitte bevægelsen mod Krabbe. Johan Ottosen mente, at

Gustav Johannsen (1840-1901) ses her på spadseretur i hjembyen Flensborg. Han var de dansksindedes rigsdagsmand i Berlin i perioden 1881-84 og 1886-1901. Han indtog derfor en ledende rolle i den danske bevægelse i Sønderjylland. Kilde: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydlesvig (ADCB).

særlig Hjorts "hidsige og illoyale" agitation var et problem, og at han for alt i verden skulle holdes væk fra den sønderjyske sag. Dette ville han tale med Hjort om men dog først efter valget. Samtidig foreslog han, at de skulle forsøge at trække H.P. Hanssen væk fra de "patriotiske" men også "uforstandige" forbundsfæller han nu omgav sig med.⁴² For at opnå dette skulle Gustav Johannsen bede H.P. Hanssen om at tage tingene med ro og forklare ham, at selv om Krabbe skulle blive genvalgt ville hverken Danmarks rige eller Nordslesvigsk danskhed få dødsstødet. Til gengæld garanterede J.C. Christensen, at Krabbe ikke ville blive valgt til Folketingets formand efter valget, men at denne post i stedet ville tilfalde Herman Trier.⁴³

Det fik H.P. Hanssen til at nedtone sin rolle i forsøget på at vælte Krabbe. I et brev til Gustav Johannsen skrev han: "Ottosen tager fejl i, at jeg betragter Hjort, Clausen, Villars Lunn og Frantz von Jessen som mine særlige forbundsfæller. Du ved bedst, hvor lidt det er tilfældet og specielt også, hvor lidt jeg har arbejdet sammen med dem her. Jeg har hverken mundtligt eller skriftligt forhandlet med nogen af dem om Krabbes valg. Kun har jeg skrevet et brev til Hjort efter modtagelsen af hans pjece, et brev, som han i øvrigt endnu slet ikke har svaret på". Til slut konkluderede H.P. Hanssen dog, at "det lader jo nu til at Krabbe vil

*H.P. Hanssen (1862-1936) var redaktør for avisen Hejmdal. Siden 1896 havde han desuden været medlem af den preussiske Landdag og udgjorde sammen med Gustav Johannsen den politiske ledelse i den danske bevægelse. I 1920 var han hovedarkitekten bag Sønderjyllands genforening med Danmark.
Kilde: ADCB*

blive valgt, men desuagtet har hele denne valgbevægelse efter min mening ikke været forgæves".⁴⁴ Til trods for, at H.P. Hanssen tog afstand fra bevægelsens hovedpersoner, var han fortsat overbevist om værdien af deres arbejde. Støtten til bevægelsen understregede han også senere på året i et par breve til vennen, den venstreradikale historiker Aage Friis. Det var, ifølge H.P. Hanssen, vigtigt at tage klar afstand fra Krabbes indblanding i sønderjysk politik. Dermed opretholdtes ifølge ham en form for "ligevægt", som havde vist den tyske regering, at der fortsat var dansk støtte til de dansksindede sønderjyders nationalitetskamp. I et af disse breve kom det også frem, at H.P. Hanssen i januar 1901 arbejdede på at få ledelsen i Venstrereformpartiet til at skifte holdning i Krabbe-affæren. I håbet om at få en bedre forbindelse til partiets ledelse, havde han taget kontakt til J.C. Christensen og beskrevet sit standpunkt i Krabbe-affæren og Kalundborgvalget. Dette arbejde var dog strandet på, at J.C. Christensen ikke mente, at Venstrereformpartiet kunne "ændre stilling under hensyn til, hvad hr. von Köllers kanutter falde på at sige".⁴⁵ Under alle omstændigheder viser det dog, at H.P. Hanssen, trods forsikringer om det modsatte, aktivt tog del i bevægelsen mod Krabbe.

Gustav Johannsen var da heller ikke tilfreds med H.P. Hanssens forklaring og mente, at han spillede et dobbeltspil. Det understregede han i et brev til Johan Ottosen, hvor han beskrev H.P. Hanssen som "deres onde ånd i den krabberske sag, han er og bliver den snedige bonde-dreng, der ser så from ud og sætter ondt ved sladder. Og så er han atter så indtagende, at man absolut må beundre, hvordan to naturer kæmper i ham".⁴⁶ Krabbe-affæren havde tydeligvis skabt to politiske fløje, ikke bare i Danmark men også i Sønderjylland, hvor de to dansksindede deputerede i Berlin havde vidt forskellige syn på, hvordan valget i Kalundborg skulle håndteres. Gustav Johannsen havde altså ret i, at sagen havde drevet en kile ind i den danske bevægelse.

Valgkampen i Kalundborgkredsen

Til trods for at bevægelsen mod Krabbe havde støtte langt ind i Venstres egne partirækker var der altså også mange, som enten støttede Krabbe eller i hvert fald mente, at det, der skete i Sønderjylland, ikke skulle få indflydelse på et dansk folketingsvalg. Der var derfor lagt op til en intens og utraditionel valgkamp i Kalundborgkredsen, som ikke ville fokusere på lokalpolitiske emner. Allerede tidligt i valgkampen

valgte partiets leder J.C. Christensen offentligt at gå i brechen for Krabbe. D. 21. januar indrykkede han en erklæring i *Kalundborg Dagblad* til fordel for Krabbe. Baggrunden var, at der var startet en underskriftsindsamling, som skulle opfordre Krabbe til ikke at søge genvalg. J.C. Christensen anså dog hele bevægelsen mod Krabbe for "vildledet nationalfølelse" og mente ikke, at han kunne stå til ansvar for datterens gerninger. Derfor kunne man heller ikke kræve, at han offentligt skulle tage afstand fra hende.⁴⁷

I stedet for at dysse affæren ned var denne erklæring dog blot med til at øge vreden i bevægelsen mod Krabbe. For dem var spørgsmålet ikke længere, hvorvidt Krabbe skulle tage afstand fra datterens redaktion af *Det gamle Dannevirke* eller ej. For med udtalelserne i *Vort Land* havde han allerede bekendt kulør, og den eneste måde at rette op på dette, var ved, at han trak sig fra politik. På et valgmøde i Kalundborg d. 26. januar spidsede situationen yderligere til. For at sikre opbakning til Krabbes kandidatur, valgte hans stillere at fremlægge en resolution, der udtalte en misbilligelse af Wildenrath-Krabbes færd og henviste til, at Krabbe havde tiltrådt denne. På mødet kom det dog frem, at Krabbe ikke selv havde ønsket resolutionen, men at han heller ikke ville modsætte sig den. Det blev tolket således, at han ikke støttede resolutionen. Derfor blev der i stedet vedtaget en ny resolution, som både udtalte misbilligelse af Wildenrath-Krabbes hele politiske stilling i Sønderjylland og Krabbes uklare holdning dertil.⁴⁸

Mod slutningen af marts måned syntes *Nationaltidende*, at den havde opstøvet nye oplysninger, som understøttede antagelserne om, at Wildenrath-Krabbes avis var støttet af de tyske myndigheder. Blandt andet kunne avisen berette, at danske statsborgere, der boede eller ønskede at bosætte sig i Tyskland, blev presset til at holde *Det gamle Dannevirke*, og at dansksindede sønderjyder i almindelighed blev anbefalet af preussiske øvrighedspersoner at abonnere på bladet. Det fik tilsyneladende J.C. Christensen til at ændre holdning til Krabbe. I hvert fald offentliggjorde Frantz von Jessen en artikel i *Nationaltidende*, hvori han skrev, at han havde fået J.C. Christensens bemyndigelse til at skrive, at Venstre-reformpartiet grundet de nye oplysninger ikke længere ville blande sig i valgbevægelsen i Kalundborgkredsen. Det var en overraskende vending fra J.C. Christensen, som affødte stor undring. *Social-Demokraten* syntes således ikke, at von Jessen havde gravet noget som helst nyt frem, og Johan Ottosen mente, at Krabbes modstandere havde tvunget den ellers "kloge og forsigtige" J.C. Christensen til at "forvrøvle" sig.⁴⁹

Julius Schiøtt (1856-1910) havde tidligere arbejdet som journalist, men var i 1899 blevet ansat som direktør for Zoologisk Have i København. Han tilhørte den radikale fløj af Venstrereformpartiet. Kilde: Det Kongelige Bibliotek.

De nye toner fra J.C. Christensen blev imidlertid opfattet som et carte blanche til at vælte Krabbe. Derfor mente Krabbes modstandere, at tiden var moden til at opstille en modkandidat for Venstrereformpartiet i Kalundborgkredsen. Det var ikke nogen nem opgave. Hjort forsøgte ihærdigt at finde en, der ville stille op mod Krabbe, men blev afvist af både læge Gustav Ottesen, overretssagfører Oscar Johannsen og godsforvalter Bertelsen.⁵⁰ Til sidst lykkedes det dog at overtale direktøren for Zoologisk have i København, Julius Schiøtt. Schiøtt havde fået det indtryk, at J.C. Christensen ville meddele Socialdemokratiet, at det ikke længere var forpligtet af valgforbundet med Venstrereformpartiet til at stemme på Krabbe. Han troede derfor, at der nu var frit slag på Krabbe og indvilligede i at stille op. Det viste sig dog hurtigt, at det langt fra var tilfældet. *Politiken* gav straks Schiøtt en hård medfart, som ikke efterlod nogen tvivl om deres syn på hans kandidatur: "Hr. Schiøtt er *Nationaltidendes* kandidat og Frantz von Jessens kandidat og et par stundesløse nordslesvigske rumleres kandidat, som uden al takt og forstand har væltet sig ind på en dansk valgkreds med deres dansk politik og danske valg aldeles uvedkommende indre nordslesvigske

genvordigheder". De rådede derfor Schiøtt til hurtigst muligt at tage en returbillet til København.⁵¹

Heller ikke fra Socialdemokratisk side var der megen hjælp til Schiøtt. Den socialdemokratiske partitop, anført af Oscar Jørgensen, som var partiets spidskandidat i Køge, fortsatte med at støtte Krabbe og gik hårdt til Schiøtt på valgmøderne. Her måtte Schiøtt blandt andet lægge ører til udtalelser som, at han var en "død mand blandt arbejderne".⁵² Med denne hårde medfart kastede Schiøtt hurtigt håndklædet i ringen, og allerede d. 29. marts frasagde han sig atter sit kandidatur. Officielt fordi han ikke følte, at J.C. Christensen havde givet ham den lovede støtte. J.C. Christensen afviste dog på det kraftigste, at det var rigtigt. Han havde brændt fingrene rigeligt på at støtte Krabbe og havde derfor til hensigt at forholde sig neutral og blande sig uden om valgkampen i Kalundborg. Desuden gav han udtryk for, at det var Socialdemokraterne selv, der havde valgt at bibeholde støtten til Krabbe.⁵³ Noget tyder da også på, at Schiøtts hurtige tilbagetrækning snarere skyldtes, at han havde fået kolde fødder. Ifølge et brev fra Krabbe til hustruen havde han i forbindelse med rejsen rundt til sine valgmøder delt kahyt med Schiøtt. Her var Schiøtt brudt sammen og havde grædende fortalt ham, at han var højst fortvivlet over at have indladt sig på hele valgbevægelsen, og at han hurtigst muligt ønskede at vende tilbage til København. Uanset baggrunden var Schiøtts beslutning et hårdt slag for bevægelsen mod Krabbe, som med mindre end en uge til valget stod uden en modkandidat.⁵⁴

Folketingsvalget i Kalundborg 1901

I *Politiken* blev der gjort tykt grin med Schiøtts korte kandidatur og flugt tilbage til København. Kun Højre-mænd ville alligevel, ifølge *Politiken*, have stemt på ham, mens Venstremænd og Socialdemokrater i stort flertal støttede Krabbes valg. Så der havde reelt aldrig været en trussel mod Krabbe, og det var fornuftigt, at Schiøtt hurtigst bookedede sin returbillet. Selv om Krabbe også selv havde genvundet troen på, at han ville blive valgt, syntes han ikke, at situationen var helt så gunstig, som fremlagt i *Politiken*. I et brev til hustruen skrev Krabbe: "*Politikens* gengivelse er rigtig men dog for positiv. Stillingen har ikke forandret sig til det bedre på anden vis end, at socialdemokraterne på Samsø har valgt at følge ledelsens råd og stemme ja. At modkandidaterne trak sig havde moralsk virkning, men har først ved denne beslutning fået virkelig be-

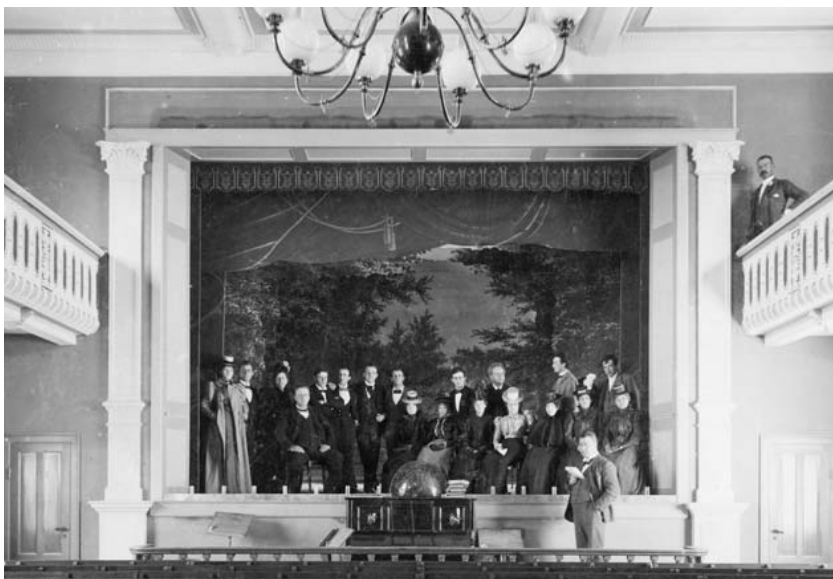
tydning. Det er Oscar Jørgensen. Selv ville socialdemokraterne helst gå imod mig. Nu anser jeg det for sandsynligt at jeg bliver valgt".⁵⁵

Selv om der tydeligvis også havde været uenighed om Krabbes kandidatur internt i Socialdemokratiet, var ledelsen på hans side, og det havde fået partimedlemmerne på Samsø til at følge trop. Mens der fortsat var dyb splittelse omkring Krabbe i Venstre og usikkerhed pga. J.C. Christensens tvetydige udmeldinger, stod Socialdemokratiet bag Krabbes kandidatur. Det var afgørende for hans muligheder for at blive genvalgt. Paradoksalt nok var det altså det parti Krabbe havde nægtet at samarbejde med helt frem til sommeren 1900, der nu så ud til at skulle blive hans redningsplanke. Det gik heller ikke ubemærket hen i den kritiske del af pressen, hvor han, nu da det kneb, blev beskyldt for, at "trykke socialistens hånd" og "klamre sig til den socialistiske agitator Oscar Jørgensen".⁵⁶

Kritikken mod Krabbe var altså langt fra forstummet, og bevægelsen imod ham havde endnu ikke opgivet tanken om at vælte ham. Trods flere forsøg på at finde en ny modkandidat lykkedes dette ikke inden valget, da der ikke længere var tid til at finde tilstrækkelig med stillere. Dette ironiserede *Politiken* over i en senere artikel. Her kunne man læse om, hvordan Højre-mænd og overløbere fra de andre partier desperat havde søgt efter en, der i sidste øjeblik ville stille op imod Krabbe i Kalundborgkredsen, og at de derigennem havde misbrugt deres "sønderjyske brødre" til at maskere egen politik, fordi de under eget navn ikke ville være i stand til at udrette noget som helst mod det stærkeste parti i kredsen. En sag som denne hørte, ifølge *Politiken*, ikke hjemme i en dansk valgkreds, og derfor burde de dansksindede sønderjyder af al magt have modsat sig denne "røverhistorie" om, at valget var en stemme for eller imod dem.⁵⁷

Selve valgdagen d. 3. april kom heller ikke til at gå stille for sig. Til det sidste forsøgte bevægelsen mod Krabbe at påvirke vælgerne til at stemme imod ham. Da der som bekendt ikke var fundet en modkandidat i Venstrereformpartiet, forsøgte man sig med at opstille et mistillidsvotum, hvor der skulle stemmes ja eller nej til Krabbe som folketingskandidat. Da Kalundborgkredsen var en sikker Venstrekreds, og der ikke var en modkandidat mod Krabbe internt i partiet, ville et flertal af nejstemmer ikke i sig selv være nok til at vælte Krabbe. Håbet var derfor at et mistillidsvotum mod Krabbe ville lægge så stort et pres på ham og ledelsen i Venstrereformpartiet, at han ville være nødt til at trække sig fra Folketinget.⁵⁸

For at overbevise vælgerne om, at de skulle stemme nej til Krabbe, havde man overtalt den navnkundige Georg Brandes til at holde en tale imod ham på selve valgdagen. Talen fandt sted i en stuvende fuld teatersal i Kalundborg og var imødeset med stor spænding. Således gik der forinden rygter om, at man ville forsøge at afskære Brandes fra at holde sin tale, og under selve talen blev han da også flere gange afbrudt af tilråb og protester. Det lykkedes dog Brandes at holde sin tale stort set uden modsvar, og her fik Krabbe en hård medfart. Han havde i måneder ladet sin datter udnytte sit navn og sin godkendelse af hendes politik. Derfor ventede de danske sønderjyder i "feberagtig spænding" på udfaldet af valget, og hvis Krabbe valgtes, ville det være en "beskæmmelse for Venstre" og "for hele det land, hvis bedste sønner faldt for tyske kugler på de blodige slagmarker". Derfor skulle Krabbe have en tilrettevisning, og sendes hjem, for at give ham tid til at opdrage sin datter og sig selv i bedre dansk politik. Talen var dog ikke kun et angreb på Krabbe. Også J.C. Christensens måtte lægge øre til hård kritik fra Brandes. Hans stilling i Krabbe-affæren havde været uklar og uforståelig, og han havde

Kalundborg Teater fra indvielsen i 1898. Det var her Georg Brandes holdt sin dunder-tale imod Christopher Krabbe i april 1901.

Kilde: Kalundborg Lokalarliv (fotograf Chr. Reinau).

vildledt gemytterne ved at give "formummende" befalinger, og dermed ladt den tidligere modkandidat Schiøtt i stikken. I sidste ende havde vælgerne derfor kun dem selv at rådføre sig med i dette spørgsmål.⁵⁹

Sent på aftenen d. 3. april forelå resultatet af afstemningen. Optællingen viste i første omgang, at der var afgivet 1261 stemmer imod Krabbe og 1239 for (senere viste en fintælling at resultatet var 1270 imod og 1226 for). Resultatet var altså en sejr for bevægelsen imod Krabbe og i *Jyllands-Posten* gik man så langt som til at erklære, at "dansk fremtidspolitik vil aldrig komme til at beskæftige sig med ham, og nutiden kun for så vidt som vi endnu er midt i farvellet".⁶⁰ Det skulle dog vise sig at være en forhastet konklusion. For det første var der ikke flertal imod Krabbe alle steder i kredsen. På Samsø og Sejrø stod han fortsat stærkt, mens modstanden havde været størst i Kalundborg by og omegn. Socialdemokraterne stod traditionelt stærkest i byerne, hvilket kan tyde på, at de ikke alle havde fulgt ledelsens opfordring til at stemme for Krabbe. For det andet var det få stemmer, der skilte de to fløje, og i forhold til tidligere valg, var det lykkedes Krabbe at få flere stemmer end nogensinde før. Dette blev af Krabbes støtter udlagt som en delvis sejr, og Krabbe tilkendegav da også hurtigt, at han ikke havde til sinds at trække sig.

I denne situation skulle valgbestyrelserne i Kalundborg og på Samsø udskrive et omvalg til afholdelse inden 8 dage. Det gav bevægelsen mod Krabbe en ny mulighed for at opstille en modkandidat. Derfor nedsattes et udvalg, der hurtigst muligt skulle drøfte mulighederne. På et møde d. 6. april forsøgte man at overbevise socialdemokraterne om, at de skulle støtte opstillingen af en venstreradikal modkandidat. Socialdemokraternes ledelse mente dog fortsat ikke, at noget havde ændret sig, og derfor ville de kun trække deres støtte til Krabbe, hvis det var til fordel for en socialdemokrat. Dette nægtede udvalget, og så faldt det sidste forsøg på at finde en modkandidat til jorden. Krabbe kunne derfor lade sig vælge uden modstand, og dermed opstod den ejendommelige situation, at en folketingskandidat blev valgt, selv om han havde et flertal imod sig i den kreds, hvor han var opstillet.⁶¹

Efterveerne af Krabbes valg

Med nød og næppe var det lykkedes Krabbe at blive genvalgt til Folketinget. Det betød dog langt fra, at trængslerne for ham var slut. Valget i 1901 var endt som en katastrofe for det regerende Højre-parti, der blot havde fået 8 ud af Folketingets 114 mandater. Derfor skulle der

ske et regeringsskifte og dannes en ny regering under Venstre. Trods sine mange års erfaring som folkevalgt politiker blev Krabbe fravalgt, ikke blot til posten som formand for Folketinget men også til en ministerpost i den nye regering. Det blev klart, da den nye regering under konseilspræsident J.H. Deuntzer stod færdig i slutningen af juni måned. Fravalget af Krabbe skyldtes ikke hans evner som politiker, men derimod, at der, ifølge H.P. Hanssen, var indgået en underhåndsaftale mellem ham og Venstrepolitikereren Johan Ottosen. Med det ydmygende mistillidsvotum til Krabbe ved Kalundborgvalget, var sagen afsluttet for H.P. Hanssen og, mente han, for langt de fleste sønderjyder. Aftalen var derfor, at Krabbe-affæren skulle stoppe til gengæld for, at Krabbe ikke blev tildelt æresposter i Folketinget, som var repræsentative for hele folket, og som derfor kunne tillægges betydning i udlandet. Inden for kategorien af disse æresposter faldt ministerposter og posterne som formand og viceformand for Folketinget. Samtidig aftalte de to, at Ottosen skulle informere H.P. Hanssen om, hvad Venstrereformpartiet fremover ville foretage sig i sagen, mens H.P. Hanssen skulle informere Ottosen om, hvad sønderjyderne vil foretage sig, hvis der opstod ting, som kunne rejse sagen på ny.⁶²

Angiveligt honorerede Ottosen ikke denne aftale på tilfredsstillende vis. I hvert fald kom det i Sønderjylland som et lyn fra en klar himmel, at Krabbe valgtes som 1. viceformand i Folketinget, da Rigsdagen trådte sammen i starten af oktober 1901. Trods stor vrede blandt mange sønderjyder indtog H.P. Hanssen og Gustav Johannsen i første omgang en afventende holdning til Krabbes udnævnelse. Det samme gjorde redaktøren for *Flensborg Avis*, Jens Jessen, der overtog Gustav Johannsens post i Rigsdagen i Berlin, da denne døde senere samme måned. Til gengæld udnyttede den tyske presse prompte Krabbes udnævnelse til at blåstemple Wildenrath-Krabbe og hendes redaktionelle linje. Selv en avis, som *Kieler Zeitung*, der tidligere havde taget afstand fra hendes linje, mente nu, at det var den fornuftigste blandt de dansksindede aviser. Samtidig mente H.P. Hanssen at kunne spore direkte virkninger af udnævnelsen hos regeringen i Berlin, hvor udnævnelsen blev opfattet som en "imod os [dvs. sønderjyderne] rettet kold vandstråle fra København". Han frygtede derfor, at den tyske regering ville udnytte situationen til at kræve indrømmelser fra den danske regering, som kunne skade sønderjydernes sag.

For at forebygge dette samt gøre den danske regering opmærksom på, at yderligere politisk rehabilitering af Krabbe var uacceptabel for de

danksindede sønderjyder, blev det besluttet, at der skulle udarbejdes en resolution imod udnævnelsen.⁶³ På et møde i Aabenraa i november 1901 blev der derfor udtalt en sønderjysk resolution imod Krabbe med følgende ordlyd: "Forsamlingen udtaler, at det har gjort et pinligt indtryk i Nordslesvig, at folketingsmand Krabbe efter den måde, hvorpå han har indblandet sig i vore forhold, er blevet kaldet til en ærespøst i det danske Folketing". Selv Jens Jessen, der som bekendt tidligere havde været forbeholden med at tage afstand fra Krabbe, stemte for resolutionen – dog med den tilføjelse, at den ikke skulle opfattes som en indblanding i kongerigets anliggender.⁶⁴ Ifølge H.P. Hanssen havde ledelsen i den danske bevægelse i Sønderjylland overvejet resolutionen og følgerne heraf grundigt, men trods muligheden for en konflikt med den danske regering, var der denne gang bred enighed om, at det var en politisk nødvendighed, at sønderjyderne udtrykte et standpunkt, der ikke kunne misforstås.⁶⁵

Nu blev det også klart, at Krabbe ikke længere kunne forvente støtte fra *Politiken*. Den tidligere redaktør Hørup var alvorligt syg og havde måttet slippe tøjlernerne til fordel for Georg Brandes' bror Edvard Brandes. Broderen nærrede den samme sympati for sønderjydernes kamp som Georg Brandes. Derfor kunne man d. 21. november læse en artikel, der blandt andet beskyldte Wildenrath-Krabbe for at have den videst gående velvilje og beskyttelse fra tyske side. Til trods for, at der ikke blev taget stilling til Krabbes involvering i sagen, blev dette opfattet som en markant ændring i avisens hidtidige linje.⁶⁶

Et par dage senere rettede Hjort i *Nationaltidende* en sønderlemmende kritik mod Venstrereformpartiet og særligt J.C. Christensens medvirken i sagen. Ynkligere opræden end den J.C. Christensen havde udvist under Krabbe-affæren var næppe set tidligere. Han havde været både for og imod Krabbe alt efter, hvem der spurgte og hans rolle i sagen havde været en ren farce. Bedre blev det bestemt ikke af, at man nu havde givet Krabbe en tillidspost i Folketinget. Dermed havde hele Venstrereformpartiet overtaget ansvaret for Krabbes politik og denne mangel på politisk dannelse og takt havde affødt den resolution, som var blevet udtalt af de dansksindede sønderjyder på mødet i Aabenraa.⁶⁷

Trods de hårde udfald valgte både Krabbe og J.C. Christensen at forholde sig tavse til den nye kritik. I sin dagbog noterede J.C. Christensen, at Hjort på ny havde været ude med en artikel imod ham, og at dette ærgrede ham, da han ved sig selv vidste, at han havde holdt sig neutral i Krabbestriden. Han følte sig dog værgeløs, da han ikke præ-

J.C. Christensen (1856-1930) var leder af Venstrereformpartiet og en af tidens mest magtfulde politikere. Han bestred flere ministerposter og fra 1905-8 var han konseilspræsident. Kilde: Det Kongelige Bibliotek.

cis huskede, hvad han havde sagt i sagen, ikke havde skrevet noget ned og ikke havde vidner.⁶⁸ Denne gang fik sagen dog ikke det samme momentum som op til valget. Over for Aage Friis gav H.P. Hanssen da også udtryk for, at ligevægten med Aabenraa-resolutionen nu igen var oprettet, og at han nu blot ønskede, at affæren ville dø ud igen.⁶⁹ Trods polemikken fik Krabbe derfor lov til at beholde sin nye post.

Da der skulle være Folketingsvalg i juni 1903, forsøgte bevægelsen mod Krabbe endnu en gang at opstille en modkandidat til Krabbe. Ifølge Krabbe selv var der to modkandidater i spil internt i Venstre, nemlig sognefoged Søren Madsen og gårdejer Jakob Hansen. Søren Madsen var det mest oplagte valg, men takkede nej til opfordringen om at opstille, da han ikke ville være med til at skabe så megen intern splid i Venstrereformpartiet, at man risikerede, at socialdemokraterne kunne løbe af med sejren i Kalundborgkredsen. Til gengæld var Jakob Hansen villig til at stille op og bedyrede, at han i så fald ville lægge fokus på Krabbes ansvar i "Dannevirke-spørgsmålet". Krabbe frygtede dog ikke Jakob Hansen. Han var ilde set blandt kredsens Højre-mænd, og da dette parti ikke opstillede en kandidat i kredsen, mente Krabbe, at han

kunne forvente at få langt de fleste stemmer herfra og at dette ville afgøre valget til hans fordel. Denne gang tog Krabbe altså modstanden med ophøjet sindsro.⁷⁰

Tilsyneladende var ledelsen i Venstrereformpartiet da også bedre forberedt denne gang. I store træk lykkedes det at lukke ned for bevægelsens agitation mod Krabbe i pressen, og forsøgene på at finde en modkandidat blev afvist af ledelsen. Som et sidste desperat forsøg på at komme Krabbe til livs som folketingsmand, anbefalede bevægelsen derfor Venstres vælgere, at de skulle stemme på den socialdemokratiske kandidat, væver M.U. Madsen – ikke fordi han var socialist, men alene af den grund, at han var Krabbes modstander. Parolen var fortsat, at politiske og personlige hensyn måtte vige for det nationale. Heller ikke det rakte imidlertid til at vælte Krabbe. Da stemmerne var gjort op efter valget d. 16. juni, kunne man i aviserne læse, at Krabbe havde fået 1719 stemmer mod 1022 til væver Madsen. Krabbe kunne fortsætte som medlem af Folketinget, hvor han også genvalgtes som 1. viceformand.⁷¹

Krabbe-affærens sidste akt

Sidste akt i Krabbe-affæren løb af stablen i efteråret og vinteren 1904-05. Grunden til, at sagen atter kom på bordet, var nogle oplysninger, som dukkede op under en retsforhandling i Flensborg i 1903. Her kom det frem, at den tyske landråd von Uslar i efteråret 1901, på vegne af den tyske regering, havde arbejdet på en plan, der skulle gøre det muligt for Wildenrath-Krabbe at købe *Dannevirke*. Planen var, at pastor Jakobsen, som ejede den tyske Creditbank Scherrebeck, skulle låne 75.000 mark af den Preussiske Statsbank. Disse penge skulle banken give videre til Wildenrath-Krabbe, som skulle bruge dem til at købe *Dannevirke* af Folkebanken. Ifølge pastor Jakobsen var Wildenrath-Krabbe indforstået med denne plan og deltog aktivt i forhandlingerne. På et møde forlangte Pastor Jakobsen og hans advokat imidlertid en sikkerhed for, at pengene ville blive betalt tilbage, og da denne ikke kunne stilles på tilfredsstillende vis, var planen faldet til jorden.⁷²

Alligevel gav retsforhandlingerne genlyd i Danmark og førte til, at ni vælgere i Kalundborgkredsen i et åbent brev tog kraftig afstand fra Krabbe. De oplysninger, der var kommet frem under retsforhandlingerne, blev set som et endegyldigt bevis for, at Wildenrath-Krabbe var villig til at tage imod penge fra de tyske myndigheder. Særligt det at pastor Jakobsen havde afgivet oplysningerne under et vidneudsagn, blev

af Krabbes modstandere set som et udtryk for, at de hele tiden havde haft ret, og at Krabbe tog fejl. De nye anklager var så inkriminerende, at Krabbe ikke kunne sidde dem overhørig, og derfor tog han til genmæle med en udtalelse til Ritzaus Bureau d. 12. december 1904. Her erklærede han, at hans datter i et brev havde forsikret ham om, at pastor Jakobsens udtalelser var usande, at han var overbevist om, at datteren ikke ville foretage sig noget, som ikke kunne forsvares over for fædrelandet, men at alt hvad datteren for øvrigt foretog sig skete uafhængigt af ham, og at han derfor ikke kunne stilles til regnskab herfor. Han afviste derfor kritikken som et "bittert politisk nags opfindsomhed".⁷³

Henover vinteren 1904-05 fortsatte Krabbe-affæren med fornyet styrke. J.C. Christensen var nu også overbevist om, at Wildenrath-Krabbe var en forræder, men mente fortsat ikke, at det var Krabbes skyld. Han havde dog på flere andre områder mistet tiltroen til Krabbe og ville derfor ikke længere støtte ham som folketingskandidat.⁷⁴ Tilsyneladende var J.C. Christensen langt fra den eneste i Venstrereformpartiet, der havde mistet tilliden til Krabbe, som i efteråret 1904 måtte lide den tort at blive stemt ud af partiets bestyrelse.⁷⁵ I det hele taget synes Krabbes politiske fremtid igen at hænge i en tynd tråd. Det fæg om ørene på Krabbe med beskyldninger om, at han ikke var værdig til posten som Folketingets 1. viceformand og nu var det ikke blot i pressen men også i selve Folketinget, han blev angrebet for sit syn på datterens bladvirksomhed.⁷⁶

I slutningen af januar 1905 opstod imidlertid den tidligere omtalte sprængning af Venstrereformpartiet, som førte til oprettelsen af Det Radikale Venstre. Splittelsen betød som bekendt, at Krabbe trådte ud af det regerende Venstreparti og derfor også måtte opgive posten som 1. viceformand i Folketinget. Samtidig gav han i en artikel til Ritzaus Bureau udtryk for, at han "kunne have brugt større forsigtighed" i udtalelserne til *Vort Land* tilbage i oktober 1900, men at "den, der havde læst interviewet uden fordom, vil dog have set, at det, mine ord var rettede imod, var dette, at man frakendte min datter dansk sindelag".⁷⁷ Trods forbeholdet blev denne artikel opfattet af Krabbes modstandere som en delvis indrømmelse af, at han fortrød udtalelserne til *Vort Land*. Krabbe modsagde ikke selv denne antagelse offentligt, men at det næppe helt var sådan han selv så på det, fremgår af hans dagbog. Her beskrev han fortsat hele den årelange affære som forfølgning mod sin person og beskyldningerne mod datteren, som noget der var blevet hende "påduftet".⁷⁸

Med "indrømmelsen" og Krabbes afgang som 1. viceformand, mente Hjort ikke, at han kunne udrette mere i Krabbe-affæren. Han var fort-

Satirisk illustration af ministeriet Deuntzer. Ministrene er samlet om et bord med J.C. Christensen i midten. Til trods for at det var Deuntzer der var konseilspræsident, var det reelt J.C. Christensen der var regeringens stærke mand og omdrejningspunkt.
Kilde: Det Kongelige Bibliotek.

sat ikke tilfreds med, at det var Krabbe selv, der havde trukket sig fra tillidsposten som 1. viceformand, inden Venstrereformpartiet fik lejlighed til "demonstrativt" at tage den fra ham. Partiet havde hermed, ifølge Hjort, mistet sin eneste chance for at redressere de "dumheder", der var begyndt med J.C. Christensens erklæring til fordel for Krabbe d. 21. januar 1901 og som kulminerede med det kompromitterende valg af Krabbe som 1. viceformand for Folketinget året efter. Hjort stillede sig dog tilfreds med det, bevægelsen havde opnået, og mente ikke han kunne udrette mere i bestræbelserne på at fælde Krabbe politisk. Derfor ville han ikke længere komme med udtalelser i sagen, med mindre der blev rokket ved rigtigheden i det, han havde sagt. Resten ville han overlade til Krabbes vælgere i Kalundborgkredsen.⁷⁹

Krabbe kunne altså så småt begynde at se lys for enden af tunnelen. Ganske vist fortsatte de kritiske artikler mod ham i pressen nogen tid endnu, og Hjort sluttede af med at udgive en lille bog om Krabbe-affæren, som bestemt ikke stillede Krabbe i et flatterende lys. Alligevel var det tydeligt, at bevægelsen havde opgivet det oprindelige mål om at vælte ham helt som politiker. I hans dagbog for 21. april 1905 spo-

res da også et lille håb om, at de mange års storm mod hans person endelig lakkede mod enden. Datteren, der nu boede i Frankrig, havde til faderens store glæde fået optaget et stykke på et teater i Paris, og han håbede at dette underlige sammentræf, var et forvarsel om at disse lange års pinagtigheder var til ende for ham. Selv turde han dog ikke helt tro på det.⁸⁰

Konklusion

Krabbe overlevede Krabbe-affæren som folketingsmedlem, men den blev ved med at forfølge ham i resten af hans politiske liv. Da han små 5 år senere højest overraskende blev udnævnt til forsvarsminister i Zahle-regeringen gik dette ikke ubemærket hen i pressen. Særligt de konservative aviser mente, at det var en hån mod sønderjyderne. Alligevel havde modstanden mod Krabbe mistet noget af pusten, og selv *Nationaltidende* mente, det ville være ørkesløst at genoptage bevægelsen imod ham.⁸¹ Måske fordi Köllerpolitikken var lagt på hylden, og der blæste mildere vinde mellem Danmark og Tyskland.

Trods ministerposten i hans karrieres efterår, havde Krabbe-affæren været en katastrofe for Krabbes politiske liv. Hans datter var blevet stemplet som forræder i danske kredse i Sønderjylland og med sine uheldige udtalelser i *Vort Land*, var Krabbe tæt på at ryge med i faldet. Særligt i årene 1901-05, lykkedes det modstanderne at kompromittere ham så meget, at han blev forbigået, da der skulle udnævnes ny formand for Folketinget og nye ministre til Venstre-regeringen. Krabbe var dog ikke den eneste, der kom i vanskeligheder under Krabbe-affæren. Venstre-reformpartiets leder J.C. Christensen vidste tilsyneladende slet ikke, hvilket ben han skulle stå på. Først støttede han Krabbe, så trak han støtten tilbage, og til sidst forsøgte han at være neutral. Det skabte stor forvirring i partiet, og der blev spekuleret i, om han spillede et dobbeltspil. Intet i denne artikel tyder dog på, at det var sådan det forholdt sig, men snarere at han, ligesom Krabbe, undervurderede den betydning, Krabbe-affæren fik ved valget i 1901.

Som vist i denne artikel var det langt fra alle der støttede bevægelsen mod Krabbe. End ikke i Sønderjylland, hvor *Flensborg Avis* længe veg tilbage fra at fordømme Krabbe, og hvor ledelsen i den danske bevægelse var splittet imellem H.P. Hanssen, der åbent bekæmpede Krabbe, og Gustav Johannsen, der mente, at man opnåede mere ved at lade sagen ligge. Nord for grænsen fik Krabbe primært støtte i radikale kredse.

Han fik dog også en uventet håndsækning fra sine gamle modstandere i Socialdemokratiet, der nægtede at støtte en modkandidat ved valget i 1901. Selv om der også var modstand mod Krabbe i dette parti, var det af afgørende betydning for, at Krabbe kunne blive genvalgt.

Til trods for at bevægelsen mod Krabbe ikke opnåede sit mål om at fjerne ham helt fra politik, lykkedes det bevægelsen at gøre valget i Kalundborgkredsen til et valg for eller imod de danske sønderjyder. Alene det vidner om, hvor vigtigt og ømtåleligt det sønderjyske spørgsmål var i Danmark i disse år, og at forholdene syd for grænsen var noget, der havde befolkningens fulde bevågenhed.

KILDER

Utrykte kilder:

- Rigsarkivet Aabenraa (RAÅ):
 Gustav Johannsens privatarkiv nr. 3, breve fra G.J. og datteren Adda til Martha og J. Ottosen.
 Gustav Johannsens privatarkiv nr. 3, breve til G. J. fra Martha og Johan Ottosen.
 Troels Finks arkiv, Båndene bandt: forbindelsen over Kongeåen 1864-1914, Af-skrifter og kopier af kilder samt materiale til afhandlingen.
- Rigsarkivet København (RAK):
 Aage Friis' arkiv, korrespondance nr. 16.
 Krabbe, Christopher, herredsfoged: Breve fra institutioner.
 Krabbe, Christopher, herredsfoged: Breve til Maria Dorthea Krabbe fra hendes mand 1887-1909.
 Krabbe, Christopher, herredsfoged: Breve til familien og andre.
 Krabbe, Christopher, herredsfoged: Dag-bog 1894-1913.
 Krabbe, Christopher, herredsfoged: Per-sonlige papirer.

Trykte kilder:

- Aarhus Stiftstidende* 1901
Flensborg Avis 1900
Hejmdal 1900
Horsens Avis 1901
J.C. Christensens Dagbøger 1900-09, Udgi-
 vet og kommenteret af Peter Ramskov
 Andersen og Poul Duedahl, Gyldendal
 2006.
Jyllands-Posten 1901
Kalundborg Avis 1901, 1903
Kolding Folkeblad 1901
København 1901
Morsø Folkeblad 1903
Nationaltidende 1901, 1909
Nordjyllands Arbejderblad 1901
Politiken 1889, 1898, 1901, 1904
Roskilde Dagblad 1900
Samfundet 1905
Social-Demokraten 1901, 1904
Vort Land 1900

LITTERATUR

- Brandes, Georg: *Danskheden i Sønderjylland*, Ernst Bojesen 1899.
- Brandes, Georg: "Herr von Köller og fyrst Imeritinski", *Sønderjyske Årbøger*, Aabenraa 1900, s. 164-184.
- Friisberg, Claus: *Ingen over og ingen ved siden af Folketinget – partiernes kamp om forfatningen 1848-1920*, Vestjysk Kulturforlag, Varde 2007.
- Hanssen, H.P.: "Køllerpolitikken", *Sønderjyske Årbøger*, Aabenraa 1905, s. 220-281.
- Hjort, Niels: *Folketingsmand Krabbe og Sønderjylland*, Hagerup, København 1901.
- Hjort, Niels: *Krabbe-affæren – nyt og gammelt*, Hagerup, København 1905.
- Japsen, G.: *Pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender*, Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 1980.
- Krabbe, Christopher (under synonymet Saxo Politicus): *Kort Udsigt over Danmarks Historie i 1864-65*, Schönberg 1863.
- Rasmussen, René: "'Det var da en farlig hejre!': Margrethe von Wildenrath-Krabbe-affæren 1899-1903", *Langs fjord og dam*, Haderslev 1998, s. 33-51.
- Rasmussen, René: "Margrethe von Wildenrath-Krabbe – redaktør og kollaborator", *Skurke og helte i Sønderjyllands historie*, Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2012, s. 182-197.
- Schultz Hansen, Hans m.fl.: *Sønderjyllands Historie*. Bind 2, efter 1815, Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2009.
- Stub, Karen Elisabeth: *Christopher Krabbe: embedsmand, ægtemand og politiker i en brydningstid*, Blicheregnens Museum, Thorning 1994.
- Svensson, A.: *Redaktør J. Jessen Flensborg Avis*. Bind 3, Historisk samfund for Sønderjylland, Aabenraa 1960.
- Sørensen, H.E.: "Den sønderjyske presse mellem 1864 og 1914", *Sønderjysk Månedsskrift* 2015, nr. 7, s. 251-265.
- Tolstrup Petersen, Klaus: *Gustav Johannsen og moderniseringen af danskheden i Sønderjylland*, Syddansk Universitetsforlag, Odense 2017.

NOTER

- 1 Rasmussen 1998 og 2012.
- 2 Hjort 1905.
- 3 Hjort 1905, forord.
- 4 Sønderjylland historie bd. 2, s. 201-2.
- 5 *Politiken* 27-11-1898; Tolstrup Petersen 2017, s. 154.
- 6 Sønderjyllands historie bd. 2, s. 217-19.
- 7 RAK: Krabbe, Christopher, herredsfoged. Breve til institutioner. Christopher Krabbe til Det Kongelige Ministerium for Hertugdømmet Slesvig 12-04-1862; Carl Ploug til Det Kongelige Ministerium for Hertugdømmet Slesvig 01-06-1862.
- 8 Kort Udsigt over Danmarks Historie i 1864-65 af Saxo Politicus.
- 9 RAK: Krabbe, Christopher, herredsfoged. Personlige papirer. Tale til Christopher Krabbes begravelse 29-05-1913.
- 10 Stub 1994, s. 8-11, 20.
- 11 Friisberg 2007, s. 739-44.
- 12 *Politiken* 24-08-1889.
- 13 Se fx Brandes 1899 og 1900.
- 14 RAK: Krabbe, Christopher, herredsfoged. Breve til Maria Dortha Krabbe fra hendes mand – notat af Christopher Krabbe 10-02-1879; J.C. Christensen dagbøger 1900-09, s. 58-9; *København* 22-11-1901.
- 15 Rasmussen 1998, s. 33-34; Sørensen 2015, s. 260-61; RAÅ, Troels Finks arkiv, Båndene bandt: forbindelsen over Kongeåen 1864-1914, Afskrifter og kopier af kilder samt materiale til afhandlingen, Gustav Johannsen til H.P. Hanssen 25-04-1899.
- 16 Sørensen 2015, s. 260-61.
- 17 Rasmussen 2012, s. 185; *Vort Land* 06-10-1900.
- 18 Svensson bd. 3, s. 164.
- 19 Hjort 1905, s. 13-16.
- 20 Rasmussen 2012, s. 190-92; Japsen 1980, s. 111-13.
- 21 J.C. Christensen dagbøger 1900-09, s. 58-9.

- 22 *Roskilde Dagblad* 07-10-1900 (afskrift af interview til *Vort Land*).
- 23 RAK: Krabbe, Christopher, herredsfoged. Dagbog 12-09-1900.
- 24 Hjort 1905, s. 29.
- 25 *Hejmdal* 08-10-1900.
- 26 RAK: Aage Friis' arkiv, korrespondance nr. 16. H.P. Hanssen til Aage Friis 24-11-1901.
- 27 Hjort 1905, s. 34.
- 28 Hjort 1901, s. 21-28.
- 29 RAK: Krabbe, Christopher, herredsfoged. Breve til Maria Dorthea Krabbe fra hendes mand 09-01-1901; *Aarhus Stiftstidende* 08-01-1901; Troels Finks arkiv, Båndene bandt: forbindelsen over Kongeåen 1864-1914, Afskrifter og kopier af kilder samt materiale til afhandlingen, Gustav Johannsen til H.P. Hanssen 24-03-1901.
- 30 RAK: Krabbe, Christopher, herredsfoged. Breve til Maria Dorthea Krabbe fra hendes mand 24-04-1901.
- 31 RAK: Krabbe, Christopher, herredsfoged. Breve til familien og andre. Christopher Krabbe til gårdejer Schjøth 09-12-1900.
- 32 Tolstrup Petersen 2017, s. 134-39.
- 33 Svensson bd. 3, s. 168-9.
- 34 Hjort 1905, s. 36; Svensson bd. 3, s. 179-80.
- 35 *Flensborg Avis* 04-10-1900.
- 36 RAÅ, Gustav Johannsens privatarkiv nr. 3, breve fra G.J. og datteren Adda til Martha og J. Ottosen, Gustav Johannsen til Johan Ottosen 29-01-1901.
- 37 *Politiken* 13-04-1901.
- 38 Hjort 1905, s. 102, 122.
- 39 *Nordjyllands Arbejderblad* 28-01-1901.
- 40 RAÅ, Gustav Johannsens privatarkiv nr. 3, breve til G. J. fra Martha og Johan Ottosen, Johan Ottosen til Gustav Johannsen 01-04-1901.
- 41 *Kalundborg Avis* 23-01-1901 (citeret fra *Kalundborg Dagblad* 21-01-1901).
- 42 RAÅ, Gustav Johannsens privatarkiv nr. 3, breve til G. J. fra Martha og Johan Ottosen, Johan Ottosen til Gustav Johannsen 13-03-1901.
- 43 RAÅ, Gustav Johannsens privatarkiv nr. 3, breve til G. J. fra Martha og Johan Ottosen, Johan Ottosen til Gustav Johannsen 13-03-1901; 15-03-1901; 01-04-1901.
- 44 RAÅ, Troels Finks arkiv, Båndene bandt: forbindelsen over Kongeåen 1864-1914, Afskrifter og kopier af kilder samt materiale til afhandlingen, H.P. Hanssen til Gustav Johannsen 30-03-1901.
- 45 RAK: Aage Friis' arkiv, korrespondance nr. 16. H.P. Hanssen til Aage Friis 24-11-1901, 03-12-1901.
- 46 RAÅ, Gustav Johannsens privatarkiv nr. 3, breve til G. J. fra Martha og Johan Ottosen, Johan Ottosen til Gustav Johannsen 01-04-1901; breve fra G.J. og datteren Adda til Martha og J. Ottosen, Gustav Johannsen til Johan Ottosen 08-04-1901.
- 47 *Kalundborg Avis* 23-01-1901 (citeret fra *Kalundborg Dagblad* 21-01-1901).
- 48 *Nordjyllands Arbejderblad* 28-01-1901; Hjort 1905, s. 32.
- 49 *Nationaltidende* 19-03-1901; *Social-Demokraten* 26-01-1901; RAÅ, Gustav Johannsens privatarkiv nr. 3, breve til G. J. fra Martha og Johan Ottosen, Johan Ottosen til Gustav Johannsen 01-04-1901.
- 50 RAÅ, Gustav Johannsens privatarkiv nr. 3, breve til G. J. fra Martha og Johan Ottosen, Johan Ottosen til Gustav Johannsen 21-03-1901.
- 51 *Politiken* 27-03-1901.
- 52 *Horsens Avis* 29-03-1901.
- 53 *Kalundborg Avis* 29-03-1901.
- 54 RAK: Krabbe, Christopher, herredsfoged. Breve til Maria Dorthea Krabbe fra hendes mand 29-03-1901.
- 55 *Politiken* 29-03-1901; RAK: Krabbe, Christopher, herredsfoged. Breve til Maria Dorthea Krabbe fra hendes mand 29-03-1901.
- 56 *Kalundborg Avis* 28-03-1901.
- 57 *Politiken* 13-04-1901.
- 58 Hjort 1905, s. 60.
- 59 Hjort 1905, s. 62; *Kalundborg Avis* 03-04-1901.
- 60 *Jyllands-Posten* 07-04-1901.
- 61 *Social-Demokraten* 07-04-1901; *Kolding Folkeblad* 23-04-1901.
- 62 RAK: Aage Friis' arkiv, korrespondance nr. 16. H.P. Hanssen til Aage Friis 03-12-1901.
- 63 RAK: Aage Friis' arkiv, korrespondance nr. 16. H.P. Hanssen til Aage Friis 24-11-1901.
- 64 Hanssen 1905, s. 276-77.
- 65 RAK: Aage Friis' arkiv, korrespondance nr. 16. H.P. Hanssen til Aage Friis 24-11-1901.

- 66 *Politiken* 21-11-1901.
 67 Hjort 1905, s. 71-76.
 68 J.C. Christensens dagbøger 1900-09, s. 104.
 69 RAK: Aage Friis' arkiv, korrespondance nr. 16. H.P. Hanssen til Aage Friis 24-11-1901.
 70 RAK: Krabbe, Christopher, herredsfoged. Breve til Maria Dorthea Krabbe fra hendes mand 19-05-1903.
 71 *Kalundborg Avis* 13-06-1903; *Morsø Folkeblad* 17-06-1903.
 72 Hjort 1905, s. 82-3; Rasmussen 1998, s. 49.
 73 *Social-Demokraten* 13-12-1904.
 74 J.C. Christensens dagbøger 1900-09, s. 237.
 75 *Politiken* 07-10-1904.
 76 Hjort 1905, s. 128.
 77 *Samfundet* 23-01-1905.
 78 RAK: Krabbe, Christopher, herredsfoged. Dagbog 21-04-1905.
 79 Hjort 1905, s. 133-38.
 80 RAK: Krabbe, Christopher, herredsfoged. Dagbog 21-04-1905 og 26-04-1905.
 81 *Nationaltidende* 03-11-1909.

Zusammenfassung

Christopher Krabbe, der Spitzenkandidat für die Partei Venstre im Wahlkreis Kalundborg und frühere Vorsitzende des Folketings, kam 1901 kurz vor den dänischen Parlamentswahlen in ein heftiges politisches Unwetter. Krabbes Tochter hatte als Redakteurin der dänischen, in Nordschleswig erscheinenden, Zeitung *Dannevirke*, einen deutschfreundlichen Kurs vertreten, der bei den Dänisch gesinnten Nordschleswigern für viel Unmut gesorgt hatte. Als Krabbe sie daraufhin in einigen Zeitungsartikeln verteidigte, entstand sowohl nördlich als auch südlich der Grenze eine Bewegung, die seine Wiederwahl in das dänische Parlament verhindern wollte. Deshalb entwickelte sich der Wahlkampf in Kalundborg zu einer nationalen Angelegenheit- es ging dabei um die Verhältnisse nördlich und südlich der deutsch-dänischen Grenze, und ob Krabbe für die Taten seiner Tochter zur Verantwortung gezogen werden sollte. Der vorliegende Artikel beschäftigt sich mit diesen Geschehnissen und deren Folgen.

Den sønderjyske dræber

– drabshandlingen og bearbejdningen af

1. Verdenskrigs vold i det sønderjyske erindringsmateriale

AF KATRINE CRONE OG MAX ODSBJERG PEDERSEN

Denne artikel tager afsæt i nogle af de voldsomme oplevelser, som de sønderjyske krigsdeltagere stiftede bekendtskab med under 1. Verdenskrig. Det var særligt oplevelser som drab, vold og ødelæggelse, hvilket mange af de sønderjyske krigsdeltagere senere forsøgte at berette om i krigserindringer. I artiklen undersøges det først og fremmest, hvilke omstændigheder der muliggjorde drabet for sønderjyske soldater, samt med hvilket sprogbrug de generelt nedfældede sådanne oplevelser med vold og drab i deres erindringer.¹

Indledning

At dræbe et andet menneske er for de fleste en fjern og væmmelig handling. Ikke desto mindre var dette forventet af de knap 30.000 sønderjyske soldater i den tyske hær under 1. Verdenskrig. Derudover var krigens generelle vold og væsen også noget, som påvirkede de sønderjyske krigsdeltagere mange år efter. Men hvilke omstændigheder gjorde drabshandlingen mulig for disse soldater, og hvordan beskrives voldsomme oplevelser som drab, artilleriangreb og synet af død og ødelæggelse i det sønderjyske erindringsmateriale?

En af dem, der har beskæftiget sig med soldaters drabshandlinger, er den amerikanske sociolog Dave Grossman. Hans hovedpointe er, at mennesket har en iboende modvilje mod at dræbe. Trods dette kan stort set alle med den rette træning og under de rette omstændigheder gøres i stand til at dræbe.² Grossman peger på, at der bag soldaten ligger forskellige former for pres, der får soldaten til at dræbe. Det er dels presset fra autoriteter og dels presset fra gruppen, som soldaten indgår i. Grossman fremhæver også tre aspekter, som påvirker soldatens evne til at dræbe. Det første aspekt er den træning, som han/hun har fået under sin militære uddannelse. Det næste aspekt er de nylige oplevelser, som han/hun har haft – eksempelvis en nær vens død. Det sidste aspekt behandler, hvorvidt soldaten er mere eller mindre aggressivt anlagt. Foruden dette fremhæver Grossman også afstanden mellem soldat

og offer som en medvirkende faktor, der muliggør drabet.³ Jo kortere fysisk afstand der er, desto mere menneskelig fremstår offeret for soldaten. Dertil kommer også den følelsesmæssige afstand, der kan være af både social, kulturel, moralsk og mekanisk beskaffenhed. Det sidste led i Grossmans beskrivelse af drabshandlingen belyser offerets relevans for soldaten, altså hvor attraktivt det er for soldaten at slå ihjel.⁴

I artiklens første del analyseres sønderjydernes beskrivelser af voldshandlinger ud fra Grossmans drabsteori. På denne måde opnås en systematisk gennemgang af drabssituationerne, og artiklen afdækker således, hvad der muliggjorde drab for sønderjyderne i forskellige krigssituationer. Foruden en undersøgelse af drabshandlingen kaster artiklen også lys på, hvordan volden mere generelt blev beskrevet i de sønderjyske krigserindringer. Efter 1. Verdenskrig fik krigsdeltagerne rig mulighed for at skrive om deres oplevelser, hvilket flere også gjorde. I mellemkrigstiden berettede sønderjyske krigsdeltagere hovedsageligt om deres oplevelser i erindringer.⁵ Senere, i perioden fra 1941 til 1972, udgav Foreningen for Dansksindede Sønderjyske Krigsdeltagere (D.S.K) hvert år en årbog. Disse indeholder navnlig sønderjyske krigserindringer fra 1. Verdenskrig.⁶ Det er gennemgående dele af denne erindringslitteratur, der danner det kildemæssige grundlag for denne artikel. Primære kilder som feltbreve er stort set fravalgt. Det skyldes, at modtagerne som oftest var familie og slægtninge hjemme i en civil kontekst. Derfor må man formode, at soldaterne undlod at beskrive voldshandlinger af hensyn til de pårørende. Denne hensyntagen ses i et brev fra Christian Campradt til sin familie: "[...] Hvordan det går til, kan udmale jer som skrækkeligt, men ikke gøre jer noget begreb om. Desuden har jeg ikke lyst til at skildre det for jer."⁷ Dertil kom også censuren, som feltposten var underlagt.⁸ En stor del af erindringslitteraturen er baseret på dagbogsoptegnelser. Modsat breve var dagbøger ofte frie for bekymringerne om censur, og derfor kunne soldaterne bedre udfolde deres tanker heri. Ikke desto mindre er der dog problemer forbundet med dagbøgerne, fordi det var forbudt for soldaterne at føre dem, hvorfor de kunne blive konfiskeret.⁹ Trods dette fandt flere af sønderjyderne alligevel en mulighed for at nedfælde deres oplevelser i dagbøger. Erindringerne er udgivet efter krigen og i en civil kontekst, hvor fortællinger om vold og drab var fjerne og anstødelige. Jo længere væk fra krigen man kom, jo fjernere blev krigens voldshandlinger og beskrivelser deraf. Dette forhold formodes at spille ind hos de sønderjyske veteraner, og det kan have fået dem til at moderere visse aspekter

i det udgivne materiale. Ikke desto mindre optræder der yderst velbeskrevne voldshandlinger i meget af erindringslitteraturen. Dog kunne man forestille sig, at disse beskrivelser bliver meget nøgternt skildret i forbindelse med den civile kontekst, de blev udgivet i. Dertil kommer også for den dansksindede del af soldaterne, at erindringerne udkom efter genforeningen, hvorved man må formode, at de ikke var interesserede i at beskrive sig selv som aktivt dræbende soldater i den tyske hær. Til trods for dette rummer erindringslitteraturen netop den fordel, at den tager afsæt i en tid, hvor krigsveteranerne havde haft tid til at forholde sig til krigen. Her fremstår de mere velovervejede i forhold til både drabshandlingen og den vold, de blev vidne til. Der er altså ikke tale om deres oplevelse af drab og vold i øjeblikket, men derimod deres opfattelse af dette over længere tid. At man stadig beskæftiger sig med drabs- og voldshandlingen adskillige år efter, siger i sig selv noget om indflydelsen på individet. Herved behandlede de naturligvis også drabshandlingen og volden retrospektivt, men erindringslitteraturen var selvoplevet og dermed også en autentisk skildring af krigens virkelighed, sådan som den fremstod for krigsdeltagerne.¹⁰ I den engelske litteratur er drabshandlingen blevet behandlet af Grossman, men dette er endnu ikke forsøgt på et sønderjysk materiale. Derfor er litteraturen herom også knap, men Claus Bundgård Christensens værk, *Danskere på Vestfronten, 1914-1918* (2010), bidrager med et detaljeret billede af de sønderjyske soldaters liv ved Vestfronten. Det er hovedsageligt i gennemgangen af slagene ved Verdun og Somme, at han skildrer krigens vold. Men ingen steder belyses det selvstændigt, hvordan voldshandlingen blev mulig, og hvordan den optræder i erindringsmaterialet. Derudover skal antologien *Sønderjyderne og Den Store Krig, 1914-1918* (2006) også nævnes. Værket indeholder et interessant afsnit om sønderjyderne ved fronten af Martin Bo Nørregård. Her gøres der særligt brug af sønderjyske soldaterbreve og dagbøger, men også her savnes en selvstændig belysning af vilkårene for voldsudøvelsen og dens optræden i erindringsmaterialet. I værket *Mellem fronterne* (2018) belyser Bjarne S. Bendtsen 1. Verdenskrigs kulturhistorie i Danmark og dens virkninger på dansk kultur generelt. Blandt meget andet tager Bendtsen fat på krigsveteranernes erindringslitteratur, hvor de genrekarakteristiske træk undersøges. Her er en af erindringslitteraturens karakteristiske træk "den direkte erfarings æstetik", hvilket er forestillingen hos veteraner om, at kun dem, der har kæmpet, kan fortælle sandheden om krig.¹¹ Denne forestilling er også central for denne artikel, og det

belyses i afsnittet om kroppens krigserfaring. Men en selvstændig belysning af selve voldens optræden i erindringslitteraturen og vilkårene for denne bearbejdes ikke indgående.

Krigens vilkår under 1. Verdenskrig

For bedre at kunne forstå under hvilke forhold soldaterne under 1. Verdenskrig skulle kæmpe, følger her en redegørelse for krigens forløb med et fokus på selve udviklingen i kampforholdene. Dette fokus anlægges, da krigens overordnede gang set fra generalens og nationens niveau ikke er relevant for denne artikels problemstilling, som netop omhandler den enkelte soldats oplevelser. Eftersom det kildemateriale denne artikel bygger på, udelukkende er fra infanterisoldater på landjord, bliver maritim- og luftkampene ikke gennemgået. Derudover er fokus også primært rettet mod tyske forhold, da kildematerialet kun omhandler soldater i den tyske hær.

Da krigen brød ud 1. august 1914 aktiverede Tyskland den såkaldte Schlieffen-plan, der skulle forhindre en to-fronts krig mod Frankrig og Rusland. Planen gik ud på at slå Frankrig, inden Rusland kunne nå at mobilisere. Derfor iværksatte man en hastig fremgang igennem Luxembourg og Belgien mod Paris.¹² Denne hastige fremrykning blev kun forsinket i forbindelse med mindre kampe mod belgiske, franske og britiske soldater, og fremgangen blev først standset i Slaget ved Marne. Herefter begyndte det såkaldte "Kapløb mod havet", hvor de franske og tyske hære forsøgte at omgå hinandens stillinger. Resultatet blev, at man gravede skyttegrave mod nord, til man nåede strandene i Belgien. Herved sluttede den mobile fase af krigen.¹³ Denne fase havde for soldaterne først betydet togture frem mod fronten. Dernæst bød livet fremme ved fronten på kamphandlinger, lange marcher, dårlig indkvartering og kost. Dette liv ved fronten beskrives i følgende citat: "[...] varmen var uhyggelig. Solen stod lige over os og brændte ganske forfærdeligt. Marchen var lang og anstrengende. Sulten mærkes ikke så meget, når man først er godt i gang. [...] Vi var overtrætte; men vi gik og hvilede på marchen; man går ligefrem og sover."¹⁴

Skyttegravskrigen var af en ganske anden natur end bevægelseskrigen. Skyttegravene lå typisk mellem 20 meter og op til 300-500 meter fra hinanden, og landet der adskilte de to parallelt liggende skyttegrave kaldtes "ingenmandsland". Den skyttegrav, der lå direkte over for fjendens, kaldtes "frontskyttegraven" og herefter fulgte "støtteskyttegra-

ve" og "reserveskyttegrave". Disse forskellige skyttegrave var snævre, sammenhængende og indbyrdes forbundne. I frontskyttegravene var der lavet skydeskår og dækninger, hvor en soldat uset kunne stå oprejst.¹⁵ Livet i skyttegravene udartede sig typisk monotont i en vekslen mellem patruljer, kamp, vagtjeneste eller hvile, ligesom soldaterne også var udsat for omskiftelige vejrforhold. Hertil kom de sanitære forhold i skyttegravene, der var præget af skadedyr, dårlig kost og stank

Et eksempel på et såkaldt sappehoved, der var en fremskydning i skyttegravslinjen. Her er det "Stellung Apenrade" den 27. april 1915.

fra lig. Der eksisterede også en konstant fare for at dø af granatnedslag sendt fra en fjendtlig artilleristilling. Døgnrytmen for soldater var ofte hvile om dagen og arbejde på at udbedre stillingen i ly af natten, hvor risikoen for at blive spottet af snigskytter og artilleriobservatører var mindre.¹⁶

Den typiske periode i frontgraven for en tysk infanterist var mellem fem og ti dage, hvorefter der fulgte en tilsvarende periode i baglandet. Dette var dog ikke altid en garanti for sikkerhed, da arbejdet ofte involverede, at man skulle frem i frontgraven med materiale, og at fjendens artilleri ofte var i stand til at nå mål i baglandet.¹⁷ Skyttegravene kom hovedsageligt til at udgøre hverdagen for soldaterne i krigen igennem, men trods dette har historien mest været optaget af de store slag, der blev udkæmpet for at bryde fri af den fastlåste skyttegravskrig.¹⁸ Ikke desto mindre skal kampformen for disse store slag også kort beskrives her. For at kunne bryde stillingskrigen krævede det, at man slog et hul i fjendens linje. Herfra kunne man angribe de omkringliggende skyttegrave bagfra og trænge ind i fjendens bagland. Dette skulle genstarte den mobile krig og dermed skubbe fjenden tilbage. At slå dette hul i linjen krævede helt konkret, at mange soldater blev kommanderet op af skyttegravene, hvorefter de skulle udføre et stormløb henover ingenmandsland mod fjendens stillinger. Den eneste hjælp forinden dette stormløb var et massivt artilleribombardement af fjendens stilling, men trods bombardementet var vejen henover ingenmandsland ikke nogen let opgave. Her blev soldaterne mødt af en voldsom maskingeværild og diverse faldgruber i form af granathuller. Derefter skulle man igennem en fjendtlig spærreild af granater, der slog ned et stykke foran fjendens frontgrav. En af de sidste udfordringer var at klippe sig igennem fjendens pigtråd umiddelbart før dennes frontgrav – alt sammen under heftig beskydning fra maskingeværer og rifler i fjendens frontgrav.¹⁹

Befandt man sig endelig i fjendens frontgrav, var det for første gang muligt at stå ansigt til ansigt med fjenden. Dette var dog typisk ikke tilfældet, da fjenden forinden var rykket tilbage til sin støttegrav. Herefter blev kampene ofte udkæmpet med håndgranater, som blev kastet mellem gravene, der kun lå med få meters afstand – dog stadig uden at møde fjenden ansigt til ansigt. På dette punkt i angrebet var problemet ofte, at angriberne løb tør for håndgranater og ammunition. Gensupplerings var nærmest umulig på grund af spærreilden og maskingeværild fra flankerende skyttegrave, som fjenden stadig befandt sig i. Ofte måtte angrebet derfor indstilles og soldaterne trække sig tilbage.²⁰

Den mest almindelige form for kamp under 1. Verdenskrig var således skyttegravskampen, hvor man sjældent så fjenden, og den største risiko var i højere grad fjendens artilleri end den fjendtlige soldat. Dette gjaldt, hvad enten kampene foregik som del af et større slag eller som "hverdags"-kamp. Et eksempel på det sidste kan ses i H.C. Brodersens erindringer, hvori han beskriver et frontafsnit, han var tildelt i januar 1916: "Jeg har været så uheldig at have fået anvist et "Sappehoved", hvor der aldrig er ro. Håndgranaterne flyver frem og tilbage, thi der er kun 3-4 meter over til franskmanden, der har modarbejdet sappen."²¹ Citatet antyder også, at et normalt frontafsnit var mere roligt i og med, at han var uheldig at blive tildelt et, hvor der skete meget.

En sønderjyde forvandles til en dræber

Hvordan forholdt de sønderjyske soldater sig til at skulle dræbe under disse forhold? En ting var den militære træning, men noget andet var, når man for alvor stod over for at skulle dræbe et andet menneske. Og det er netop disse situationer, der beskrives her.

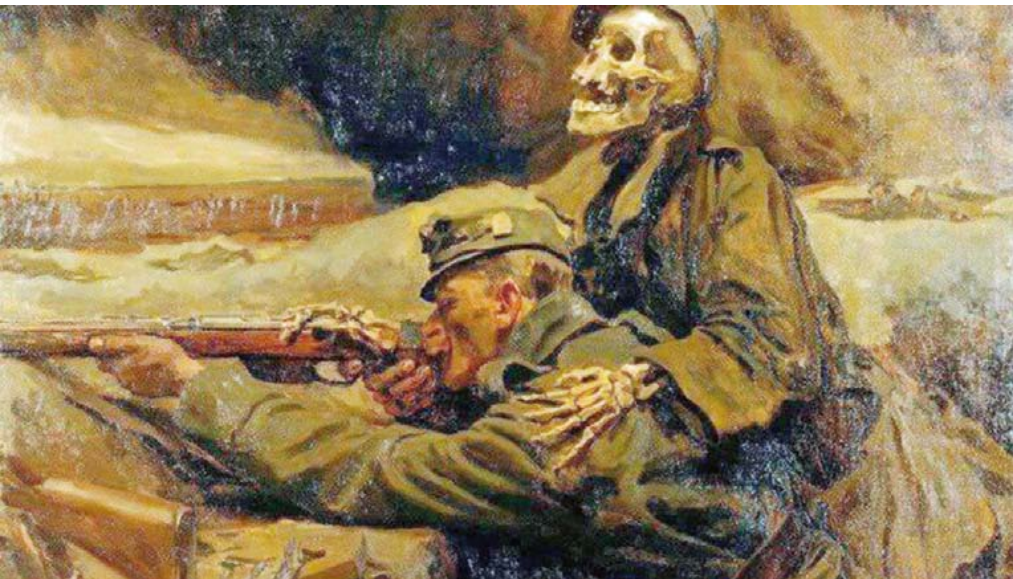
Den første del af beskrivelsen er de udefrakommende årsager, der kunne få en soldat til at dræbe. Eksempelvis kunne presset fra gruppen af soldaterkammerater være fordrende for, at en soldat valgte at dræbe. Det oplevede den sønderjyske soldat K. Tastesen under et stormløb på Østfronten, hvor han pludselig stod foran tre russere, og han "[...]havde mest lyst til at lade mig tage til fange, dog det kunne jeg heller ikke, da de andre kom bagefter. Jeg gik imod den ene og nu kom flere af mine kammerater til."²² På baggrund af dette kan man se, at gruppen var en afgørende faktor for, om en soldat ville engagere sig i kamp. Dog synes der at være forskel fra det, Grossman kalder en "[...]kraftfuld fornemmelse af ansvarlighed over for sine kammerater på slagmarken."²³ Denne ansvarsfølelse for kammeraterne synes nærmere at være en form for gruppepres for Tastesen. At denne afvigelse kan forekomme, er Grossman dog klar over og henviser til undersøgelser²⁴, der fandt, at en soldat, som ikke var fast sammentømret med sin gruppe, kæmpede dårligere.²⁵ Dette kan muligvis også forklare Tastesens situation, da han kort forinden var ankommet til Østfronten efter en rekreativeperiode på grund af en skade, han havde pådraget sig på Vestfronten. Tastesen var altså blandt nye mennesker, og måske kan dette forklare, hvorfor ansvarsfølelsen synes fraværende. I det hele taget er det svært at få greb om, hvorvidt Tastesen følte sig som en del af gruppen eller

udenfor, da hans erindringer er præget af et fokus på handling frem for følelser. Den iboende modvilje mod at dræbe synes hos Tastesen at blive større, når man tager i betragtning, at en overgivelse langt fra var en sikker affære. Når en soldat overgav sig var der cirka 50 % risiko for at blive skudt, men hvis man overlevede, ventede der et ubehageligt ophold i en fangelejr.²⁶ Det siger derfor en del om Tastesens modvilje mod at dræbe, at han foretrak overgivelse. Tastesens beskrivelse af det drab han udfører, efter at hans kammerater har presset ham frem, tyder heller ikke på, at det var et "nemt" drab: "Jeg måtte springe et par gange for ikke at blive ramt af hans bajonet; men så fik jeg lejlighed til at stikke min bajonet ind i siden på ham, så han faldt med et vræl."²⁷ På den anden side er der heller ikke de store tegn på, at det var svært, men dette kan igen tilskrives Tastesens nøgterne skrivestil.

Sønderjyderne og nylige oplevelser

En anden type drabssituation, der beskrives i erindringerne er de sønderjyske soldaters nylige oplevelser som muliggjorde, at de dræbte. Eksempelvis kunne en god kammerats død gøre dem i stand til voldelige handlinger på slagmarken. Andre reaktioner var naturligvis lamslåelse, depression og forvirring, men i mange tilfælde var reaktionen vrede, hvilket gjorde det lettere for soldaten at dræbe.²⁸

I forhold til at lade et hævnmotiv muliggøre et drab kunne man forestille sig, at soldaterne som veteraner i en civil kontekst ville undlade at fremstille sig selv som værende rasende soldater, der dræbte i vrede. Dertil kommer fortællerens udfordring med at fremstille sig selv som aktiv soldat i tysk tjeneste i lyset af genforeningen med Danmark. Med det in mente kunne det have været mere passende at beskrive volds-handlinger som 'ham eller mig'-situationer, frem for som hævneren af en tysk kammerat. På den anden side kunne man også sagtens forestille sig, at det ville være i en veterans ånd at beskrive sig selv som en loyal ven, der hævnede drabet på en kammerat. Et eksempel på hævn-tørst ses i Jakob Moos' beskrivelse af kamphandlinger i oktober 1915. Her deltog han i hårde kampe om en frontgrav, som skiftede side flere gange mellem Moos' deling og franske soldater. Efter en af disse tilbageerobringer beskrev Moos sine følelser således: "Det var fortvivlende, når en såret kammerat bad om hjælp, og vi ikke kunne hjælpe ham. Vi blev alle fyldt af en eneste tanke, og det var at tage hævn for vore kammerater."²⁹ Til trods for at citatet ikke involverer en direkte beskri-

På billedet ses døden, som omfavner en soldat. Den kropslige krigserfaring og mødet med døden var noget, som soldaterne tog med sig ind i det civile liv.

velse af et drab, så viser det, at nylige oplevelser som kammeraters død kunne muliggøre voldelige handlinger hos sønderjyderne. Dette ses yderligere i et brev fra soldaten Christian Campradt til sine forældre: "I den sidste avis læste jeg, at Johann Kaadtman er hårdt såret og meldt savnet. Forhåbentlig er det ikke slemt og han er kommet i fangenskab. Som hævn har jeg skudt derover hele natten."³⁰

Sønderjyderne og afstanden til ofret

Afstanden mellem soldaten og offeret spiller en stor rolle. Her er Grossmans pointe, at jo længere soldaten er fra offeret følelsesmæssigt og fysisk, desto nemmere har han ved at dræbe. Jo mindre afstanden er, desto større bliver modviljen mod at skulle kæmpe og eventuelt dræbe eller blive dræbt.³¹ I forhold til det sønderjyske materiale tager undersøgelsen her udgangspunkt i de tætteste kampe og derefter øges afstanden gradvist.

I forhold til den tætteste form for kamp, nærkampe med næver, knive, spader og bajonetter, er det første eksempel fra Brodersens erin-

dring. Her var han sendt ud på patrulje for at tage fanger fra en fransk fremskudt stilling foran den franske frontgrav.

”Sep1 havde fået fat i sin kniv, og det var et frygteligt våben i hans hånd. Han brugte den på en så frygtelig måde, at hans modstander blødte af mange stiksår, og med sin stålhelms søgte det arme menneske at afværge det afgørende stik. Skorstensfejeren kæmpede en fortvivlet kamp med sin mand, der var stor og stærk. Franskmanden havde nu med et kvælertag fået fat om halsen på ham, og de faldt nu om og tumlede rundt nede i hullet. Jeg kunne nu ikke høre noget livstegn fra skorstensfejeren, og med et spring sad jeg på ryggen af hans modstander. Et revolverskud imellem hans skuldre gjorde ende på kampen.”³²

I situationen foregik der altså to nærkampe. Knivkampen og den der endte med skuddet mellem skuldrene. Brodersens beskrivelse af selve nærkampen synes at bekræfte Grossmans teori om, at drab er svære på nært hold. Dette ses netop i hans beskrivelse af franskmanden i knivkampen som ”arme menneske”. Brodersen udviste således empati for franskmanden på trods af, at det foregik i en kampsituation, og det kan forklares ved, at Brodersen i denne situation var meget tæt på offeret og i stand til at anerkende franskmanden som et menneske frem for blot en uniform på lang afstand.

I citatet fornemmes også den iboende modvilje mod drabet. Dette ses i at Brodersen først valgte at gribe ind i kampen mellem skorstensfejeren og franskmanden, da skorstensfejeren var ved at tabe. Drabet var altså først muligt for Brodersen, da hans kammerat var i yderste livsfare. Det skal dog nævnes, at citatet er fra Brodersens krigsdagbog, der blev udgivet i 1933, og visse steder virker som om den er ændret. På denne baggrund kan man forestille sig, at beskrivelsen af det ”arme menneske” er en efterrationalisering. Dette kan også være en del af problemet angående soldaternes ønske om, på baggrund af genforeningen, ikke at beskrive sig selv som aktive tyske soldater. Medlidenhed med fjenden finder man dog også andre steder i det sønderjyske materiale, blandt andet i Hans Petersens beskrivelser af sit år i krig, hvor han i krigens mobile fase på Vestfronten betragter en død belgier, hvis ansigt er delvist ødelagt af en granatsplint: ”Hvad har den stakkels mand dog gjort, at han skal lide en så voldsom, unaturlig død? Mon han er gift og har børn derhjemme?”³³ Her synes soldaten at have en stor empati for den

afdøde fjende. Afstanden mellem soldaten og den døde belgier var fysisk kort, men dertil kom også en kort emotionel afstand. I dette tilfælde kan den distance kategoriseres som kulturel, i og med at den emotionelle afstand øges ved racemæssige og etniske forskelle. Disse forskelle gør det muligt for soldaten at dehumanisere offeret.³⁴ I citatet er ofret langt fra dehumaniseret, hvorfor denne kulturelle afstand må være kort.

Et eksempel på en lang kulturel afstand mellem soldat og offer findes hos Brodersen, hvor hans deling, efter at have slået franskmændene på flugt, fortsatte ind i en skov. Her gik de i et baghold, da der i træerne sad sorte franske kolonialtropper (Zuavere) og skød ned på Brodersens deling. Forvirringen var stor og først ved tilbagetrækning til en sandgrav uden for skoven, gik det op for dem, hvad der var sket. Herefter begyndte de at besvare ilden fra de franske kolonialtropper i skoven: "[...] på grund af den korte afstand blev hvert skud en træffer. Zuaverne blev derfor pillet ned fra træernes grene, og faldt til jorden, som vingskudte krager."³⁵ I dette citat er der større fysisk afstand mellem soldat og offer end i de tidligere behandlede tilfælde, men der er også langt til tanker om soldatens efterladte familie, og i stedet ses en klar dehumanisering i sammenligningen af kolonialtropperne med krager. Brodersen havde muligvis ikke set en sort mand før, og der eksisterede en stor racemæssig og etnisk afstand mellem de to. Således lød Brodersens beskrivelse da også: "De sorte – Djævle-Zuavere".³⁶ Dertil kommer også nylige erfaringer i og med, at Brodersen kort tid forinden netop havde været i dette baghold, hvilket nok foranledigede en vis vrede mod kolonialtropperne. Nylige erfaringer, og emotionel og fysisk afstand muliggjorde altså drabet. Af citatet synes drabet lige frem at vække en glæde i Brodersen.³⁷ Denne mulighed anerkender Grossman også i forbindelse med sin gennemgang af drab på mellem-lang afstand – med gevær på håndgranat-afstand, hvor han beskriver, at soldaten umiddelbart efter drabet kan opleve eufori og opstemthed. Men han bemærker samtidig, at efter denne periode "[...] kan samvittighedskvalerne ramme hårdt."³⁸ I Brodersens tilfælde kan glæden ved drabene på kolonialtropperne tilskrives nylige erfaringer, nemlig bagholdet, og det faktum, at kolonialtropperne ligeledes skød efter ham i situationen. Dertil kommer dehumaniseringen som følge af både fysisk og kulturel afstand til kolonialtropperne. Den glæde som Grossman beskriver som eufori og opstemthed efter drabet kan samtidig også tilskrives det helt grundlæggende, at soldaten der netop har udført et drab blot er glad for at være i live.

Sønderjyderne og ofrets relevans

Den sidste situation der skal behandles, er offerets relevans for soldaten og udbyttet af et eventuelt drab. Med andre ord handler det om soldatens motiv for at dræbe. I mange tilfælde kan motivet for at dræbe simpelt tilskrives "dræb – eller blev dræbt"-situationer. Eksemplet her er igen Brodersen, der i krigens mobile fase i 1914, befandt sig i en mand-til-mand bajonetkamp med en englænder:

*"Bevidstheden om, at den, der gav op, var dødsens, gav os uane-
de kræfter. Det blev en frygtelig, forbitret kamp for det sølle liv.
[...] Det er umuligt at beskrive, hvordan jeg var til mode, men
jeg husker, at jeg i pludselig angst for at skulle dø gerådede i et
frygteligt raseri. Jeg tænkte: "Nu, eller aldrig," og samlede mine
sidste kræfter til et afgørende stød."³⁹*

I citatet ses altså den iboende modvilje mod at dræbe netop i Brodersens beskrivelse af kampen som forbitret og frygtelig, men også at frygten for at dø gav Brodersen ekstra kræfter til at give det afgørende, dræbende stød i en kamp.

I situationer, hvor soldatens eget liv ikke er i umiddelbar fare, vil han ifølge Grossman typisk vælge offeret, der byder fjenden det største tab. Det er samtidig typisk også det offer, der medfører størst fordel for soldaten selv. Dette valg kunne for eksempel ske på baggrund af fjendens våben eller rang. Udover de førnævnte "dræb – eller blev dræbt"-situationer, var et andet afgørende motiv at undgå, at ens venner blev slået ihjel, som man så med Brodersens førnævnte drab i den franske stilling.⁴⁰ Offeret havde her ingen relevans for Brodersen og fik det først i det øjeblik, at Brodersens kammerat var i yderste livsfare. Hvor hurtigt et offer kan miste sin relevans ses i følgende citat, hvor Brodersen lige havde slået en fjendes våben i stykker: "Da han ingen våben havde, lod jeg ham løbe og jeg kom sammen med tre kammerater ned i en kælder."⁴¹ Det ses, hvordan "offeret", der kort tid forinden var halvdelen af en "ham eller mig"-situation, fik lov til at gå. Drab uden relevans bearbejder Grossman også og påpeger, at når en soldat dræber under disse forhold, så skrider voldshandlingen fra det krigssanktionerede drab over til at være et regulært mord. Herved får soldaten enormt svært ved at rationalisere voldshandlingen efterfølgende, hvilket kan føre til psykologiske problemer senere hen.⁴² Netop dette synes præ-

cist at være tilfældet i Jens Jørgensens erindringer om en hændelse i 1916, hvor han deltog i en henrettelse ved skydning. Her beskrev han, hvordan de dødsdømte mumlede inden henrettelsen: "Denne mumlen i angst eller trods blev bagefter i lang tid ved med at følge mig både i vågen og i sovende tilstand. Hørte jeg på vagten en fugl eller en anden lyd fra naturen, var det straks de dødsdømtes mumlen, der klang i mine øren og i mit sind."⁴³ At det netop var vanskeligt for Jørgensen at rationalisere drabet og at grunden skal findes i offerets manglende relevans, ses tydeligt i den måde, hvorpå Jørgensen afsluttede sin erindring: "Det er det værste, jeg har været med til i krigen. Havde de endda fået lov til at fare imod os, så vi kunne have skudt dem i modværge. Men de stod der så helt værgeløse [...] Og vi skulle skyde dem ned."⁴⁴

Voldens sproglige form i erindringsmaterialet

Som det ses i Jens Jørgensens erindring om henrettelsen, kunne det være svært at berette om de gruppevækkende oplevelser, han og andre sønderjyder havde været vidne til. Men soldaterne behandlede ofte krigens traumatiske oplevelser ved at skrive om dem.⁴⁵ Her kan man tale om fortællingens helbredende kraft, hvor sproget var med til at afdramatisere, bearbejde og reflektere de oplevelser, soldaten havde haft.⁴⁶ Erindringsskrivningen havde altså en terapeutisk funktion, hvor man på sin vis skrev for at frigøre sig for noget.⁴⁷ Dette forhold synes også at være gældende for de sønderjyske soldater efter 1. Verdenskrig, hvor flere vendte sig mod litteraturen for at behandle og udtrykke deres krigserfaringer.⁴⁸

I erindringslitteraturen findes flere sproglige fremstillinger, som på deres egen måde beskrev smertefulde og voldsomme krigsminder. Ser man eksempelvis på beskrivelserne af fjendens artilleri, eksisterede der her en karakteristisk fremstillingsmåde. Brodersen havde, som så mange andre, et stærkt had til artilleriet, og i hans erindring beskrev han det som "En morderisk granatild [der] søgte at spærre os vejen [...]. Artilleriet til begge sider arbejdede som irriterede, bjæffende terrierhunde."⁴⁹ Brodersens fjendske beskrivelse skaber et sigende billede af den livsfarlige situation, han befandt sig i. Også I.J.I. Bergholdt stiftede bekendtskab med artilleriets hærgen og ødelæggelse. Om det skrev han, at "Blot man ikke var så uheldig, at bæstet [luftminerne] kreperede i ens umiddelbare nærhed, havde man en chance for at overleve."⁵⁰ Generelt bar beskrivelserne af artilleriet præg af, at det var en

forhadtt våbenart.⁵¹ Artilleriet var den våbenart, der krævede langt flest menneskeliv.⁵² Det var opslidende for nerverne, når faren for artilleriangreb konstant lurede, og det var en fare som soldaterne ikke kunne gøre noget ved. De oplevede artilleriets ødelæggende kraft, når den sønderrev liv og lemmer hos både venner og fjender, og det blev derfor ofte beskrevet som et forfærdeligt uhyre, der udøvede et blodigt værk, spyede en ild af død og ødelæggelse og på få sekunder forvandlede omgivelserne til et jordisk helvede.⁵³ Det var desuden kendetegnende, at den menneskelige modstander bag artilleriet blev distanceret fra selve handlingen. Afstanden var således maksimal mellem offer og soldat, som var fremmede for hinanden, hvorfor artilleriet blev fremstillet som den udfarende fjende i sig selv. Ved sådanne sproglige konstruktioner fandt de sønderjyske krigsdeltagere en måde, hvorpå de kunne berette om deres krigsoplevelser. Oplevelserne blev indrammet i en nærmest skønlitterær og narrativ form, hvor litterære virkemidler som metaforer, sammenligninger og besjælinger hjalp skildringerne på vej. På sin vis udvidede beskrivelserne også horisonten for indlevelse og indtryk hos læseren. Disse skønlitterære træk og virkemidler gør, at beskrivelserne til tider kan virke næsten fiktive, men krigens vold og soldaternes oplevelser fremstår dog ikke mindre gruopvækkende af den grund

Synet af omkomne mennesker, både venner og fjender, kunne traumatisere soldaterne dybt. Her ses døde franske soldater i en skyttegrav på Vestfronten.

– tværtimod. Oplevelserne med krigens vold blev fortalt gennem en sprogligt indrammet form, som på sin egen beskrivende måde hjalp soldaternes fortællinger på vej.

Barbariske og dyriske instinkter

I erindringsmaterialet støder man, som tidligere beskrevet, af og til på de sønderjyske soldaters egne voldshandlinger. Beskrivelserne synes ligeledes at være indrammet i et særligt sprogbrug, som hjælper en vanskelig og pinagtig fortælling om egne volds- og drabshandlinger på vej. Det er et sprogbrug, der i høj grad præges af barbariske og dyriske referencer.

Hos Brodersen gør dette sig blandt andet gældende ved hans beskrivelse af et stormangreb i 1916 mod en fransk skyttegrav nær byen Rouvroy. Brodersen var iblandt de soldater, der skulle medvirke i fremstødet.

”[Det] var en samling altforglemmende mennesker, der hensat i dyrisk råhed ikke alene kæmpede for deres eget liv, men for at tage så mange af de andres som muligt. Da de sidste håndgranater var kastet og den sidste patron i revolveren var afskudt, søgte vi endnu med den bloddryppende bajonet eller med den blodige kniv i hånden ned i understandene for om muligt dér at antræffe et offer, der kunde tænkes at have skjult sig.”⁵⁴

Beskrivelsen af angrebet og den aktive udøvelse af vold tegner på bestialske vis et billede af en gruppe soldater, der var bragt i en sinds-tilstand, hvor dyriske instinkter og brutale metoder rådede i kampen for overlevelse. Som tidligere påpeget, udkæmpede Brodersen og hans kammerater en nærkamp i en fransk skyttegravsstilling, hvor det var ”Høje råb og brøl som fra vilde dyr [der] kløvede luften.”⁵⁵ Ifølge Brodersen var de ”mere vilde dyr end mennesker.”⁵⁶

En anden sønderjyde, H.J. Callesen, skrev i sin erindring, at de hårde og dyriske træk i soldaternes ansigter forsvandt, når de kom tilbage i en roligere stilling, hvor de var ”[...] ved at blive mennesker igen.”⁵⁷ Andre bemærkede, at man som frontsoldat ganske imod ens vilje lidt efter lidt afklædtes for civiliserede og menneskelige skikke. I stedet krævede krigen, at man vænnede sig til afsavn og barbari.⁵⁸ Også N.A. Jensen gjorde sig flere tanker om krigens indvirkning på mennesket. Undren-

de skrev han, om det var "[...] det dyriske, vi i krigens forrående vildskab stiler ned imod?"⁵⁹ – som om krigens barbariske væsen havde fundet sin residens i det civiliserede menneske. Når sønderjyderne senere skulle beskrive de førømtalte situationer, hvor de havde dræbt, var det således ofte dyriske instinkter, der dannede den sproglige ramme for deres erfaringer. Det var en mulighed for krigsdeltagerne til at beskrive det unormale i deres voldsomme handlinger, hvor de havde handlet som vilde dyr, fordi det var nødvendigt i krigen. Denne form for sproglig indramning støttede på sin egen måde fortællingerne om vold og drab. Den gjorde sandsynligvis sådanne overgreb mere forsvarlige og modtagelige for civilsamfundet. Gennem erindringerne får man en fornemmelse af, at de sønderjyske soldater kun fuldbyrdede voldshandlingerne i de førnævnte situationer, hvor forhold som nylige erfaringer og afstand til ofret var gældende. For disse soldater var krigen hverken smuk, heroisk eller civiliseret.

Vidner til krigens vold

Trods "fortællingens helbredende kraft" og behovet for at berette om krigens oplevelser, var der mange af de sønderjyske soldater, der tav om deres egen medvirken til krigens vold.⁶⁰ Nok er materialet rigt på beskrivelser af vold, død og ødelæggelse, men forfatterens egne voldshandlinger beskrives kun i sjældnere tilfælde.⁶¹ Hos Asmus Andresen beskrives volden fra en mere observerende og distanceret position:

"Jo længere vi kom frem, desto grueligere blev det syn, der mødte os; tyske, franske og engelske lig lå strøet rundt i terrænet. Det så sørgeligt ud, men værre var det dog at høre på deres jammer og skrig. Mange lå og råbte navnene på deres kære derhjemme, andre væltede sig om i deres blod og jamrede sagte, atter andre lå stille hen med foldede hænder og sendte deres sidste bøn til Gud."⁶²

Som et øjenvidne beskrev Andresen her synet af døde og døende mennesker, og i hans erindring er det gennemgående, at han ikke dvæler ved den vold, han må formodes selv at have været med til at udrette. Han skildrer derimod jævnlige synet af de blodige spor, andre havde efterladt.⁶³

Samme perspektiv gør sig gældende hos I.J.I. Bergholt. Han beskrev blandt andet det skue, der mødte ham ved Verdun, hvor "[...] der ikke

var givet pardon fra nogen af siderne. [...] Skarer af store, fede rotter løb overalt omkring, og hvad de levede af, behøver jeg næppe at fortælle.”⁶⁴ Ligeledes berettede han på detaljeret vis om synet af en død tysk soldat, som han desværre havde set mange af,

”[...] men der var noget ganske særligt ved denne. Da tyskerne stormede huset, må englænderne have forsvaret sig med flammekastere, for alt tøj var brændt af den dræbtes bryst. Ikke alene tøjet var brændt, men også kødet på brystet var borte, så ribbenene var synlige. På den venstre side af brystet var der en stump tøj tilbage, så stort som en tændstikæske. Båndet til hans jernkors var syet fast herpå, og det var ikke brændt. Jeg kan se det for mig den dag i dag.”⁶⁵

Denne meget groteske og udpenslende skildring giver ligeledes et indtryk af, at Bergholt var et øjenvidne til volden. Heller ikke han opholder sig længe ved egne volds- eller drabshandlinger. Men hvorom alting er, findes der også få eksempler i erindringsmaterialet, hvor en veteran har forsøgt at skildre den vold, han selv aktivt udførte. Det ses eksempelvis hos Tastesen, som i sin erindring berettede om en oplevelse nær byen Lille i april 1918. Her var han og en kammerat blevet tvunget ud af et hus af en fransk kvinde, som boede der med sit barn. De iværksatte en hævnaktion, hvor

”Min kammerat tog barnet og lagde det med hovedet ned mod kaminen, og jeg tog min økse og lod, som om jeg vilde hugge hovedet af det. I det samme besvimed konen, og vi lagde barnet hen til hende. Da hun vågnede igen og så, at barnet var uskadt, blev hun så henrykt, at hun sprang op og lavede mad og kaffe til os, og da vi gik, fik vi både æg og flæsk med os.”⁶⁶

Tastesens beskrivelse er voldsom, og hans egen aktive medvirken i overgrebet mod kvinden og barnet fremgår tydeligt. Foruden dette skildrede han også den vold, han blev vidne til. På østfronten var det blandt andet synet af to kvinder, som var blevet frygteligt mishandlet. Den ene ”[...] havde begge bryster skåret af og den anden kun det ene, men så havde hun oven i købet et knivstik.”⁶⁷

Hos Brodersen optræder der, som før set, også beskrivelser af egne nærkampe med fjenden.⁶⁸ Han og hans kammerater havde fået ordre til

at tage en mand til fange fra den franske skyttegrav. Det lykkedes dem, og efter en del håndgemæng fik de set deres franske fange an.⁶⁹ Han var frygteligt tilredt og blødte voldsomt fra flere knivstik. Om resultatet af deres handling skrev Brodersen, at

”Et par store tårer banede sig vej ned ad kinderne og forsvandt i fuldskægget. [...] Et fotografi viste, at han [den franske fange] var tjenestemand, at han var gift og havde et barn. Det var en pige i 12 års alderen [...] Kort efter hørte vi en sagte jamren, der endte i et dybt suk. Vor fange var død og havde i sine sidste minutter trykket billedet til sine læber.”⁷⁰

Angeren var tydelig at spore hos Brodersen. Deres franske fange var blevet et offer og ”[...] uden led i afgørelsen om krigens endelige udfald.”⁷¹ Ud over dette rummede Brodersen ligeledes mange skildringer af de grusomheder, han var blevet vidne til. Han berettede blandt andet om en oplevelse med et lig, der skulle begraves i et granathul. Da han forsøgte at bære liget hen til hullet, skiltes det ad i flere stumper, og ”[...] ud af mund, ærmer og støvler fór der i snesevis af rotter, der her havde fundet sig et godt madsted.”⁷²

Beskrivelserne af den aktive voldsudøvelse spænder altså bredt i det sønderjyske erindringsmateriale, men oftest skildres volden fra et ”øjenvidneperspektiv”, mens det i sjældnere tilfælde beskrives som noget, soldaterne medvirkede til.⁷³ Gennem erindringernes skildringer får man generelt et indtryk af, at krigen var noget, krigsdeltagerne selv var et offer for.

Kroppens krigserfaring

Voldsbeskrivelserne rummer også et paradoks, for selvom erindringerne er rige på skildringer af vold, død og ødelæggelse, er det også gennemgående hos flere af de sønderjyske veteraner, at de ikke så sig i stand til at berette om volden. I nogle tilfælde understregede veteranen, at han absolut ikke havde noget ønske om at erindre krigens triste minder. Det var tilfældet for I.J.I. Bergholt.⁷⁴ Ønsket om at fortrænge sådanne minder kan også skyldes, at Bergholt ikke troede på, at læseren ville kunne forstå de oplevelser, han skildrede. ”Chancen for at komme tilbage [fra Verdun] med hele lemmer var såre lille, [...]. En sådan situation giver en mentalitet, som kun den forstår, der har prøvet det.”⁷⁵ Her

Skelettet af en død tysk soldat på Vestfronten. Krigens omfang og intensitet gjorde, at soldaterne kunne have svært ved at tage sig af deres døde. Derfor var det ikke kun nytligt dræbte mennesker, som soldaterne blev konfronteret med men også lig i forskellige stadier af forrådnelse.

anes konturerne af en mere generel opfattelse, som også hersker i andre erindringer. Det var opfattelsen af, at kun den som selv havde oplevet krigen på egen krop, forstod det.⁷⁶

Hos Tastesen ses dette forhold. Han skildrede blandt andet omstændighederne under et artilleriangreb på Østfronten i 1915, hvor

"Luften var fuld af jord, sten, træstumper og støv, så vi ingen ting kunne se, og larmen fra kanoner og gevær, blandet med de såredes skrig, gjorde stedet til et rent helvede, som ingen, der ikke har set det i virkeligheden i sin vildeste fantasi kan gøre sig nogen forestilling om."⁷⁷

Selvom Tastesens erindring er rig på beskrivelser af vold, afsluttede han ofte sådanne skildringer med, at det var noget, som i virkeligheden slet ikke lod sig beskrive.⁷⁸

Samme betragtning gør sig gældende i H.J. Callesens erindring, da han forsøgte at beskrive synet ved Fort Douamont: "Det var så skrækeligt, at jeg ikke kan beskrive det; kun den vil forstå det, som selv har været med og har set det. Kun den kan danne sig et billede af alt det

forfærdelige."⁷⁹ Callesen mente altså heller ikke, at læseren kunne sætte sig i soldatens sted og forstå, hvordan det virkelig havde været.⁸⁰

Det var en erfaring, som satte dybe spor både i sind og krop hos soldaterne. På denne måde var de ikke kun øjenvidner men også kropslige vidner til krigen.⁸¹ Når de kedede sig, eller var sultne og trætte; når de lå kolde og våde i et granathul; når de savnede deres pårørende, eller når de mærkede artilleriets hærgen og kæmpede for livet i et stormangreb, så erfarede de krigen gennem kroppen. De hyppige udsagn i erindringerne om, at "[...] kun den vil forstå det, som selv har været med og har set det"⁸² afslører, at kroppens stedlige væren adskiller sig fra skriftens og ordenes permanente tilstand. De kropslige erfaringer var således også noget andet end fortællingerne om dem i erindringerne.⁸³ Selvom krigsdeltagerne i flere tilfælde ikke så sig i stand til at berette om krigens vold på tilfredsstillende vis, så må erindringerne i sig selv siges at være et vidnesbyrd om de gruppevækkende oplevelser, krigen førte med sig. Man kan som læser nok danne sig et indtryk af krigens bestialske væsen, men man kan aldrig virkelig forstå den, sådan som krigsdeltagerne gjorde. Netop dette aspekt ved studier i drabet og voldshandlingen påpeger Grossman ved at citere en veteran fra et af sine interviews: "De skiderikker ved ikke noget som helst. De er som jomfruer, der studerer sex og ikke kender til andet end pornofilm."⁸⁴

Konklusion

Ved gennemgangen af de situationer i erindringsmaterialet, hvor en sønderjysk soldat under 1. Verdenskrig dræbte fjendens soldater, var forhold som hensyn til soldaterkammerater og nylige oplevelser afgørende. Men også afstanden mellem soldaten og ofret spillede en stor rolle for, hvor let de havde ved drabet. Når afstanden var stor, både fysisk og kulturelt, var det lettere at dræbe, mens det blev sværere jo tættere man kom på ofret. Ofrets betydning havde indflydelse på, hvor nemt det var for soldaterne at slå ihjel. "Ham eller mig"-situationer kunne således gøre drabet lettere og nødvendigt. Men selv i disse situationer kunne man fornemme en modvilje hos de sønderjyske soldater. Når ofret absolut ingen betydning havde, for eksempel ved henrettelser, kunne drabet ikke retfærdiggøres, hvorved det kom til at hjemsoge soldaterne i flere år.

Desuden viser undersøgelsen, at voldsudøvelsen i det sønderjyske erindringsmateriale er beskrevet ved en særlig sprogbrug. Det er ken-

detegnende, at navnlig artilleriet skildres ved hjælp af skønlitterære træk og sproglige virkemidler. På den måde bliver artilleriet i erindringerne fremstillet som et forfærdeligt uhyre, der sender en regn af død og ødelæggelse, hvorfor krigens vold og væsen træder i forgrunden som den egentlige fjende. Når egne voldshandlinger i sjældnere tilfælde blev beskrevet, var det overvejende ved et sprogbrug, som var præget af stærke referencer til dyriske og barbariske instinkter. Denne form for sproglig indramning støttede på sin egen måde fortællingerne om vold og drab, og den gjorde dem formentlig mere acceptable for læserne. Men trods adskillige beskrivelser af voldsomme oplevelser var det alligevel gennemgående, at krigsdeltagerne ikke mente, at de kunne beskrive deres oplevelser fyldestgørende, da krigens vold og væsen alene kunne forstås, hvis man selv havde oplevet det på egen krop.

KILDER

Trykte

Andresen, Asmus: *Noget af, hvad jeg oplevede som tysk Soldat under Verdenskrigen*, Grenaa 1921.
 Bergholt, I.J.I: *Pligtens vej – En sønderjyde i 1. Verdenskrig*, København 1969.
 Brodersen, H.C.: *I Ildlinien*, København 1933.
 Callesen, H.J.: *Krigen som jeg saa den*, Kolding 1934.
 Campradt, Christian, brev til sine forældre og brødre (nr. 5), dateret til 20-9-1916, findes på <http://www.eurobeast.dk/>

verdenskrig/soldater/campradt_t.htm, besøgt d. 29-1-2018.
 Christiansen, Ernst: *Du kan, du må og skal! To Aar i Krig*, Flensborg 1923.
 Petersen, Hans: *Et Aar i Krig*, Odense 1920.
 D.S.K. Årbog, Aabenraa: Hejmdals Trykkeri, 1941.
 D.S.K. Årbog, Aabenraa: Hejmdals Trykkeri, 1950.
 D.S.K. Årbog, Aabenraa: Hejmdals Trykkeri, 1951.
 D.S.K. Årbog, Aabenraa: Hejmdals Trykkeri, 1955.

WEBSITES

DSK – *Dansksindede Sønderjyske Krigsdeltagere* – artikel på denstorekrig1914-1918.dk: <http://denstorekrig1914-1918.dk/listerlitteraturlinks/dsk-dansksindede-soenderjyske-krigsdeltagere/>, besøgt d. 29-1-2018. Website af Museum Sønderjylland
 Romaner – artikel på [eurobeast.dk](http://www.eurobeast.dk): <http://www.eurobeast.dk/verdenskrig/erindring/roman.htm>, besøgt d. 29-1-2018. Website af ansvarshavende Martin Bo Nørregård

Schlieffenplanen – artikel på denstorekrig1914-1918.dk: <http://www.denstorekrig1914-1918.dk/leksikon/schlieffenplanen>, besøgt d. 29-1-2018. Website af Museum Sønderjylland

Teknologi – artikel på [eurobeast.dk](http://www.eurobeast.dk): <http://www.eurobeast.dk/verdenskrig/tekno.htm>, Website af ansvarshavende Martin Bo Nørregård

LITTERATUR

- Adriansen, Inge & Hans Schultz Hansen (red.): *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918*, Aabenraa 2006.
- Ashworth, Tony: *Trench Warfare, 1914-1918: The Live and Let Live System*, London 1980.
- Bendtsen, Bjarne S.: *Mellem fronterne. Første Verdenskrigs aftryk i dansk litteratur og kultur 1914-1939*, Aarhus 2018.
- Bourke, Joanna: *An intimate history of killing: face-to-face killing in twentieth-century warfare*, London 1999.
- Bourke, Joanna: "War and Violence", *The-sis Eleven*, nr. 86, 2006, s. 23-38.
- Bundgård Christensen, Claus: *Danskere på Vestfronten 1914-1918*, København 2009.
- Grossman, Dave: *On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*, New York 2009.
- Harari, Yuval Noah: "Armchairs, Coffee, and Authority: Eye-witnesses and Flesh-witnesses Speak about War, 1100-2000", *The Journal of Military History*, vol. 74, nr. 1, 2010, s. 53-78.
- Keegan, John: *The Face of Battle*, London 1977.
- Lammers, Karl Christian, Thorsten Borring Olesen og Nils Arne Sørensen, "Krigsbilleder og Krigsoplevelse: Soldaternes Første Verdenskrig", *Den Jyske Historiker*, nr. 31/32, 1985, s. 75-120.
- Marshall, S. L. A.: *Men Against Fire: The Problem of Battle Command in Future War*, New York 1947.
- Sørensen, Nils Arne: *Den Store Krig: Europæernes Første Verdenskrig*, København 2006.
- Nielsen, Niels Kayser: *Krop og kulturanalyser – den levede og konstruerede krop*, Odense 1997.

NOTER

- 1 Artiklen er baseret på forfatterens bachelor-projekter fra december 2016
- 2 Grossman 2009, s. 4.
- 3 "Offer", der jo beskriver en der uforskyldt udsættes for noget, er måske en lille smule ved siden af, da "ofret" i den nævnte situation selv er aktiv i voldshandlinger. Offer bruges dog i mangel på bedre udtryk og for klarheds skyld.
- 4 Gennemgang på baggrund af Grossman 2009, s. 142.
- 5 "Romaner", eurobeast.dk
- 6 "DSK – Dansksindede Sønderjyske Krigsdeltagere", denstorekrig1914-1918.dk.
- 7 Campradt (5), brev til sine forældre og brødre, dateret 20/09/1916.
- 8 Christiansen 1923, s. 5-6.
- 9 Christiansen 1923, s. 5-6.
- 10 Bendtsen 2018, s. 281.
- 11 Bendtsen 2018, s. 281-282.
- 12 "Schlieffenplanen", denstorekrig1914-1918.dk.
- 13 Ashworth 1980, s. 1.
- 14 Petersen 1920, s. 38.
- 15 Lammers, Borring Olesen og Sørensen 1985, s. 88.
- 16 Lammers, Borring Olesen og Sørensen 1985, s. 89.
- 17 Bundgård Christensen 2009, s.176-177.
- 18 Ashworth 1980, s. 2.
- 19 Keegan 1977, s. 243-254.
- 20 Keegan 1977, s. 243-254.
- 21 Brodersen 1933, s. 52.
- 22 Tastesen 1924, s. 26.
- 23 Grossman 2009, s.149.
- 24 Undersøgelserne er udført af den amerikanske militærhistoriker S.L.A. Marshall og havde soldater i 2. Verdenskrig som genstandsfelt. Dog handler hans fund om menneskelige reaktionsmønstre, hvorfor de her er overført på en 1. Verdenskrigssituation.
- 25 Marshall 1947, s. 152-153.
- 26 Bundgård Christensen 2009, s. 304-306.

- 27 Tastesen 1924, s. 26.
 28 Grossman 2009, s. 179.
 29 DSK Årbog 1955, s. 26.
 30 Campradt, (4), brev til sine forældre, dateret 23/08/1916. I forhold til retstavningen, så var normen under 1. verdenskrig, at navneord også skulle skrives med stort, hvilket ikke er tilfældet her. Om det skyldes transskriptionen eller Campradts egen stavning er uvist.
 31 Grossman 2009, s.97-98 og s. 107-109.
 32 Brodersen 1933, s. 67.
 33 Petersen 1920, s. 16-17.
 34 Grossman 2009, s. 160.
 35 Brodersen 1933, s. 38.
 36 Brodersen 1933, s. 38.
 37 Den britiske historiker Joanna Bourke har beskæftiget sig med drabet i sin bog fra 1999. En af Bourkes pointer er at soldater i krig ved siden af at føle frygt, angst og smerte i lige så høj grad følte begejstring, glæde og tilfredshed, når de havde dræbt. Dette synes dog langt fra at være tilfældet i det sønderjyske materiale.
 38 Grossman 2009, s. 112.
 39 Brodersen 1933, s. 22-23.
 40 Grossman 2009, s. 171-175.
 41 Tastesen 1924, s. 58-59
 42 Grossman 2009, s. 174-175.
 43 DSK Årbog 1951, s. 31.
 44 DSK Årbog 1951, s. 31.
 45 Bendtsen 2018, s. 283.
 46 Nielsen 1997, s. 87-89.
 47 Bendtsen 2018, s. 285.
 48 Bendtsen 2018, s. 282-283.
 49 Brodersen 1933, s. 57.
 50 Bergholdt 1969, s. 53.
 51 Tastesen 1924, s. 21-22, D.S.K. Årbog 1941, s. 62.
 52 "Teknologi", eurobeast.dk.
 53 Brodersen 1933, s. 18 og s. 75, Tastesen 1924, s. 21-22, Bergholdt 1969, s. 83, D.S.K. Årbog 1941, s. 62.
 54 Brodersen 1933, s. 58.
 55 Brodersen 1933, s. 66.
 56 Brodersen 1933, s. 67.
 57 Callesen 1934, s. 69.
 58 D.S.K. Årbog 1950, s. 125.
 59 D.S.K. Årbog 1941, s. 19.
 60 Bourke 2006, s. 34.
 61 Andresen 1921, s. 18, s. 26-30, s. 40-44 og s. 61, Bergholt 1969, s. 73-74, Tastesen 1924, s. 28, Brodersen 1933, s. 46-47.
 62 Andresen 1921, s. 27-28.
 63 Dette kan naturligvis også skyldes, at Asmus Andresen først blev sendt i krig ved udgangen af 1917, og at han derfor muligvis aldrig nåede at opleve nærkampe eller stormangreb.
 64 Bergholt 1969, s. 73-74.
 65 Bergholt 1969, s. 159.
 66 Tastesen 1924, s. 57.
 67 Tastesen 1924, s. 28.
 68 Brodersen 1933, s. 22-23.
 69 Brodersen 1933, s. 69.
 70 Brodersen 1933, s. 69.
 71 Brodersen 1933, s. 69.
 72 Brodersen 1933, s. 46-47.
 73 Bendtsen 2018, s. 309.
 74 Bergholt 1969, s. 8.
 75 Bergholt 1969, s. 87.
 76 Bendtsen 2018, s. 281-283.
 77 Tastesen 1924, s. 27.
 78 Tastesen 1924, s. 22, s. 27, s. 58 og s. 70.
 79 Callesen 1934, s. 80.
 80 Bendtsen 2018, s. 310.
 81 Harari 2010, s. 67.
 82 Callesen 1934, s. 80.
 83 Nielsen 1997, s. 87-89.
 84 Grossman 2009, s. 2, citatet er oprindeligt på engelsk og gengivet her: "Those bastards don't know anything about it. They're like a world of virgins studying sex, and they got nothing to go on but porno movies."

Zusammenfassung

Der Artikel untersucht, wie Soldaten aus Sønderjylland in bestimmten Situationen töten konnten. Um dieses Thema zu beleuchten, dient eine bestimmte These des Tötens als Hintergrund. Der Mensch hat eine natürliche Abneigung gegen das Töten. Bestimmte Verhältnisse heben diese Abneigung auf, unter anderem, wenn es keine emotionale oder physische Nähe zwischen Soldat und Opfer gibt. Das gleiche Phänomen zeigt sich in den Kriegserinnerungen der Soldaten aus Sønderjylland. Handelte es sich um Situationen wie beispielsweise Hinrichtungen, war das Töten besonders dramatisierend. Ausserdem untersuchen die Autoren auch wie Erlebnisse wie Tötungen, Artillerieangriffe und Zerstörungen in den Erinnerungen der Soldaten beschrieben wurden. Solche Beschreibungen waren oft in einem erzählenden und literarischen Rahmen gesetzt. Es gibt sprachliche Referenzen zu tierischen Instinkten und Feststellungen der Kriegsteilnehmer, dass solche Erlebnisse nicht zu beschreiben waren, wenn man sie nicht selbst erfahren hatte.

Tysk grænsekamp i København

De nordslesvigske akademikers nationalpolitiske rolle i 1920'erne og 30'erne

AF MARTIN GÖLLNITZ

Som følge af nederlaget i 1. Verdenskrig og Versaillestraktatens bestemmelser blev Nordslesvig efter en folkeafstemning i 1920 en del af Danmark. Derefter opstod der i Slesvig-Holsten en "grænselandsideologi" med en hensigt om at opnå en revision af grænseforløbet mellem Danmark og Tyskland. Det var hovedsageligt unge akademikere, der engagerede sig i grænsekampen, og fremfor alt de nordslesvigske studerende, som læste i København. De havde sluttet sig sammen i studentersammenslutningen "Verbindung Schleswigscher Studenten" og varetog en vigtig grænsepolitisk rolle.

Indledning

Under Weimarrepublikken og i de første år under det nazistiske regime udgjorde grænselandsarbejdet et vigtigt arbejdsområde for de tyske studerende. Som følge af det tyske riges krigsnederlag i 1918, besættelsen og afmilitariseringen af det vestlige Rhinland samt de territoriale ændringer som følge af fredstraktaten fra Versailles fik de nye grænseforløb meget stor politisk og symbolsk betydning.¹ Der blev etableret nationale forbund og frikorps med slagord om grænseland og grænsekamp, der blev sproglige symboler på den tabte krig, den ydmygende "diktatfred" og den folkelige bevidstgørelse.² I efterkrigstiden opstod der i det nationalkonservative miljø endda en egen "grænselandsideologi", der blev udbredt til store dele af befolkningen.³ I Slesvig-Holsten vandt grænselandsideologien hovedsageligt indpas blandt de kultur- og historiepolitiske kredse, efter at der i 1920 efter en folkeafstemning blev trukket en ny grænse mellem Danmark og Tyskland.⁴ Især inden for universitetsverdenen blev den politisk ladede betegnelse "Grænselandsuniversitet" både benyttet i forbindelse med den sociale forpligtigelse medlemmerne af studenterforeningerne og -sammenslutningerne havde og som et slagord for den nationalkonservative og antidemokratiske holdning, der var fremherskende hos hovedparten af professorerne i Weimartiden.⁵ Foruden universitetet i Kiel var det først og fremmest universiteterne i Breslau og Königsberg, der havde status som grænse-

landsuniversiteter, og tilsyneladende med god grund. For mens Schlesien var "klemte inde" mellem Polen og Tjekkoslovakiet, var Østpussen isoleret fra det øvrige rige af den "polske korridor".⁶ Forholdene i den preussiske provins Slesvig-Holsten kunne vanskeligt sammenlignes med de tysk-polske konflikter omkring Danzig og Oberschlesien. Kampen om Nordslesvig, som var præget af en vis "Nordlandsromantik", udspillede sig primært på det kulturpolitiske område.⁷

Allerede i begyndelsen af 1920'erne blev de første studentersammenlutninger grundlagt ved Kiels universitet. Hovedformålet var at fremme den såkaldte grænse- og udlandstyskhed i Nordslesvig. Grænsevandringer og nationalpolitiske kurser samt indsamling af enhver form for information, som på en eller anden måde kunne gavne grænsekampen mod Danmark, hørte til de studerendes opgaver.⁸ De fik opbakning af fremtrædende personligheder som præsten og folketingsmedlemmet for Slesvigsk Parti, Johannes Schmidt-Vodder, og professor Otto Scheel fra universitetet i Kiel. I Scheel havde de studerende en indflydelsesrig forbundsfælle, der helt og holdent benyttede sin lærestol ved universitetet til at tjene grænsekampen og i marts 1933 satte han ord på målsætningen for hans arbejde på universitetet. Målsætningen var blevet skabt, "da Tyskland har lidt tab på så mange områder, fordi den tyske historieskrivning ikke har noget at sætte imod nabolandene."⁹ Den preussiske regering havde en revision af 1920-grænsen mellem Danmark og Tyskland i tankerne, da den i 1924 oprettede en lærestol i Kiel for slesvig-holstensk, nordisk og reformationshistorie og gav stillingen til den markante grænsekæmper Scheel.¹⁰ Det lader til, at det nordslesvigske grænsearbejde i virkeligheden var det eneste universitetspolitiske område, hvorpå der i 1920'erne og 1930'erne blev opnået enighed mellem de studerende og underviserne. Det skete først og fremmest ved at historikerne ved universitetet i Kiel fra 1923 gentagne gange holdt foredrag i lokalafdelingen af "Hochschulring Deutscher Art", der var en national tysk universitetsforening for både studerende og professorer, ligesom underviserne blev medlemmer i den akademiske sammenslutning, Akademischen Grenzbund.¹¹ Derudover profilerede det slesvig-holstenske universitetsselskab, hvor mange universitetsprofessorer var aktive som undervisere og medlemmer, sig som en grænsekampsorganisation, der ville forsvare det "tysk-germaniske væsen" overalt, "hvor det var truet fra Norden."¹² I "en ærlig brydekamp mellem tysk og dansk kultur" skulle "den nødvendige ophævelse af den nyskabte nordgrænse" sikres.¹³ Tilsyneladende profiterede

Hovedbygningen til Kiel Universitet, omkring 1925.

både undervisere og studerende af, at Christian-Albrechts-Universität (CAU) profilerede sig som "grænselandsuniversitet og som universitet, der rettede sig mod Norden", ligesom universitetet i sin egen selvforståelse skulle være førende inden for grænselandsarbejdet.¹⁴

Sammenslutningen af slesvigske studenter

En væsentlig del af det kielske grænselandsarbejde rettede sig dog ikke mod Nordslesvig, men mod København. Her havde nye og ældre studerende fra den dansk-tyske grænseregion i september 1924 grundlagt "Verbindung Schleswigscher Studenten" (VSSst) – Sammenslutningen

*Verbindung Schleswigscher
Studentens segl.*

af Slesvigske Studenter.¹⁵ Sammenslutningen bestod blandt andet af studerende, der var indskrevet på et tysk universitet, men den kom primært til at danne en fast ramme for de tysksindede nordslesvigere, som læste i København for at opnå en dansk kandidatgrad. Kun med en dansk universitetsgrad måtte de udføre akademisk arbejde i deres hjemstavn, Nordslesvig. I tiden med de grænsepolitiske diskussioner i midten af 1920'erne kan grundlæggelsen af

sammenslutningen samtidig opfattes som bevidst afgrænsning i forhold til de dansksindede sønderjyder, der havde sluttet sig sammen i den Sønderjyske Studenterforening.¹⁶ Dette tydeliggøres også ved, at foreningen bevidst valgte at benytte betegnelsen "slesvigske studenter", hvorved de kunne identificere sig som tysksindede nordslesvigere. Formålet med foreningen formulerede den daværende "spiritus rector" – "den ledende ånd" – for foretagendet, Otto Meyer, således:

"1. Sammenslutningen af tyske nordslesvigske studenter skal sikre, at de ikke bliver enegængere og bukker under i massen af danske studenter. 2. Vi vil benytte de anvendelige dele fra det tyske studenterliv og derved grundlægge et fælleskab som ligner det de tyske foreninger har skabt."¹⁷

Den studerende Stephan Wienberg tilføjede i en personlig skrivelse, at den vigtigste grund til etableringen af den nordslesvigske sammenslutning var et forsøg på beskytte de unge akademikere "mod den danske indflydelse."¹⁸

Grundlæggelsen af sammenslutningen skal ses i sammenhæng med den overordnede udvikling inden for den grænselandspolitik, der på dette tidspunkt karakteriserede alle tyske forsøg på at angribe 1920-grænsen. Det gjaldt om at forhindre, at der opstod en for tæt tilknytning mellem de folketyskere, der levede i andre lande end Tyskland, og den kulturpolitik, der eksisterede i de respektive lande. Dertil hørte også Nordslesvig og København, hvor de unge nordslesvigere studerede. Med sammenslutningen af slesvigske studerende skulle rekrutteringen af unge akademikere, der var fast forankret i tyske traditioner, sikres for den tyske folkegruppe i Nordslesvig.¹⁹ På trods af at man

i princippet søgte at opnå tæt kontakt til de tyske studenterforeninger, var de ni stiftende medlemmer enige om, at man grundet forholdene i Danmark ikke bare ukritisk kunne overtage alle former, traditioner og skikke fra de tyske foreninger.²⁰ Inspirationen til selve realiseringen fik grundlæggerne af sammenslutningen af præsten Johannes Schmidt-Vodder og Otto Scheel, som i kejsertiden havde været medlem af henholdsvis Greifswalder og Kieler Verein Deutscher Studenten.²¹ I sin grundstruktur lignende VSSt de rigstyske sammenslutninger ved at indføre et konvent, der var den øverste besluttende myndighed, og ved at foretage en opdeling af medlemmer i "Aktivitas" – der svarede til medlemmer, der stadig studerede – og "Altherrenschafft", som var medlemmer, der havde afsluttet deres uddannelse. På den måde skulle det sikres, at der var et livsvarigt medlemskab af studentersammenslutningen, det såkaldte "Lebensbundprinzip". Desuden stillede foreningen kort efter dannelsen også økonomiske ressourcer til rådighed for medlemmerne.

Internt opstod der dog flere gange strid omkring organisationsstrukturen. Den tyske foreningsopfattelse blev af nogle medlemmer anset som værende ufleksibel, og de ønskede en mere løs dansk foreningsstruktur. Der blev ikke opnået en endelig løsning og først i 1934 fandt man et foreløbigt kompromis ved at indføre førerprincippet.²² For ikke at blive bemærket af de danske studerende og for at holde den tyske forbindelse hemmelig, omfattede sammenslutningen i begyndelsen kun ti udvalgte studerende.²³ De afstod fra at gennemføre den traditionelle, strengt reglementerede fægtekamp (mensusur) blandt studentermedlemmerne og fra at iklæde sig bestemte farver (couleur), for medlemmerne frygtede at blive tilintetgjort "ved angreb fra alle sider".²⁴ På den baggrund havde den nordslesvigske studenterforening i København i begyndelsen alene til formål at sikre den åndelige og kropslige dannelse af medlemmerne til "sunde, tysksindede mænd" samt at formidle den slesvig-holstenske historie.²⁵

I de første år var mindst tre aftener om ugen forbeholdt tysk kultur. Om onsdagen var der gymnastik og om torsdagen var der forskellige kurser om tyske studenterforeninger og slesvig-holstensk historie. Fredag aften blev der afholdt møder i konventet. Gymnastikaftenen skyldtes primært datidens almene opfattelse af, at den tyske ungdom skulle dygtiggøre sig i selvforsvar og gymnastik. Det skulle erstatte værnepligten, der var forbudt som følge af fredsbetingelserne i Versaillesstraktaten. I modsætning til de studerende i Tyskland afstod de studerende

i København fra populære træningsøvelser som håndgranatkast, terrænsport og skydning med små- og storkalibrede våben.

Til trods for at sammenslutningen i de første år levede i det skjulte, lykkedes det alligevel at vokse støt. Mens VSSSt i 1925 kun talte ti medlemmer, var medlemstallet tredoblet til 30 i 1928. Dette medlemstal kunne dog ikke opretholdes under depressionen, hvorfor medlemstallet i 1932 var faldet til 20, mens der i 1933 kun blev optaget tre nye medlemmer. En væsentlig årsag var den dårlige økonomiske situation hos mange forældre, der gjorde, at de havde svært ved at betale for børnenes studier. Der manglede stipendier, og den selvhjælp for studerende i form af erhvervsstudier, der havde afhjulpet situation under inflationen i begyndelsen af 1920'erne, fungerede ikke længere efter 1929, så en betydelig andel af de studerende i hele Europa levede i starten af 30'erne tæt på fattigdomsgrænsen.

Nordslesvigske studerende som politiske stormtropper for NSDAP?

I Kiel fik man først i august 1926 kendskab til studentersammenslutningen i København, og man tog omgående kontakt til nordslesvigerne.²⁶ Allerede i det følgende sommersemester i 1927 blev der etableret en uformel kontakt mellem Kiels studenterforening og VSSSt, som skulle sikre et tæt samarbejde, men uden at der blev fastlagt en klar målsætning med eller tydelige opgaver for samarbejdet.²⁷ På baggrund af denne kontakt besøgte de to organisationer flere gange hinanden mellem 1927 og 1933, hvor der blev arrangeret kulturpolitiske foredragsaftener med danske og slesvig-holstenske forskere. I København var foredragsemnerne hovedsagligt begrænset til kulturelle aspekter, da en for åbenlys politisk agenda ville have skadet foreningslivet.²⁸ Foruden Scheel og Schmidt-Vodder blev der holdt foredrag af historiepædagogen Karl Alnor og bibliotekaren Volquart Pauls, begge fra Kiel, gymnasielærer Thomas O. Achelis fra Haderslev og den danske historiker Aage Friis.

I foråret 1934 blev samarbejdet mellem de to organisationer formaliseret efter at Nationalsozialistische Deutsche Studentenbund (NSDStB) havde bidraget afgørende til at stabilisere studentersammenslutningen i København, der stort set havde indstillet sine aktiviteter i 1933 på grund af interne politiske stridigheder. Lederen af VSSSt, Bucka-Christensen, optrådte som "diktator" og så stort på konventets beslut-

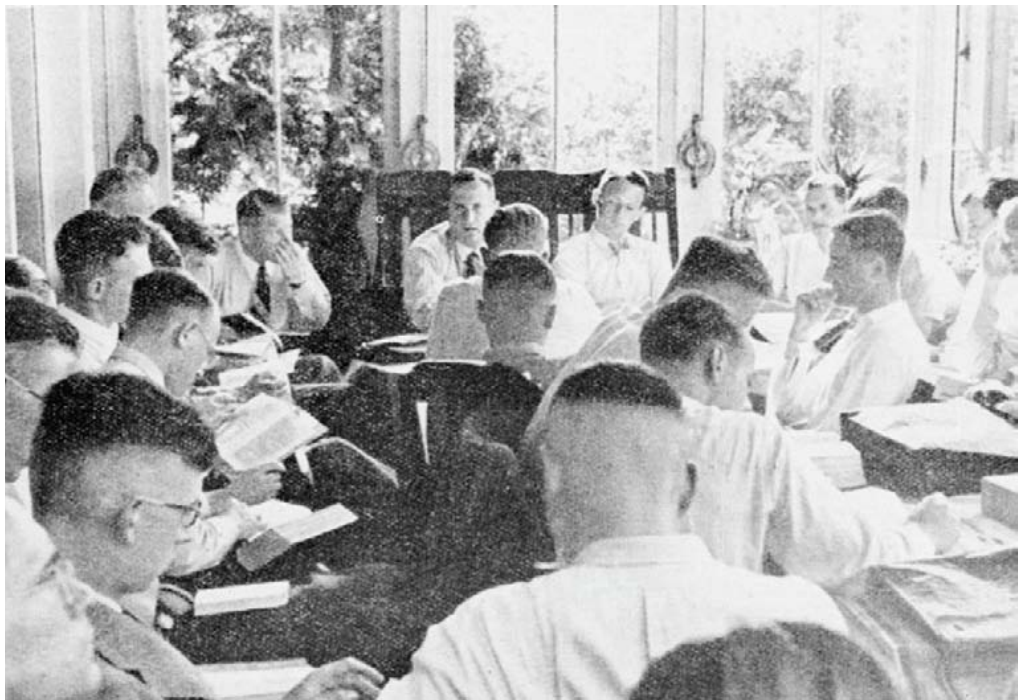
ninger. Han besluttede, at studenter sammenslutningen skulle være en del af "Nationalsozialistischen Arbeitsgemeinschaft Nordschleswig" (NSAN), hvorefter 23 VSS-studenter i slutningen af vintersemesteret 1932/33 meldte sig ud, heriblandt medicinstuderende Wilhelm Kardel.²⁹ Konflikten blev yderligere tilspidset, da VSS-formanden Bucka-Christensen anklagede de udmeldte medlemmer for at have et tvivlsomt nationalt tilhørsforhold, og det resulterede den 15. maj 1933 i grundlæggelsen af Studentenbundes Nordschleswig (StN). På den måde undgik de 16 stiftende medlemmer af StN at blive styret af NSAN, samtidig med, at de samvittighedsfuldt kunne fokusere på deres studier. De københavnske Nordslesvig-studerende var tydeligvis skeptiske overfor de politiske forhold i Tyskland og i Nordslesvig i starten af 1933.³⁰

Denne skepsis hang tilsyneladende sammen med flere ting. Mange studerende tog afstand fra NSDAPs pøbelvælde, ligesom de blev frastødt af den gadeterror som Sturmabteilung (SA) udøvede. Det ville man ikke have noget at gøre med i København. Den danske indflydelse havde desuden i et vist omfang gjort nordslesvigerne immune overfor nazisternes voldelige antisemitisme. De ønskede ikke overgreb mod jødiske, venstreorienterede eller pacifistiske universitetslektorer, ligesom der ikke – som i Tyskland i maj 1933 – blev foretaget organiserede bogafbrændinger. Erklæringen fra de københavnske studerende til deres "Altherrenschaft" – altså medlemmer af sammenslutningen, der havde afsluttet studierne – og vennerne i VSS må således forstås som en kritik af de politiske forhold i Tyskland:

"Selvfølgelig glæder vi os alle over, at det tyske folk har fået en aktiv, national regering, som socialt er inden for den nationale ramme. Vi afstår dog fra at overtage NSDAPs adfærd og skikke. Vi vil og kan ikke blive til en stormtrop for NSDAP i København. Vi anser det for overflødigt, at vi hovedløst skal begejstres i vores folkelige arbejde, og vi fortsætter med nøgternt at udføre vores pligt i forhold til den aktuelle situation. Først og fremmest er den nationale idé i vore øjne alt for værdifuld til, at vi roligt kan se på, at den bliver misbrugt til lavere formål. Vi ser vores nuværende opgave i at forberede os på vores hverv, som vi senere vil udøve til ære for vores tyskhed og i vores forberedelse til at kunne påtage os de opgaver som tyskheden i hjemstavnen senere vil kræve af os."³¹

Et forslag om at supplere vedtægterne af StN med sætningen "Hele foreningens virke bør ske med henblik på det nye Tyskland" blev følgelig afslået af flertallet af medlemmerne.³² I stedet vedtog medlemmerne enstemmigt et forslag af Wilhelm Kardel som supplement til vedtægterne: "Den nye forening vil gennem sit virke aktivt bidrage til fornyelsen af det tyske folk og deltage i opbygningen af Det Tyske Rige."

De nationalsocialistiske studenter i Kiel iagttog med nogen uro udviklingen i København, idet samarbejdet med VSSt var en vigtig faktor i profileringen af det nordtyske universitet som et grænseuniversitet, der stod for en klar grænsepolitik. Under ledelse af den kielske studenterleder, Kurt Heinze, søgte tillidsmanden for de tyske studerende fra Nordslesvig, den kielske teologistuderende Hans Horstmann, at mægle mellem parterne. Heinze og Horstmann rejste derfor flere gange til København for at skabe grundlaget for en enighed, der skulle drøftes på et kursus på skolehjemmet Buchenhagen i Kitzberg.³³ På kurset blev

Studenter fra Kiel og København til et arbejds møde i Kitzberg i 1934.

"Nordslesvig og nationalsocialismen" diskuteret af 40 medlemmer af Kieler Studentenschaft, NSDStB, VSSt, StN og NSAN, og man søgte at udarbejde fælles retningslinjer for det fremtidige samarbejde. Den 20. februar 1934 indgik de deltagende parter et forlig, hvorefter StN blev del af VSSt som således igen talte 25 medlemmer. Desuden sikrede aftalen, at Kieler Studentenschaft igen fik indirekte kontrol med den nordslesvigske sammenslutning i København, idet man derefter kun kunne blive som formand for VSSt, hvis Kieler Studentenschaft havde sagt god for vedkommende.³⁴ Der kunne dog ikke opnås enighed om, at de nordslesvigske studenter i København blev en integreret del af NSDStB, og derved undgik VSSt-medlemmerne at forpligte sig til at blive medlemmer af NSAN.³⁵

Forliget omfattede desuden følgende punkter: 1) indførelse af førerprincippet; 2) pligt til at varetage arbejdstjeneste; 3) nordslesvigske studerende i København skulle gennemføre et udlandssemester på et rigstysk universitet samt; 4) VSSt skulle afstå fra at afholde politiske foredrag, fordi de fremover ville blive arrangeret af NSAN. Samlet skulle forliget sikre, at de nordslesvigske studerende udelukkende koncentrerede sig om deres studier og de grænsepolitiske problemstillinger.³⁶ Forliget satte §34 og §35 i vedtægterne for VSSt ud af kraft, idet disse paragraffer netop skulle sikre medlemmernes demokratiske medbestemmelse i foreningen.³⁷ Endelig blev en bogbestand på cirka 400 publikationer destrueret som et led i VSSt's nye linje.³⁸

Selvom det blev forhindret, at VSSt blev opløst, måtte der betales en høj pris, idet sammenslutningen reelt mistede sin selvstændighed. Kieler Studentenschafts kontrol med VSSt varede dog kun to semestre før man igen overdrog det til nordslesvigerne at stå for foreningen. Mange studerende i Tyskland led i midten af 1930'erne i stigende grad af manglende politisk interesse, og det betød, at grænsekampens aktiviteter blev indstillet. De fleste studerende ønskede i stedet hurtigt at afslutte deres studier, hvorfor mange kommende akademikere undlod at bruge tid på politisk engagement. Meget ofte blev deres studier afbrudt af arbejdstjeneste, værnepligt, SA-tjeneste, skoling i kammeratskab og andre ideologiske forpligtelser. Det kan derfor ikke overraske, at tyske studerende manglede forståelse, energi eller interesse i forholdene i det fjerne København. Til gengæld fremgår det af en rapport fra NSDStB-føreren i Kiel, Karl Schütze, fra november 1936, at samarbejdet med VSSt blev endeligt indstillet, da foreningen havde udvist en "slap holdning" til politik og da den ikke havde vist interesse for det

grænselandsarbejde Kieler Studentenschaft udførte.³⁹ Denne udvikling bekymrede imidlertid de nationalsocialistiske funktionærer blandt studenterne i Kiel, idet samarbejdet med VSSt var et nordtysk flagskib. Derfor anmodede Karl Schütze i foråret 1937 rigsundervisningsministeriet om at stille krav om, at alle studenter fra Nordslesvig fremover skulle gennemføre et semester i Kiel. Han angav primært kulturpolitiske grunde til anmodningen:

”[Vi] mener det er nødvendigt, at alle tyske studerende i København i videst mulig omfang benytter sig af muligheden for at gennemføre et semester i Tyskland. De seneste års erfaringer har vist, at det er strengt nødvendigt at opveje livet i København og det danske studie med et ophold i Riget. Det skal under alle omstændigheder undgås, at de tyske nordslesvigere afslutter deres erhvervsuddannelse i København uden at de i denne periode har været i Tyskland.”⁴⁰

Det tyske rigsundervisningsministerium havde ingen bemyndigelse til at træffe en sådan afgørelse vedrørende de tysksindede unge akademikere i Danmark, og de diplomatiske forhold mellem landene havde i forvejen indskrænket mulighederne for, at danske statsborgere kunne studere i Tyskland. Der var intet retsgrundlag for at pålægge nordslesvigerne et udlandssemester eller en studieafslutning i Tyskland, og det var netop vigtigt for de hjemstavnsbevidste nordslesvigiske studerende at få en statsanerkendt dansk eksamen. Det lave antal danske studerende ved Christian-Albrechts-Universität zu Kiel gav heller ikke kulturministeriet nogen grund til at bevilge yderligere støttemidler, hvorfor Schützes anmodning blev afvist uden yderligere begrundelse.⁴¹

I perioden 1935 til 1937 var der i gennemsnit kun fem danske statsborgere per semester på universitetet i Kiel, og mellem første semester 1940 og sommersemesteret 1944 var der i gennemsnit seks danskere per semester indskrevet på universitetet. Med 11 studerende blev højdepunktet for antallet af danske udlandsstuderende under Anden Verdenskrig nået i tredje semester 1940, men faldt så til to unge akademikere i vintersemesteret 1942/43 for så i det efterfølgende vintersemester 1943/44 igen at stige til syv studerende. Endnu i vintersemesteret 1944/45 var der indskrevet én dansk medicinstuderende ved universitetet i Kiel.⁴²

Der blev ikke foretaget yderligere tiltag, hverken fra Kiel eller København, hvilket formentligt skyldtes de studerendes dalende interesse for

grænsepolitiske og/eller universitetspolitiske spørgsmål såvel som udbruddet af krigen 1939 og den tyske besættelse af Danmark i april 1940.⁴³

VSSSt som kastebold mellem konkurrerende magthavere

Foruden Kieler Studentenschaft viste også andre nationalsocialistiske organisationer interesse for den nordslesvigske studenterforening i København. Fra 1933/34 opstod der gentagne gange kompetencestridigheder mellem de enkelte nationalsocialistiske sympatisører i den nordslesvigske grænseregion, hvilket resulterede i, at der foruden NSAN blev dannet yderligere tre nazistiske organisationer: Deutsche Front, Deutsche Nationalsozialistische Arbeitsgemeinschaft Nordschleswig (DNSAN) såvel som Nationalsozialistische Deutsche Arbeitsgemeinschaft Nordschleswig (NSDAN). Alle tre grupperinger forsøgte at etablere sig som nye højreorienterede interesseorganisationer inden for det tyske mindretal.⁴⁴

I foråret 1935 var det tyske mindretal i Danmark håbløst splittet, men efter langvarige drøftelser besluttede de tre nazistiske grupperinger i juni 1935 at slå sig sammen til Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei Nordschleswigs (NSDAP-N). Partiføreren blev nordslesvigeren Jens Möller, der nu ønskede at få kontrol over studenterforeningen for nordslesvigske studenter. Som følge af forhandlingerne med Kieler Studentenschaft i 1934 var VSSSt knyttet til NSAN, men det blev løst ved, at NSAN i 1938 slutteligt kapitulerede og blev opløst. Derfor vedtog VSSSt først ved et konvent i 1939, at man ville være en underafdeling af NSDAP-N, idet interne stridigheder indtil da havde umuliggjort dette.⁴⁵ Som underafdeling til NSDAP-N måtte studentersammenslutningen følge nye retningslinjer, som skulle danne grundlag for foreningen. De nye retningslinjer blev udarbejdet af VSSSt-formanden, Otto Meyer, og NSDAP-propagandalederen for Nordslesvig, Rudolf Stehr, og der blev lagt særlig vægt på de tysk-folkelige forhold:

”Som forpost for tyskheden begrænser vi os udelukkende til at bevare folkeligheden hos tyske mennesker. Foreningen Slesvigske Studerende [...] skal sikre, at vores nordslesviske unge er fokuserede på livskampen for den tyske folkegruppe, og de er dermed et led i helheden for Nordslesvig. [...] Arbejdet i København vil blive gennemført i tæt samarbejde med lokalafdelingen for NSDAP-N.”⁴⁶

Hvis NSDAP-N troede, at de med inddragelsen af VSSt ville få en aktiv og handlekraftig ungdomsafdeling, blev de slemt skuffet. Studenter-sammenslutningen klagede flere gange efter vintersemesteret 1934/35 over en svag medlemsdeltagelse i politiske arrangementer. Det var især blandt studerende, der tidligere havde gået i dansk skole, at der var ringe interesse i den nationalsocialistiske påvirkning, og det gjorde det vanskeligt at grundfæste den ideologiske og filosofiske holdning hos de unge medlemmer. I 1937 diskuterede konventet endda om en studenterforening i København overhovedet var nødvendig. Manglende engagement og problemer med at hverve nye medlemmer vanskeliggjorde opretholdelsen af et almindeligt foreningsliv.⁴⁷ Sammenslutningen blev dog ikke opløst, men aktiviteterne blev indskrænket væsentligt efter udbruddet af Anden Verdenskrig, da der i perioden fra 1940 til 1944 i gennemsnit kun var fire til seks medlemmer af VSSt, mens lige så mange nordslesvigske studerende gennemførte en videregående uddannelse i Tyskland.

Konklusion

Det kan diskuteres, hvilken rolle "Verbindung Schleswigscher Studenten" (VSSt) spillede under det nazistiske regime; om studentersammenslutningen fungerede som en udenlandstysk nazistisk søjle eller om den alene arbejdede for at fremme tysk kultur på basis af en "grænselandsideologi". Endnu i 1939 opfattede studentersammenslutningen sig selv som en "forpost for tyskheden" i København, mens den fra 1933 afviste rollen som "nazistiske stormtropper". I henhold til vedtægterne var formålet "at sikre at de nordslesvigske unge er fokuserede på livskampen inden for den tyske folkegruppe", hvor arbejdet blev gennemført i tæt samarbejde med nationalsocialistiske repræsentanter i Nordslesvig.

VSSt var fra 1938 reelt underlagt NSDAP-N, selv om de studerende i virkeligheden mere opfattede sig som en del af tysk kultur end som nationalsocialister. Dette indtryk bekræftes af de bekymringer de københavnske studerende ytrede i relation til forholdene i det nazistiske Tyskland efter 1933. De antikommunistiske og antisemitiske volds-handlinger som SA udøvede var flertallet af VSSt-medlemmerne imod, og de afviste åbent den slags politiske metoder. På trods af, at grundlæggelsen af studentersammenslutningen i 1920'erne tog afsæt i grænsekampen og bevarelsen af tyskheden, og selv om medlemmerne holdt

fast i idealerne om den tyske folkelighed, afviste hovedparten af de nordslesvigske studerende åbenlyst et voldeligt eller decideret racistisk verdensbillede. Selv om de nationalsocialistiske idéer af mange blev opfattet som sympatiske og attraktive, var studenterne først og fremmest mistroiske overfor NSDAP og SA, ligesom de tog kraftigt afstand fra de metoder som det nazistiske regime benyttede sig af. Derfor må man konkludere, at et tysk-kulturelt verdensbillede var fremherskende blandt VSS-medlemmerne, hvis formål først og fremmest var at bevare den nordslesvigske folkegruppe.

KILDER

AHFV – *Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe*
 V XVIII, Nr. 1.1.
 V XVIII, Nr. 1.2.
 V XVIII, Nr. 1.3.
 V XVIII, Nr. 3.1.
 V XVIII, Nr. 3.2.
 V XVIII, Nr. 4.1.
 V XVIII, Nr. 4.3.

BArch – *Bundesarchiv Berlin*
 R 129/132.
 R 129/335.
 R 4901/1223.

LASH – *Landesarchiv Schleswig-Holstein*
 Abt. 47, Nr. 1101.
 Abt. 47, Nr. 6996.
 Abt. 47, Nr. 9775.
 Abt. 47, Nr. 1958.

LITTERATUR

Auge, Oliver og Martin Göllnitz: "Zwischen Grenzkampf, Völkerverständigung und der Suche nach demokratischer Identität: Die Landesgeschichte an der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel zwischen 1945 und 1965", Christoph Cornelißen, red.: *Wissenschaft im Aufbruch. Beiträge zur Wiederbegründung der Kieler Universität nach 1945*, Essen 2014, s. 101-129.

Bargfeldt, Britta: "Die deutsche Volksgruppe und der Nationalsozialismus – am Beispiel der Stadt Tondern in den dreißiger Jahren", *Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nord-schleswig* 78, 2003, s. 9-109.

Becker-Christensen, Henrik: "Nordschleswig Erwache!!!: Det tyske mindretal og nazismen i 1933", *Sønderjyske Årbøger*, 1998, s. 161-204.

Becker-Christensen, Henrik: "NSDAP-N og Slesvigs Parti: Det tyske mindretals virke under besættelsen", Joachim Lund, red.: *Partier under pres – demokratiet under besættelsen*, København 2003, s. 328-344.

Bundgård Christensen, Claus, Joachim Lund, Niels Wium Olesen og Jakob Sørensens: *Danmark besat – krig og hverdag 1940-45*, 4. udg., København 2015.

Conze, Vanessa: "Die Grenzen der Niederlage: Kriegsniederlagen und territoriale Verluste im Grenz-Diskurs in Deutschland (1918-1970)", Horst Carl, Hans-Henning Kortüm, Dieter Langewiesche og Friedrich Lenger, red.: *Kriegsniederlagen. Erfahrungen und Erinnerungen*, Berlin 2004, s. 163-184.

Cordes, Lena: *Regionalgeschichte im Zeichen politischen Wandels. Die Gesellschaft*

- für *Schleswig-Holsteinische Geschichte zwischen 1918 und 1945*, Frankfurt am Main 2011.
- Ditt, Thomas: *Stoßtruppfakultät Breslau. Rechtswissenschaft im Grenzland Schlesien 1933-1945*, Tübingen 2011.
- Göllnitz, Martin, Knut-Hinrik Kollex og Thomas Wegener Friis: "Blandt revolutionære og Rigsfjender i Slesvig-Holsten 1917-1920", *Arbejderhistorie. Tidsskrift for historie, kultur og politik*, 2017, h. 2, s. 126-149.
- Göllnitz, Martin: "Ein Schleswiger Museumsprojekt in den 1930er Jahren. Geschichtspolitik im Widerspruch von Wissenschaft und Grenzrevanchismus", *Demokratische Geschichte* 26, 2015, s. 115-142.
- Göllnitz, Martin: *Der Student als Führer? Handlungsmöglichkeiten eines jungakademischen Funktionärskorps am Beispiel der Universität Kiel (1927-1945)*, Ostfildern 2018.
- Harder, Thomas: *Besættelsen i billeder. Danmark 1940-45*, København 2015.
- Herbert, Ulrich: "Generation der Sachlichkeit. Die völkische Studentenbewegung der frühen zwanziger Jahre in Deutschland", Frank Bajohr, Werner Johe og Uwe Lohalm, red.: *Zivilisation und Barbarei. Die widersprüchlichen Potentiale der Moderne*, Hamburg 1991, s. 115-144.
- Hering, Rainer: "Parteien vergehen, aber das deutsche Volk muß weiterleben. Die Ideologie der Überparteilichkeit als wichtiges Element der politischen Kultur im Kaiserreich und in der Weimarer Republik", Walter Schmitz og Clemens Vollnhals, red.: *Völkische Bewegung – Konservative Revolution – Nationalsozialismus. Aspekte einer politisierten Kultur*, Dresden 2005, s. 33-43.
- Horstmann, Hans: "Nordschleswig und wir", *Schleswig-Holsteinische Hochschulblätter* 9, 1933, s. 9-11.
- Jansen, Christian: "Auf dem Mittelweg nach rechts. Akademische Ideologie und Politik zwischen 1914 und 1933", Karin Buselmeier, Dietrich Harth og Christian Jansen, red.: *Auch eine Geschichte der Universität Heidelberg*, Mannheim 1985, s. 163-193.
- Jessen-Klingenberg, Manfred: "Nord-Locarno – Anton Schifferers und Otto Scheels nordische Reise im Oktober 1927", *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 96, 1971, s. 309-339.
- Jessen-Klingenberg, Manfred og Kurt Jürgen: *Universität und Land. Geschichte der Schleswig-Holsteinischen Universitäts-Gesellschaft 1918-1933*, Neumünster 1995.
- Johannsen, Hans: "Die Bedeutung studentischer Grenzlandarbeit", in: *Die Kieler Studentenschaft* 1, 1925/26, s. 65-66.
- Lammers, Karl Christian: "Die deutsche Besatzungspolitik und ihre dänischen Partner. Eine Forschungsbilanz", Robert Bohn, red.: *Die deutsche Herrschaft in den germanischen Ländern 1940-1945*, Stuttgart 1997, s. 135-143.
- Lenzing, Hilke: *Die deutsche Volksgruppe in Dänemark und das nationalsozialistische Deutschland (1933-1939). Ein Beitrag zur Problematik deutscher Volksgruppen während des Dritten Reiches*, Bonn 1973.
- Mish, Carsten: *Otto Scheel (1876-1954). Eine biographische Studie zu Lutherforschung, Landeshistoriographie und deutsch-dänischen Beziehungen*, Göttingen 2015.
- Müller, Thomas: *Imaginierter Westen. Das Konzept des deutschen Westraums im völkischen Diskurs zwischen politischer Romantik und Nationalsozialismus*, Bielefeld 2009.
- Petersen, Carl: "Deutsche Grenzlandprobleme", *Schleswig-Holsteinische Hochschulblätter* 9, 1933, s. 3.
- Petrick, Fritz: "Dänemark, das Musterprotectorat?", Robert Bohn, red.: *Die deutsche Herrschaft in den germanischen Ländern 1940-1945*, Stuttgart 1997, s. 121-133.
- Priemé, Hans: "Sønderjysk Studenterforening (S.St.)", *Uddannelseshistorie* 30, 1996, s. 72-74.
- Riese, Ingrid: "Die deutsche Volksgruppe in Nordschleswig 1933-1945. Einstellungen zur Grenze", *Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig* 70, 1995, s. 33-107.
- Roslyng-Jensen, Palle: "Danske studenter og nazismen 1933-46", Niklas Olsen, Karl Christian Lammers og Palle Roslyng-Jensen, red.: *Nazismen, universiteterne og videnskaben i Danmark*, København 2015, s. 59-94.
- Schifferer, Anton, Friedrich Wolters og Carl Petersen: "Jahresbericht der Schleswig-Holsteinischen Universitäts-Gesell-

- schaft 1925", *Jahrbuch der Schleswig-Holsteinischen Universitäts-Gesellschaft*, 1925, s. 80-94.
- Sontheimer, Kurt: *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. Die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933*, 4. udg., München 1994.
- Steigerwald, Jelena: "Das Danewerk – ein historischer Erinnerungsort zwischen nationaler, regionaler und lokaler Aneignung", Janina Fuge, Rainer Hering og Harald Schmid, red.: *Gedächtnisräume. Geschichtsbilder und Erinnerungskulturen in Norddeutschland*, Göttingen 2014, s. 183-200.
- Tägil, Sven: *Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig. Eine Studie zur deutschen Grenzpolitik 1933-39*, Stockholm 1970.
- Uden forfatter: "Die Verbindung Schleswiger Studenten – Kopenhagen im Herbstsemester 1927", *Schleswig-Holsteinische Hochschulblätter* 4, 1928, h. 3, s. 50-51.
- Werther, Steffen: "Nazi, German and Danish Identities in Danish North Schleswig, 1932-38", Madeleine Hurd, red.: *Bordering the Baltic. Scandinavian Boundary-Drawing Processes, 1900-2000*, Münster 2010, s. 69-104.
- Werther, Steffen: *SS-Vision und Grenzland-Realität. Vom Umgang dänischer und volksdeutscher Nationalsozialisten in Sønderjylland mit der großgermanischen Ideologie der SS*, Stockholm 2012.

NOTER

- 1 Müller 2009, s. 14f.; Göllnitz m.fl. 2017, s. 126-149.
- 2 Se Conze 2004, s. 168-178 og Herbert 1991, s. 134.
- 3 Müller 2009, s. 15 og Sontheimer 1994, s. 222-250.
- 4 Steigerwald 2014, s. 183; Göllnitz 2015, s. 115.
- 5 Se også Jansen 1985, s. 33ff.
- 6 Ditt 2011, s. 74.
- 7 Göllnitz 2015, s. 115f.; Ditt 2011, s. 74; Horstmann 1933, s. 10f.
- 8 Se også Johannsen 1925/26, s. 65f.
- 9 Festtale af Scheel i anledning af Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte i marts 1933, citeret efter Cordes 2011, s. 78.
- 10 Landesarchiv Schleswig-Holstein (LASH), Abt. 47, Nr. 6996, PMWKV an Scheel, 12.4.1924. Se også Auge & Göllnitz 2014, s. 113f. og Mish 2015, s. 117-125.
- 11 LASH, Abt. 47, Nr. 1101, Aufstellung des Hochschulrings Deutscher Art Kiel, Juni 1923; LASH, Abt. 47, Nr. 1098, Akademischer Grenzbund an den Rektor der CAU, 10.12.1924 og Göllnitz 2018, s. 393-404.
- 12 Schifferer m.fl. 1925, s. 81; Jessen-Klingenberg 1971, s. 309-339 og Jessen-Klingenberg & Jürgensen 1995.
- 13 Schifferer m.fl. 1925, s. 82.
- 14 LASH, Abt. 47, Nr. 9775, Rektor der CAU an die Kieler Studentenschaft, 30.11.1930. Se også LASH, Abt. 47, Nr. 1076, Aufruf der Kieler Studentenschaft zum Bau einer Privatschule in Nordschleswig (udateret, 1932).
- 15 Se Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe (AHFV), V XVIII, Nr. 4.3, Manuskript zur Geschichte der VSt (skrevet af Harboe Kardel), s. 3ff.
- 16 Læs Priemé 1996, s. 72f. Angående danske studerendes forhold til nazismen efter 1933 læs Roslyng-Jensen 2015.
- 17 AHFV, V XVIII, Nr. 4.3, Notits af Meyer i Manuskript zur Geschichte der VSt (skrevet af Harboe Kardel), s. 4.
- 18 AHFV, V XVIII, Nr. 4.3, Brev af Wienbergs, November 1924.
- 19 Vedrørende det tyske mindretals historie og rolle i Nordslesvig læs Werther 2010; Bargfeldt 2003; Riese 1995; Lenzing 1973.
- 20 AHFV, V XVIII, Nr. 4.1, Verbindung Schleswiger Studenten, Collegium 1961 (trykt 1983).
- 21 Der skete først en organisatorisk tilknytning til Verband der Vereine Deutscher Studenten i begyndelsen af 1950'erne. Se AHFV, V XVIII, Nr. 1.2, Protokoll des Alt-Herrenconvents, 6.8.1950.

- 22 AHFV, V XVIII, Nr. 1.2, Protokoll des Alt-Herrenconvents, 27.2.1934.
- 23 Til de ti studerende hørte brødrene Otto und Paul Meyer, Hans Heinrich Hansen, Georg Prien, Hans Raun, Viggo Nielsen, Jens Samsøe, Peter Kragh, Gerd von Hofe-Rickers og Stephan Wienberg.
- 24 AHFV, V XVIII, Nr. 4.3, Manuskript zur Geschichte der VSSt (skrevet af Harboe Kardel), s. 5.
- 25 Ibid, s. 5f.
- 26 Bundesarchiv Berlin (BArchB), R 129/335, Helmut Bauer an die VSSt, 11.9.1926.
- 27 BArchB, R 129/132, Bericht der Kieler Studentenschaft über das Sommersemester 1927 (udateret, 1927).
- 28 Uden forfatter 1928, s. 51; AHFV, V XVIII, Nr. 4.3, Manuskript zur Geschichte der VSSt (skrevet af Harboe Kardel), s. 10-14.
- 29 AHFV, V XVIII, Nr. 3.2, StN an den Altherren-Verband der VSSt, 15.5.1933.
- 30 Ibid, Vorlage eines vertraulichen Briefes der StN, Oktober 1933.
- 31 Ibid, StN an den Altherren-Verband der VSSt, 15.5.1933.
- 32 AHFV, V XVIII, Nr. 4.3, Manuskript zur Geschichte der VSSt (skrevet af Harboe Kardel), s. 22. Heri findes også det følgende citat.
- 33 AHFV, V XVIII, Nr. 3.2, Kieler Studentenschaft an den StN, 13.12.1933.
- 34 AHFV, V XVIII, Nr. 1.3, Protokoll des Bundesconvents, 5.8.1934.
- 35 AHFV, V XVIII, Nr. 3.2, StN an die Mitglieder, 20.3.1934.
- 36 AHFV, V XVIII, Nr. 1.3, Protokoll des Bundesconvents, 5.8.1934; AHFV, V XVIII, Nr. 1.2, Protokoll des Alt-Herrenconvents, 27.2.1934.
- 37 AHFV, V XVIII, Nr. 1.1, Satzungen der VSSt (undatiert, 1933).
- 38 AHFV, V XVIII, Nr. 3.1, Semesterbericht der VSSt, Mai 1934.
- 39 LASH, Abt. 47, Nr. 1958, Bericht Schützes, 1.11.1936.
- 40 BArchB, R 4901/1223, Bericht der Nordischen Burse, Wintersemester 1936/37.
- 41 LASH, Abt. 47, Nr. 1957, REM an Schütze und den Rektor der CAU (udateret, maj 1936).
- 42 Göllnitz 2018, s. 200-214.
- 43 Vedrørende besættelsestiden 1940-45, de danske kollaboratører, det tyske mindretals situation fra 1940 og øvrig litteratur læs Harder 2015; Lammer 1997; Petrick 1997 og Bundgård Christensen m.fl. 2015.
- 44 Vedr. nationalsocialisternes situation i Nordslesvig og deres konflikter læs Tägil 1970, s. 43-92; Werther 2012, s. 78-80; Becker-Christensen 1998 og Becker-Christensen 2003.
- 45 AHFV, V XVIII, Nr. 1.3, Protokolle des Bundesconvents, 18.7.1937, 24.7.1938 og 9.7.1939.
- 46 AHFV, V XVIII, Nr. 4.3, Manuskript zur Geschichte der VSSt (skrevet af Harboe Kardel), s. 41.
- 47 AHFV, V XVIII, Nr. 1.3, Protokolle des Bundesconvents, 30.9.1935 og 18.7.1937.

Zusammenfassung

Im 19. Jahrhundert war die Region Schleswig infolge des aufkommenden Nationalismus und der damit verbundenen Nationenbildung in Europa stark umkämpft. Im Zuge der deutschen und dänischen Nationalstaatsbildung kam ihr, vor allem für die außerhalb der Region lebenden Menschen, eine hohe symbolische Bedeutung zu. Spätestens mit der durch die Volksabstimmung von 1920 zwischen Dänemark und Deutschland gezogenen Grenze etablierte sich in Schleswig-Holstein das Schlagwort „Grenzkampf“, das vor allem im kultur- und geschichtspolitischen Bereich eine Aufwertung erfuhr. Im Gegensatz zu den deutsch-polnischen Streitigkeiten um Danzig und Oberschlesien wurde der „Grenzkampf“ in der schleswig-holsteinischen Region allerdings weniger konfrontativ geführt.

Die deutsch gesinnten Studenten aus Nordschleswig, die für das dänische Staatsexamen zumeist in Kopenhagen studierten, erkannten ihre völkische Aufgabe zunehmend im kulturpolitischen Bereich. Aus diesem Grund etablierten sie in der dänischen Hauptstadt die „Verbindung Schleswigscher Studenten“, einen Zusammenschluss aller in Kopenhagen studierenden Deutsch gesinnten Nordschleswiger. Nach der Machtübernahme der Nationalsozialisten und der Etablierung des NS-Regimes rückte die Kopenhagener Verbindung in das Blickfeld des Kieler Nationalsozialistischen Deutschen Studentenbundes, der seinerseits die nordschleswigschen Jungakademiker für seine völkische und nationalsozialistische Politik und Ideologie instrumentalisieren wollte. Die Nordschleswiger sollten sich künftig mit „ihrer ganzen Kraft für den deutschen volkspolitischen Gedanken“ einsetzen.

Erindringer om modstandsarbejde, arrestation og fangenskab 1944-1945

AF HANS FLINTHOLM HANSEN¹

Nogle år inden sin død i 2001 skrev Hans Flintholm Hansen sine erindringer om, hvordan han under besættelsen deltog i forskellige illegale aktiviteter i Sønderjylland inden han blev taget af Gestapo i oktober 1944 og derefter indsat i Frøslevlejren. I april 1945 kom han med De Hvide Busser til Sverige.² Han har forklaret, at han skrev erindringerne, fordi hans børn havde opfordret ham til det. Det var ikke planen, at erindringerne skulle udgives, men i nært samarbejde med hans børn, Ville Flintholm Østervig, Jørgen Flintholm Hansen og Jette Abild, har vi valgt at gøre det alligevel. Det skyldes, at det er en interessant fortælling om Sønderjylland under besættelsen, som vil interessere mange. Erindringerne er gengivet så tro mod originalteksten som muligt, og der er alene rettet nogle enkelte slåfejl. Desuden har vi været nødt til at beskære manuskriptet noget, og de steder et afsnit er skåret ud er det markeret med [...].

Modstandsarbejde under besættelsen

Det var i efteråret 1943, at det så småt begyndte at gå fremad. Jeg husker, at jeg en dag i en villakælder på Erlevvej i Haderslev [...] overværede en våbeninstruktion og en demonstration af, hvordan man kunne fremstille en sprængladning. Der var altså ved at ske noget, men mere blev det heller ikke til. Den 17. oktober blev der nemlig ringet til mig fra amtsskolekonsulent Svendsens kontor i Tønder. Hvis jeg ville og var ledig, så kunne jeg dagen efter tiltræde et sygevikariat for førstelæreren ved Møgeltønder skole. [...]

Præsten i Møgeltønder fik mig overtalt til at overtage ledelsen af den lokale FDF-kreds, og det gav mig kontakt til nogle FDF-folk i Tønder. Hos en af dem, en viceskoleinspektør [...] kom jeg en del og mødte der en del yngre mænd. Vi talte ofte "krig", og vores indstilling til udviklingen – også den hjemlige – lå ikke langt fra hinanden. En dag blev jeg opsøgt på mit værelse i Møgeltønder af en af dem [...] Han snakkede FDF-arbejde, men spurgte mig så, om jeg var kendt omkring Vidåen – grænseåen mellem Danmark og Tyskland. Det var jeg jo ikke, men jeg kunne mærke, at der lå mere bag, og efter nogen omsvøb fortalte han

mig, at nogle Tønderfolk gennem længere tid – vist nok endda gennem flere år, også før krigen – havde stået for en udvekslingscentral, hvor de modtog og udvekslede post nord og syd fra. Post som absolut ikke måtte passere hverken den danske eller tyske udlandscensur. Men nu kneb det for dem. Deres kontaktmænd på tysk side, som boede i Aventoft og havde tilladelse til at krydse grænsen, var blevet bange for, at han var kommet under opsigt af tysk politi. Han turde ikke mere have post på sig, når han passerede grænsen. De var derfor ved at undersøge, om de selv kunne komme over grænsen, for så kunne de lægge posten i en slags postkasse i nærheden af Aventoft kirke. De var nu interesserede i at undersøge mulighederne for at kunne komme over Vidåen i nærheden af kirken.

Vi cyklede derud. Vidåen er på det sted en ganske bred å, indrammet af høje diger på begge sider, så opgaven var givetvis ikke let. Svømme over åen her i november var nok ikke mulig, og en båd var umulig at skjule, og for øvrigt patruljerede der gendarmere på både dansk og tysk side. Det kunne, så vidt vi kunne bedømme, ikke lade sig gøre. Det måtte opgives. [...]

Jeg deltog i flere møder i Tønder, hvor vi drøftede sabotage. Det eneste lønnede mål i byen var banegården med dens remiser og i det hele taget banestrækningerne nord og syd for byen. Men der skete nu ikke noget, mens jeg var der – også af den grund, at de ikke havde tilstrækkeligt sprængstof.

I april 1944 fik jeg så stillingen i Rangstrup/Agerskov. Jeg blev ansat som timelærer med pligt til at undervise halvtids ved begge skoler. [...] Jeg optog straks igen kontakterne med Herman og Knud.³ De var nu begge dybt involveret i sabotageforberedelse og i opbygning af lagre af våben og sprængstof. Hver weekend cyklede jeg til Haderslev og var med til flere møder og instruktioner. Et stykke tid efter at jeg var flyttet til Rangstrup, gik det galt i Tønder. Mange blev arresteret – også flere af dem jeg kendte. Jeg følte mig nu nogenlunde tryk. Jeg havde jo ikke deltaget i noget derude i længere tid, og der var kun få der vidste, hvor jeg var blevet af. Men så ringede viceinspektøren til mig og bad mig om straks at komme til Tønder. Jeg cyklede derud, og det viste sig, at deres kontakt på tysk side var forsvundet – muligvis arresteret. De havde imidlertid en bonde nede omkring Husum, som tidligere havde været med over grænsen, og som de vidste havde været sammen med mig. Han spurgte, om jeg turde tage med over grænsen. [...] De havde nogle tyske officersuniformer, nogle Wehrmacht nummerplader, og de

blanketter, der skulle til for at militære køretøjer kunne passere grænsen. [...] Jeg blev sat under pres, så enden på det blev, at jeg fik en brunlig cottoncoat på og fik en militærlignende kasket sat på hovedet, og så risikerede vi at køre mod grænsen med mig i rollen som en tilfangetagen engelsk pilot. Jeg kunne vel altid tale lige så godt engelsk som en tilfældig tysk grænsesoldat. Det gik helt uden vrøvl. De danske gendarmer rørte ikke tyske militærbiler, og tyskerne stod nærmest ret, da de fik papirerne stukket ud. Vi fandt gården, fik udvekslet post, og på tilbagevejen skiltes vi, så tre af os gik over grænsen noget øst for Tønder i nærheden af Lydersholm. Jeg er sikker på, at nogle danske gendarmer var part i foretagendet. Også vognen kom godt tilbage og dagen efter cyklede jeg hjem til Rangstrup. Hele affæren i Tyskland tog vel en 4-5 timer.

Og så til den mest – ja, vel i virkeligheden den eneste – virkelige dramatiske begivenhed. Jeg mener, det var hen midt i maj, at der blev ringet til mig fra Haderslev. Træerne var i alle tilfælde sprunget ud. De bad mig om straks at komme til Haderslev. Jeg cyklede afsted ved 18-19 tiden om aftenen og fik besked på, at et våbenlager ved Sækkelund, øst for hovedvejen til Kolding, skulle flyttes omgående. Der bestod fare for, at Gestapo kunne finde frem til det. Hen på aftenen cyklede vi derud. Jeg kan huske, vi cyklede over Sillerup og fandt gården. Lidt efter kom en lastbil til. Der lå tyske soldater på gården, men våbnene lå i en afsides bygning, så vi kunne komme til dem bagfra. Det lykkedes at få det hele flyttet over på lastbilen, og vi fik også cyklerne smidt op. Men ved Thomashus var der etableret en vejspærring. Vi stoppede op da vi så lysene, og Herman sagde: "Det går ikke. Vi kan ikke vende rundt nu. Kør videre, vi må skyde os igennem." Det gjorde vi. Da vi var kommet helt hen til spærringen, begyndte vi at skyde løs på alt det, vi bare kunne, og tyskerne blev så overraskede, at det lykkedes os at komme igennem, inden de for alvor begyndte at skyde igen. Lidt længere ind mod byen gik en vej ind i Vesterskoven, op forbi et skovløberhus. Der kørte vi ind. Vi kørte tværs gennem skoven, og kom ud på den anden side i nærheden af Moltrup. Der gemte vi bilen mellem nogle store buske og træer ved en ret stor gård og cyklede hjem. Det hele gik godt. [...]

Så nærmede sig sommerferietiden. Forinden blev dog en stor Vojensgruppe rullet op med virkning langt ind i Haderslevgrupperne. Hele Vojens/Haderslev modstandsarbejdet blev lammet og mange blev også arresteret. Blandt dem Poul Erik Sminge⁴ og Herman Schlosser – hans bror Erik forsøgte at stikke af, men blev skudt ned og døde. Det

På billedet ses hr. og fru Sminge på trappen ved Rangstrup skole, mens Flintholm står yderst til højre. Kilde: Familien.

var skrækkeligt, og jeg bebrejdede mig selv, at jeg havde animeret Poul Erik til at gå med i modstandsarbejdet. Han var kun 17 år. Det skete den 6. juni, netop den dag, hvor de allierede gik i land i Normandiet.

Jeg var så småt ved at samle sammen, så der kunne blive dannet en gruppe, der kunne tage sig kærligt af jernbanestrækningen mellem Over Jerstal og Hovslund. Jeg var begyndt at lære nogle unge mænd at kende, og havde inviteret dem over på skolen for ligesom at føle dem lidt på tænderne og fortælle om, hvad det hele egentlig gik ud på. [...] Den forsommer kom jeg en del hos Søren Knudsen på hans gård i Galsted. [...] Der var også to sønner på gården, Hans og Peter, og jeg blev faktisk helt gode venner med dem. De mente, at deres nabo, Jørgen Sandersen, var til at stole på. Jørgen mente så igen, at Laust Slajkjær⁵ og dennes svoger Knud Holm også var gode nok, og alle tre mente helt bestemt, at deres formand på den mose hvor de arbejdede med tørvefremstilling, Svend Hansen, var helt rigtig. Så på den måde lykkedes det at få taget hul på det, som vi regnede med skulle blive noget rigtigt alvorligt.⁶ [...]

Knud [Lauritsen] og jeg aftalte så, at han skulle komme til Rangstrup og instruere i våbenbrug for den gruppe, der var dannet.⁷ Det skete et par dage senere. Knud havde selv demonstrationsmaterialerne med, og han demonstrerede, hvorledes man skiller og samler en stengun – den meget enkle, næsten primitive, engelske maskinpistol, som blev sendt ned ved næsten alle våbenedkastninger. Ligeledes demonstrerede han, hvordan man former en bombe af det engelske sprængstof, der gik under navnet "marcipan" på grund af dets lugt, og hvordan den kunne bringes til eksplosion via en forladning og en lunte eller sprængblyant. Han aktiverede en ½-times blyant, som gik af med et knald inde i mit soveværelse.

Vi fik besked på, at anskaffe os falske legitimationskort til brug, når vi blev nødt til at stikke af. "Når", sagde Knud, ikke "hvis". Det var så at sige helt givet, at vi en dag måtte stikke af uden varsel – i bedste fald. Gennemsnitslevealderen for grupper, der var tilmeldt regionen, var fire

Politikreds
Nr. 66

Legitimationskort
for
Sikkerhedsområdet i Jylland.

Navn *Hansen, Hans Flintholm*

Stilling *Seminarielærer*

Bopæl *gaaskergade 1, Haderslev.*

Født d. *28/8 1920 i Haderslev.*

Indehaverens
Underskrift *Hans Flintholm Hansen*

*lev. Folkeskole
register*

d. 22/6 1942

Hansen

Kortet skal altid medføres.

©. O. B. & Co.

Hans Flintholm Hansens legitimationskort fra 1942. Kilde: Familien.

måneder, og han ville nu anmelde os som operationsklare, hvorefter vi kunne forvente, at blive kontaktet af en kurér direkte fra regionen, der ville instruere om de nærmeste opgaver og sørge for, at vi fik det nødvendige materiel samt tildele os det kodeord, som ville blive udsendt fra BBC, London, "hilsen til", når vi første gang skulle i aktion. [...]

Ganske få dage efter hans instruktion af gruppen, måtte Knud gå under jorden. Han boede hos mig nogle dage, og flyttede så til Gabøl til folketingsmand Jørgen Gram. De var på en eller anden måde i familie [...] Knuds mål var at havne på Fyn, hvor han havde kontakt med en gruppe, der modtog nedkastningsvåben fra engelske flyvere. Fra Fyn ville han så kontakte mig igen. Mens han boede hos mig, var vi ude at sondere terrænet ved jernbanen i nærheden af Abkjær. Her førte en viadukt cementvejen over jernbanen, og et par hundrede meter sydpå var der en anden, mindre viadukt, hvor en bivej førtes over banen. Den er der ikke mere, har jeg erfaret. Kunne vi få disse to broer sprængt samtidigt, eller endnu bedre, forskudt således, at DSB's store kran kunne blive lukket inde mellem de to sprængte broer, ja, så ville vi rigtig kunne score points, og trafikken på den enkeltsporede bane ville være standset i en længere tid. Vi undersøgte omhyggeligt, hvordan vi nogenlunde usete kunne nærme os broen, og hvordan vagterne færdedes. Især Knud var ivrig efter at få en sagkyndig til at vurdere, hvor meget sprængstof, der skulle til for at få broerne til at styrte sammen, og hvor sprængstoffet skulle placeres for at give størst virkning. Han ville prøve at skaffe en sprængstofekspert, som så senere kunne bistå os, hvis og når ordren til at sprænge måtte komme.

Den 19. september angreb tyskerne det danske politi. Mange politifolk i København og nogle andre store byer blev fanget og sendt til tyske koncentrationslejre, mens resten af politistyrken gik under jorden overalt i landet. En af dem, en ældre politiassistent fra Graasten, var søgt i skjul hos skolens nabo, mejeribestyrer Jes Ottsen, som han var i familie med. Sminge kom op og fortalte, at Ottsens ikke var stolte ved at skjule en mand, der var eftersøgt af tyskerne, og spurgte, om jeg kunne tage mig af ham. Det lovede jeg, og betjenten kom op til mig. Jeg spurgte, om han ville søge til Sverige, men han ville helst blive i landet, i det mindste indtil videre. Jeg ringede så til Svend Hansen og bad ham komme op. Vi aftalte, at jeg skulle cykle ud i mosen med betjenten, når det var blevet mørkt. Jeg skulle stå på vejen uden for mejeriet kl. 20. På det tidspunkt blev døren åbnet lige akkurat så meget på klem, at han kunne komme igennem med sin cykel, og vi kørte ud på mosen, hvor

han blev indtil Svend blev arresteret. Vi ventede altså, alt imens det oprindelige arbejde med de illegale blade fortsatte stille og roligt.

Lige siden samarbejdet med Selmer⁸ havde jeg regelmæssigt fået tilsendt blade til videre fordeling. Først var det kommunisternes "Land og Folk", som ret hurtigt blev afløst af "Frit Danmark", og helt ærligt – den dag i dag ved jeg ikke, hvem der egentlig sendte dem til mig. Antallet steg jævnt, og til sidst fik jeg vel et halvt hundrede eksemplarer hver 14. dag. Det blev efterhånden en ret bekostelig affære, og helt galt blev det, efter at jeg havde været i København. Nu fik jeg oven i hver måned ca. 200 eksemplarer af "De frie Danske". De blev sendt til mig i et par store pakker i "løsvægt", som vi så selv måtte samle til færdige blade. Jeg havde ikke mange penge, så efterhånden havde jeg simpelt hen ikke råd til konvolutter og porto til alle de blade.

Nogle af dem klarede jeg og kammeraterne både i Haderslev, Møgel-tønder, Tønder og nu i Rangstrup/Agerskov ved om aftenen og først på natten at smide dem i de menneskers postkasser, som vi mente ville have udbytte af at læse dem. Men mange, mange blade blev puttet i konvolutter og sendt af sted med posten. Jeg havde lavet et kartotek med mange adresser, og alt det kostede dyrt.

Sminge og jeg havde lige siden, jeg blev ansat, regelmæssigt besøgt amtslæge Lauridsen i Haderslev. Han modtog hver gang de penge, som bønder og forretningsfolk i sognet betalte til modstandsbevægelsen. Efterhånden blev det mest mig, der tog rundt til bidragyderne efter Sminges anvisninger, og det var ganske store beløb, der blev ydet. F.eks. husker jeg, at købmand Truelsen i Agerskov hver gang gav 200 kr., og købmand Andreas Petersen i Rangstrup gav, så vidt jeg husker, 500 kr. Det var rigtig mange penge dengang – jeg selv fik vel 250 kr. om måneden som timelærer. Pengene blev som nævnt afleveret til amtslægen, og allerede inden sommerferien fik jeg så af ham udbetalt, hvad vi mente, var nødvendigt for at kunne få næste sending blade sendt afsted. [...]

En dag havde postbuddet en besked med til mig fra postbestyrerinden i Agerskov. Jeg skulle komme hen på kontoret, for der var kommet en pakke til mig, som var så beskadiget, at postbuddet ikke kunne have den med på sin cykel. Da jeg kom derhen, lå der to pakker revet i stykker. Tydeligt for enhver indeholdt de "De frie Danske". Arkene var lige ved at glide ud på gulvet. Ingen, hverken postbuddet eller kontoret, sagde et ord om indholdet. Alle lod som om det var en dagligdags begivenhed med et par almindelige pakker, der var blevet beskadiget. Jeg fik noget papir at slå om pakkerne, og noget snor til at holde sam-

men på det hele, og så drog jeg afsted med mine blade. Alle lod helt og aldeles som ingenting.

Ude hos amtslægen kunne vi godt få ordre om dit eller dat. Engang fik jeg besked på at hilse kommunekassereren i Agerskov, Nis Gårde – min senere svoger – fra ham og bede om så mange originale kort til udstedelse af legitimationskort, som han kunne undvære. Jeg fik et helt bundt uden diskussion, og Nis Gårde spurgte endda, om det mon ikke var en god ide, om jeg fik et sæt rationeringskort med, som sådan set hørte til. Det hele blev modtaget med stor glæde af amtslægen, som i øvrigt senere leverede de legitimationskort, som gruppen skulle anskaffe. De var udstedt i Nyborg, stemplet med politimesterstempel og helt i orden, fuldstændig som legale legitimationskort. [...]

Alle gruppemedlemmer mødtes regelmæssigt hos mig, og vi udvekslede vilde planer om, hvorledes vi kunne genere arbejdet på flyvepladsen i Skrydstrup, men foreløbig blev det kun til snak. Vi havde ingen ordrer, intet at gøre med, og vi fik det altså heller aldrig.

I begyndelsen af oktober fik jeg et brev fra Knud om, at der ville komme en mand fra Nyborg med nærmere besked. Han ville hilse mig fra en eller anden, og han havde bemyndigelse til at give ordrer om, hvad der videre skulle ske, samtidig med, at han kunne oplyse os om, hvilke våben og andet udstyr, vi ville få leveret. Der kom godt nok en mand. Fredag den 13. oktober kl. ca. 18.00 kom der én – men altså ikke fra Knud, og derefter begyndte for mit vedkommende en helt ny form for modstandskamp.⁹ Havde den hidtil måske haft et skær af eventyr – måske endda en vis karakter af legen røvere og soldater – så blev det nu bitter alvor og et one-man show, hvor alle mine evner blev sat på prøve. Heldigvis gik det kun ud over mig. Laust, Knud og Jørgen Sandersen stak af samme aften og søgte ly hos moster Hanne og onkel Anders i Rugsted, og for øvrigt kunne de alle ret hurtigt vende hjem igen. Hans og Peter Knudsen stak også af. Hans fik plads på en gård i Meng nær ved Hejlsminde, og Peter kom på højskole i Vendsyssel. Der eksisterede en uskreven aftale om, at alle arresteranter skulle prøve at holde stand i 48 timer. Det lykkedes mig.

Sminge og Svend Hansen blev løsladt i løbet af en tre ugers tid, og det lykkedes mig således at lukke af for Gestapo. De kom ikke længere end til de blade, de havde fundet i Svends lastbil. De fik ikke andet og just dem kunne jeg jo ikke lyve mig fra. At det lykkedes fik trods alt betydning for alle de, jeg havde haft forbindelse med. [...]

Arrestation og afhøringer

Fredag den 13. oktober 1944 havde jeg været til et lærermøde på Ager-skov skole, og jeg cyklede hjem ved 17-tiden. Jeg kan endnu fornemme det efterårstusmørke, der lå over det tunge, midtsønderjyske landskab. Sommetider, når belysning og omgivelser er til det, kan jeg den dag i dag næsten føle lugten og stemningen, og jeg kan få en fornemmel-se af, at jeg oplever det hele én gang til. Da jeg var kommet hjem til Rangstrup skole, gik jeg ind i lærer Sminges lejlighed, dels fordi jeg fik min kost der, og dels for at vente på lærer Sminge, der sammen med Svend Hansen var kørt til Aabenraa i Svends lastbil fra tørvefabrikken på Grimmosen. [...] Svend havde lovet mig at køre en papkasse med et par hundrede konvolutter med "De Frie Danske" til Aabenraa posthus. Brevene var frankerede og det hele, og aftalen var, at Svend bare skulle stille dem på skranken og så gå.

Det kom aldrig så vidt. Lige uden for Aabenraa blev bilen stoppet i en tysk vejspærring og undersøgt. Kassen blev opdaget, og Svend og Sminge ført til Gestapos kontor i Forstallé i Aabenraa. Hvad der skete der, har jeg aldrig fået at vide og har ej heller prøvet at udforske, men ved 18-tiden bankede det på døren ind til Sminges kontor, hvor jeg sad. Jeg var alene i stuen. Fru Sminge var i køkkenet for at forberede af-tensmaden, så jeg sagde: "Kom ind". En for mig ukendt mand viste sig i døren og spurgte: "Det er måske Flintholm Hansen?" Jeg studsede lidt. Jeg ventede godt nok en kurér fra Nyborg med en besked fra en god ven, Knud Lauritsen fra Haderslev. Han var gået under jorden og opholdt sig nu på Fyn, men manden gav mig ikke det stikord, vi havde aftalt – noget med, at han skulle hilse mig fra en eller anden – så jeg sva-rede: "Nej, lærer Flintholm bor her ikke, han bor ovenpå. Dette er lærer Sminges lejlighed." "Så må De undskylde", sagde manden og begyndte at gå op ad trappen. Jeg var fulgt med ud i gangen og sagde så: "Jamen, lærer Flintholm er ikke hjemme. Han er til lærermøde i Agerskov, men han må snart dukke op. Vil De ikke vente så længe?" "Nej", sagde man-den, "jeg kommer igen senere." Han gik så ud ad fordøren igen, og jeg fulgte efter ham. Så skete det mærkelige, at manden i stedet for at gå op ad den flisegang, der gik fra skolen op til vejen, gik tværs over plænen, hen mod en låge i hækken.

Hvad der så egentlig skete inden i mig, ved jeg ikke, jeg har spekule-ret på det i mange timer. Måske har jeg troet, at han var på vej hen til sin

cykel. Jeg stillede nemlig ofte selv min cykel i den hæk, når jeg vidste, at jeg snart skulle bruge den igen. Det korte af det lange er imidlertid, at jeg så mig om til alle sider uden at kunne se noget mistænkeligt, og sagde så det katastrofale: "Jeg er Flintholm Hansen." I samme nu trak manden sin revolver frem og sagde: "Deutsche Sicherheitsdienst. Hände hoch." Jeg prøvede på igen at bestride, at jeg var den rette mand, men for sent. Han stod og sigtede på mig med sin revolver og gentog: "Op med hænderne" og sagde, at jeg skulle gå over mod lågen. Der stod de så. En hel flok Gestapofolk og en enkelt uniformeret soldat, skjult bag hækken, og så var det sket. Jeg blev beordret op i lejligheden, og de begyndte at undersøge alt.

I mit skrivebord fandt de en tang, vi havde brugt til at samle de illegale blade med. Vi fik dem i løsark, og rigtige hæfteklammer kunne man ikke få på den tid af krigen. Men hvad værre var, fandt de også en revolver. Heldigvis fandt de ikke en konvolut med fem falske legitimationskort, et til hver i gruppen. Jeg havde sat konvolutten fast med tegnestifter op under en af de nederste hylder i min bogreol.

De præsenterede mig for tre konvolutter med de illegale blade og bad mig fortælle, hvem der havde skrevet adresserne. Jeg svarede: "Sminge, Svend Hansen og mig selv." Den godtog de.

Samtidig med, at de huserede oppe hos mig, ransagede de også nedenunder hos fru Sminge, og det hele endte så med, at alt hvad de ville have med sig til Aabenraa, blev lagt i en stor papkasse, som jeg måtte bære ned i en bil, og så kørte vi til Aabenraa. [...]

I Aabenraa kørte vi direkte til Gestapo-kontoret i Forstallé, og jeg kom straks i forhør – et forhør, der strakte sig gennem hele natten. Jeg fortalte, at jeg i grunden ikke vidste, hvorfra de mange illegale blade egentlig kom, men jeg havde en mistanke om, at de nok kom fra en god ven i Haderslev, Knud Lauritsen. Det var i alle tilfælde ham, der havde foræret mig den revolver, de havde fundet i mit skrivebord, og han var den eneste jeg kendte, som jeg kunne tænke mig beskæftigede sig med illegalt arbejde. Det blev en temmelig hård nat, og flere gange var jeg klar over, at jeg havde modsagt mig selv. Efterhånden var tyskerne dog lige så trætte som jeg selv, så de opdagede ikke noget, og samtidig begik de efter min mening den fejl, at der var en to, tre stykker, der i munden på hinanden forhørte mig. Lige så snart én kom ind på et emne, jeg ikke så gerne ville have boret videre i, så snuppede jeg et spørgsmål fra en af de andre, og så havde den første glemt, hvad han var ved at spørge mig om.

Hvad der ellers skete den nat, husker jeg ikke i detaljer, men det endte med, at jeg ud på morgenen blev kørt til Aabenraa arrest og stoppet ind i en celle. [...] Resten af lørdag og søndag skete der ingenting, men mandag morgen blev jeg igen kørt til Forstallé til nyt forhør, og nu med en ganske betydelig skærpet tone. "Jeg var fuld af løgn", sagde de, og de troede ikke en døjt på alt det vås, jeg havde fyldt dem med. De havde i mellemtiden taget skriftprøver af både Sminge og Svend Hansen, og det var bestemt ikke dem, der havde skrevet adresserne, hvad de da også bestemt havde benægtet. "Nej", sagde jeg så, "det var ikke Svend Hansen og Sminge, der havde skrevet på konvolutterne. Det var Hans og Peter Knudsen fra Galsted, der havde hjulpet mig. Dem kendte jeg, fordi jeg havde lært deres søster at kende, og derfor kom en del i deres hjem." Det blev de meget sure over at høre. "Jeg var en forbandet løgnhals, der nu havde forhindret, at nogle farlige gangstere kunne blive arresteret. Nu var de jo nok stukket af. Men nu var deres tålmodighed forbi, og de skulle nok få mig til at fortælle hver en smule, jeg vidste. De havde nemlig en hel række midler, der erfaringsmæssigt var i stand til at få folk til at snakke frit fra leveren. Nu var det forbi med at de var flinke og hensynsfulde."

Jeg var selvfølgelig meget brødebetyngt og kunne slet ikke forstå, hvorfor jeg først havde sagt, at det var Sminge og Svend Hansen. Det var jo da også frygteligt for dem, men jeg havde jo nok været så bange og fortunlet, at jeg slet ikke havde vidst, hvad jeg egentlig sagde. De blev mere og mere tossede og puttede mig til sidst ned i kælderens, hvor der var indrettet to celler. Der sad jeg så i lang tid. Der var ingen kaldeapparat i cellen, og jeg kan huske, at jeg til sidst tissede i lampekuplen, fordi jeg ikke kunne komme på wc. Senere på dagen kom jeg igen i forhør, og nu forelagde de mig et brev, de havde fundet i mine sager. Det var fra min moster i København. Hun havde skrevet til mig, at hun kunne skaffe en kupon engelsk kamgarn til et nyt sæt tøj og spurgte, om jeg ville have det. I parentes bemærket, så købte min far tøjet – jeg havde ikke selv råd. Det forklarede jeg så, og det troede de ikke et øjeblik på. "Der var tale om kodesnak. Det var noget helt andet, hun ville sende – våben eller sådan noget." Med stor forargelse i stemmen bedyrede jeg, at jeg selvfølgelig talte sandt. Det var skam tøj, der var tale om. De kunne bare spørge min far, for det var ham, der havde købt det.

Emnet var for øvrigt farligt nok, for både min moster og onkel var dybt engageret i illegalt arbejde. Begge var de med i inderkredsen omkring "De frie Danske". De stod bl.a. for duplikeringen af bladet. Des-

værre stod deres adresse i Studiestræde på den konvolut, brevet kom i, men jeg slog som nævnt det hele hen. Bagefter hørte jeg, at Gestapo havde været hos dem og ransaget deres hjem. Selv var de heldigvis for længst flyttet til en anden adresse. Det er vel også usandsynligt, at det var det brev, der var årsag til Gestapos interesse for dem.

Min troværdighed var ikke stor hos Gestapo, og stemningen var til tider temmelig ophidset. Pludselig fik jeg en stol kylet i hovedet, så jeg var ved at falde ned af stolen, og til sidst blev jeg hevet ned i kælderen, hvor de truede med at skyde mig, hvis jeg ikke talte sandhed, når de igen agtede at tale med mig. Jeg blev smidt ind i en af de kendte celler, men i stedet for at komme i nyt forhør blev jeg kørt tilbage til arresten. Næste morgen kom vagten så ind og fjernede mine tæpper og tog alt, hvad jeg ellers havde med mig, og låste briksen op mod væggen, så jeg ikke kunne lægge mig, og meddelte så, at jeg nu var sat på vand og brød. Indtil videre ville jeg ikke få andet at spise. Det blev nogle strenge dage. Bare sidde på en taburet og glo lige ud i luften uden at have noget at give sig til, og så spise tørt rugbrød og drikke koldt vand til.

Jeg måtte i de dage kæmpe mod en følelse af depression og selvmedlidenhed. Af og til følte jeg trang til bare at fortælle løs, for hvorfor skulle jeg i grunden sidde her alene i al min elendighed, bare for at dække over dem derude, der frit kunne færdes, hvor de ville. Heldigvis stod jeg imod. Jeg tænkte hele tiden på, at jeg så ville stå som et skvat, ja måske som forræder, når det hele engang var forbi, og jeg havde ladet dem knække mig. Med hvad der ville være sket, hvis jeg for alvor var blevet udsat for hård fysisk tortur, kan jeg ikke lide at tænke på.

Midt i al min elendighed mødte jeg et glimt af medmenneskelighed. En aften efter at lyset var blevet slukket i cellen, listede den tyske vagt sig ind til mig. Han hed Lorenzen og var "briefträger" i Kreiss Flensburg. Han gav mig et krus varm kaffe med sukker i, så det var hans egen kaffe, og et æble. Jeg tror aldrig, at jeg hverken før eller siden har fået noget så lækkert, som det æble. Efter krigen prøvede jeg på at finde frem til ham. Han skulle jo ikke være umulig at finde frem til, men end ikke Frans Wingender fra det danske mindretal dernede, var i stand til at finde ham. Ellers ville jeg have sendt ham nogle pakker i den tid, hvor tyskerne virkelig led nød.

Da der så var gået nogle dage – hvor mange husker jeg ikke, men vel en fire-fem stykker – kom jeg i forhør igen, og hele sceneriet begyndte forfra med en råben og skrigen, om hvor elendig en forbryder jeg var. Til sidst var der dog en anelse lettelse i atmosfæren. Jeg fik en fornem-

melse af, at de efterhånden troede på, at jeg kun var en lille fisk, der vitterlig ikke vidste mere, end jeg havde fortalt dem.

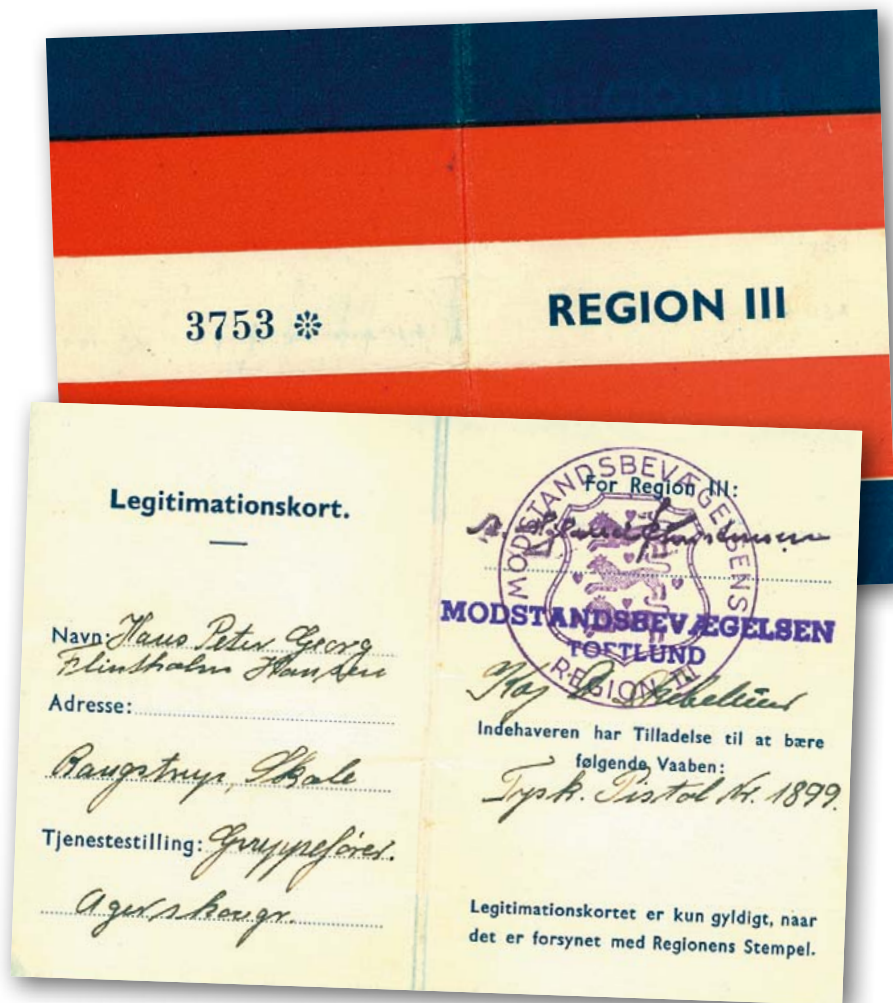
Men så skete der pludselig noget skrækkeligt. Vi havde i længere tid talt om Lauritsen fra Haderslev. Jeg havde jo hele tiden talt om Knud, men pludselig gik det op for mig, at tyskerne talte om amtslæge Lauridsen i Haderslev. Det var en mand som Sminge og jeg havde haft en del med at gøre, og som vi tit havde besøgt. Han havde blandt andet skaffet mig de falske legitimationskort. Vi havde ofte afleveret indsamlede penge til modstandsbevægelsen til ham, og jeg havde gennem kommunekasserer Nis Gaarde i Agerskov skaffet ham de originale kort til legitimationskortene og tilhørende rationeringskort. Få dage før min arrestation havde han bedt mig om emner til en lokal frihedskomité for Agerskov sogn. Organisationen "Frit Danmark" arbejdede i den periode på at få nedsat sådanne frihedskomiteer overalt i landet. Jeg var helt klar over, at han var dybt involveret i modstandsarbejdet i Haderslev.

Det var ved at udvikle sig til en katastrofe. Jeg havde blandt andet sagt, at Lauritsen efter min fornemmelse spillede en afgørende rolle i den haderslevske modstandsbevægelse, uden at jeg dog havde noget håndfast at have det i. Egentlig kendte jeg slet ikke noget til det hele. Alt var kun fornemmelser, jeg havde. Da jeg så nu blev klar over, at det var amtslægen, vi talte om, så måtte jeg jo til igen at tale uden om, og fortælle, at det hele var en kæmpe misforståelse. Jeg kendte skam intet til amtslægen og hans privatliv. Den slags fine folk lå helt uden for min horisont, og hans gøren og laden kendte jeg bestemt intet som helst til. Jeg vidste da godt, hvem han var. Jeg havde mødt ham af og til som embedslæge på skolen, men ud over det kendte jeg skam ikke noget til den mand.

Det var igen helt tydeligt, at de ikke troede på mig. Stemningen på kontoret var blevet en hel anden. En overgang var jeg ved at tro på, at de ville løslade mig, men nu var det ovre. Jeg var fuld af løgn. De kunne ikke tro på så meget som et ord af det, jeg havde fortalt dem.

Jeg blev så sendt tilbage til arresten, og nogle dage senere dukkede amtslægen op i arrestgården på gårdtur. Jeg var dybt ulykkelig. Var det min skyld, at han var havnet her? Havde jeg stukket ham? Nej, jeg syntes ikke, jeg havde sagt noget forkert. På en eller anden måde må han have været under mistanke, ellers havde de da ikke udspurgt mig om ham. Jeg var rigtig ked af det. [...] Nå, jeg fik lejlighed til at hviske til ham under en gårdtur: "Jeg har ikke sagt noget om dig" – om det hjalp ham ved jeg ikke. [...]

Længe sad jeg i enecelle. En gang kom en lærer fra Bolderslev ind til mig. Han blev kun et døgn tid, så blev han sendt videre til Staldgården i Kolding, men hen sidst på måneden kom postassistent Otto Larsen fra Augustenborg ind. Han og en hel flok alsingere var blevet taget. Det var en stor gruppe omkring lærer Karl Petersen fra Huholt. Alle havde de deltaget i et møde i Egen forsamlingshus, og dér må der have været en stikker til stede, for alle uden undtagelse blev hentet en efter en, og

Flintholms legitimation udstedt af Region III i Sønderjylland, og stemplet af modstandsbevægelsen i Toftlund. Kilde: Familien.

alle blev de for øvrigt senere sendt til Tyskland. Nå, men Larsen kom altså ind til mig. Det var lige før, vi skulle have middagsmad. Jeg ser det lyslevende for mig endnu. Larsen var en mand på ca. 50 år. Han kom ind, ligbleg og rystet over at være arresteret. Han havde både kone og familie. Han sad lidt og sundede sig, og så kom maden. På god tysk maner serveret så ubehageligt som vel muligt: I en tysk madspand – et tysk soldater-kochgeschirr, dvs. en lille metaldåse med låg. Nederst i dåsen en tynd fisk, derover nogle store upillede kartofler og så oven i det hele et klat tyk, stiv sovs. Det var ”lækkert”, men jeg kendte rumlen. Jeg fik fat i et stykke toiletpapir, gned sovsen af kartoflerne med fingeren og fik den placeret på papiret. Pillede så kartoflerne, fik fisken op af dåsen, gned resten af sovsen af, og begyndte så at spise.

Larsen havde iagttaget manøvren med alle tegn på væmmelse. Han var absolut ikke sulten, sagde han. Jeg skældte ud og sagde, at han saft-suse-mig skulle sørge for at spise hver gang, der var noget at få. Hvad enten han kunne lide det eller ej, så var han nu engang i tyskernes vold, og ingen af os anede, hvornår vi igen kunne få noget at spise! Det endte med, at han fik min portion, mens jeg gentog seancen med hans portion. Han sad og nippede til herlighederne, men det blev ikke til ret meget, og kort efter blev han hentet til forhør.

Der gik flere dage med at forhøre gruppen fra Als, og jeg kunne forstå, at det ikke gik dem særlig godt. De var for mange til at forklare, og tyskerne vidste alt for meget i forvejen. En af flokken, en proprietær fra et eller andet sted på Als, havde vist nok bestukket Gestapo med nogle grise, for han blev pludselig løsladt, mens resten af holdet som nævnt havnede i Neuengamme. Mærkeligt, men typisk tysk! De øvrige fra gruppen var noget underlig tilpas.

Opholdet i Frøslevlejren

Så en dag hen midt i november fik vi besked på at pakke alt vort kluns og blev kommanderet ud og op på ladet af en lastbil. Bevogtet af en fem-seks svært bevæbnede tyske soldater, kørte vi sydpå ad hovedvej 10. Da vi nærmede os Kruså, blev der mere og mere stille. Hvor skulle vi hen? Lettelsen var stor, da vi drejede til højre i det store Kruså-kryds og kørte vest på. Så gjaldt rejsen nok Frøslev, og ganske rigtigt. Der havnede vi.

Det virkede overvældende at se al den pigtråd. To høje hegn uden på hinanden, fyldt op med slynget pigtråd ind imellem. De mange vagt-

tårne i alle hjørner og det store hovedtårn midt i lejren – og så de mange fanger, der kiggede nysgerrigt efter os. Først blev vi ført ind i en modtagelsesbarak. Her var der åbenbart samme morgen kommet fanger fra andre fængsler. En række barberer var nemlig i fuld gang med at klippe al håret af nogle kammerater, sådan at kun en stribe hår på langs ad hovedskallen blev levnet. Det lignede en hanekam, og det så rædselsfuldt ud. Det følte af os alle, tror jeg, yderst ydmygende. Nu viste det sig godt nok, at det kun var en bestemt kategori fanger, der fik den behandling, nemlig de såkaldte asociale, d.v.s. fanger, der havde stjålet dæk fra tyskerne, sortbørsfolk, homoseksuelle og lignende.

Næste trin var anvisning af barak 11 som blivende opholdsbarak. Hele flokken blev dirigeret ind i barakkens samlingsstue, hvor der lå en bunke madrasser og tæpper stablet op. Der var ingen køjer, så vi skulle øjensynligt sove på gulvet. Vi var vel i alt en 25-30 stykker.

Men hvilket indtryk gjorde så i øvrigt Frøslev? I grunden ret trøstesløs. Det var jo i mørketiden, hen i november med megen regn og blæst. Det hele var et stort søle med mudder og vandpytter over det hele og råkoldt vejr. "Oh søle mio", som vi sang i galgenhumor. Dagene følte som en lang trommerum. Det lyder egentlig mærkeligt i dag, men dengang syntes jeg, at dagene gik hurtigere i Aabenraa arrest end her i Frøslevlejren. Hvorfor ved jeg ikke, for forholdene var dog langt bedre og trods alt friere her i Frøslev, hvor vi kunne færdes meget i det fri og bevæge os nogenlunde frit rundt over det hele, men sådan følte det.

Vi blev med det samme inddelt i arbejdshold. Arbejdet, vi skulle udføre, bestod mest af komplet idiotarbejde. Frøslevlejren var placeret i et i og for sig helt enestående smukt og for øvrigt også fredet landskab. Den store fredede indlandsklit Frøslev Polle i udkanten af den store Frøslev plantage, midt mellem Fårhus og Frøslev. Landevejen mellem de to landsbyer, der nu var spærret, gik tværs gennem lejren og skilte fangebarakkerne fra tyskernes egne soldater- og kontorbarakker.

Den store indlandsklit, eller klitter, bestod i sagens natur af rent klitsand, og det blev vores hovedopgave helt og aldeles at jævne dem ud. Langt det meste af det arbejde, der skulle udføres, bestod i med skovle og nogle tipvogne at nivellere alt ud. Fuldstændig idiotisk var det hele. Vi var et sjak på en 10-12 mand omkring en tipvogn, og ved energisk og udholdende indsats lykkedes det disse indtil 12 mand, at fylde og aflæse to tipvogne om formiddagen og en enkelt om eftermiddagen. De folk, der var vant til at bruge deres hænder og kræfter, var aldeles rastløse, og vi andre kedede os usigeligt og frøs med an-

stand lige så det knagede i vintermånederne. Men hellere det end at arbejde seriøst for tyskerne. Det var jo ikke os, der gerne så de smukke lyngbakker jævnet ud. Kom der en tysk "Meister" i nærheden, greb vi skovlene og fik efterhånden god øvelse i at smide en – ikke for stor – skovlfuld sand tværs over tipvognen, så det faldt ned på den anden side. Men bevar mig vel, hvor timerne sneglede sig afsted.

Vi blev vækket kl. seks, vaskede os i koldt vand i et stort vaskerum, gjorde rent på stuerne og redte senge – efter strenge preussiske militærbestemmelser, uden en eneste fold på tæpperne – og fik så morgenmad i spisebarakken. For øvrigt dirigeret derover på god militærisk vis fem

Tegning af Frøslevejren fra 1944. Kilde: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Syd-slesvig. Tegner: Jens Martin Sørensen.

og fem i samlet kolonne. Derefter arbejde til kl. 11.45, så middagsmad og kl. 13 igen på arbejde, indtil det blev mørkt. Endelig aftensmad, og kl. 21 blev lyset slukket på stuerne, og stuerne låst af. Efter nogle uger på gulvet i samlingsstuen [...] blev jeg flyttet til stue 11 i samme barak, og den blev så mit hjem, så længe jeg var i Frøslev. Her var der rigtige toetages køjesenge, alene det var en god forbedring, så det hele blev ligesom lidt mere hyggeligt. Køjerne var anbragt langs væggene, i alt 16 af dem. Ud over køjerne var der skabe, så vi – i alle tilfælde i begyndelsen – havde hver vor hylde. Midt i stuen stod to lange borde i forlængelse af hinanden, og endelig var der 16 taburetter.

Det hele så nu lidt lysere ud, og jeg boede på en god stue, hvor der var en seks-syv lidt ældre gendarmer, nogle af alsingerne fra Aabenraa og endelig en del nordjyder. Flere af dem var fra Aalborg: en lærer, en boghandlermedhjælper og en noget ældre havnearbejder, der snorkede noget så eventyrligt.

Det værste ved Frøslev var så helt afgjort de uhyggelige morgener, hvor vi blev vækket ved firetiden af en flok fulde tyskere og blev beordret ud på midtergangen til appel. Vores hovedtillidsmand, den danske lejrlleder kaptajn Digmann, fange som os alle, var beordret til at læse op af en liste med navne på kammerater, der skulle deporteres til tyske koncentrationslejre. Den første transport jeg oplevede, var den 29. november. Derefter kom der yderligere nogle stykker – i hvert tilfælde den 21. december, den 12. januar og den 16. februar. Der var flere, og de var alle simpelthen forfærdelige. Digmann råbte navnene op i alfabetisk orden. Nærmede han sig F eller H steg nervøsiteten, og var de bogstaver passeret, åndede jeg lettet op, men når han så var nået hele alfabetet igennem, begyndte det forfra med en lidt kortere runde, og til sidst kom der så en halv snes navne i helt tilfældig orden. Det betød, at nerverne var belastede til det yderste lige indtil det hele var forbi, og hele flokken drog videre til den næste barak.

Tilbage i barakken var de arme kammerater, der var blevet nævnt alle ligblege og ulykkelige. Vi vidste jo, hvad det gjaldt. Det var god latin efter krigen, at man hævdede, at ingen vidste, hvor forfærdeligt det stod til i de tyske kz-lejre, men vi vidste det. Med mellemrum kom der kammerater tilbage dernede fra, nok fordi de skulle hjem til nye forhør. Herregud, hvor så de ud, og det de fortalte os, var ganske forfærdeligt. Nej, vi vidste godt, hvad vore arme kammerater gik ind til.

Den første transport i november var nogenlunde til at holde ud. Jeg kendte ingen af dem, der blev deporteret, men transporten den 21. de-

cember var ved at slå benene væk under mig. For det første på grund af julen der nærmede sig, men endnu mere fordi alsingerne fra Aabenraa arrest røg med. Jeg husker tydeligt, at det var som at få et spark i maven, da Digmann råbte Bennedsen, Bende – lidt senere Dyre, Mogens, og sådan gik det videre Krogh, Otto Larsen, Matthiesen, Karl Petersen – ja, dem alle.

Bortset fra at jeg selv slap godt forbi H – jeg var utrolig lettet – ja, så var humøret helt i kælderens. Da appellen var forbi, tyskerne var væk og kammeraterne havde fået pakket deres ting, og var blevet afhentet af et vagthold, lagde jeg mig i min køje og græd og græd – vist nok den eneste gang under hele fangenskab, at mine nerver slog klik.

Dagen før havde vi fået udleveret hver tre Røde Kors postkort med påtrykt tekst: Glædelig Jul og godt Nytår. Dem måtte vi ekstraordinært sende til vore familier eller venner uden anden påtegning, end vor underskrift. Ud over at skrive mit navn, daterede jeg alligevel kortene med den 22. december, så håbede jeg, at far ville forstå, at jeg stadig var i Frøslev. Det ville vel også gøre hans jul lidt bedre. Vi vidste, at det hurtigt blev kendt over hele Sønderjylland, at der var gået en transport sydpå den 21.

Den transport var helt klart den mest belastende for mig, men fra en af de senere – hvilken husker jeg ikke mere – husker jeg, at pastor Quistgaard fra Vedsted, som boede på en stue lige overfor min, gik rundt på stuerne, inden de deporterede var blevet afhentet og spurgte, om nogen ønskede at komme til alters. Jeg tror, de alle deltog – også jeg selv. Det foregik i vaskerummet på cementgulvet mellem alle vaskeskummerne med rugbrødsstumper og vand som altergaver, og jeg mindes ikke nogensinde at have deltaget i noget så højtideligt og bevægende. Alle de gamle ritualord, stærke og indholdsfulde, fik et dybere indhold end nogensinde. Det styrkede mig selv, og mon dog ikke også de arme kammerater, der nu skulle ud på den uvisse og frygtelige rejse, har følt sig styrket. Nogle af dem var i øvrigt kommunister.

Samme Quistgaard holdt hver aften andagt ude på midtergangen lige før lysene blev slukket på stuerne. Mange deltog regelmæssigt i andagten. Han læste nogle bibeltekster og sluttede altid med den samme bøn, hvoraf jeg stadig husker:

Skærm Du enhver
som er mig kær
ene på Dig lad dem bygge

Verset var længere, men jeg husker ikke mere. Så bad han Fadervor og lyste velsignelsen over os. [...] Mærkeligt hvor meget de gamle ord betød den gang. Af og til holdt han også søndagsgudstjeneste. Han er i det hele taget en af de meget få præster, som jeg virkelig har respekteret for deres medmenneskelighed og deres tros styrke. Jeg husker, at barakformanden – en kriminalbetjent Hartmann fra Odense – forbød ham at holde altergang den dag, der var Tysklandstransport. Tyskerne havde kort forinden forbudt al kirkelig aktivitet i lejren og meddelt, at de, der overtrådte forbuddet eller så igennem fingrene med det, omgående ville blive deporteret. Quistgaard svarede ham: "Du kan gå ned på din stue Hartmann og ordne de ting, du skal have ordnet omkring transporten. Nu går jeg ned i vaskerummet. Der kan så de komme, som ønsker det, og hvad vi laver derinde, behøver du eller nogen anden ikke at vide noget om. Og hvad mig selv angår, så er jeg nu en halvgammel mand, der i mange år har haft et dejligt familieliv med kone og børn, og vi har boet i den skønneste præstegård, som man bare kan tænke sig. Jeg har ikke noget til gode. Jeg gør, hvad jeg må gøre, og hvis nogen nu har brug for Guds ord, så kommer jeg – og så kan det for øvrigt gå mig, som det vil." Stærke ord, modige ord – sagt på et tidspunkt, hvor det hurtigt kunne blive bitter alvor. Ikke de store, uforpligtende ord, som vi så ofte hører til andre tider, hvor man kan sige sådan noget uden større risiko for konsekvenserne.

Hvordan blev så den jul, der stod for døren – den første jul, jeg skulle fejre uden for mit hjem? Mærkelig, men ikke uden højtid. Tyskerne forholdt sig forbløffende passive. De lod som de ikke så eller hørte noget, og den danske fængselsforvaltning, der stod for al forplejning i lejren, såvel for tyskernes som for fangernes, havde gjort hvad de kunne for at julen kunne komme så tæt på en dansk jul, som forholdene nu engang tillod. Vi fik julemiddagen kl. 12. Et stort juletræ stod midt i spisebarakken med masser af tændte julelys. Politisangkoret sang nogle julesalmer. Digmann holdt en kort tale, og vi fik flæsketeg og æblekage. Helt udenfor sædvane skulle vi tage aftensmaden med os hjem, og til den tid spise på stuerne, hvor vi så afventede aftenappellen. Den kom flere timer før normalt. Tyskerne ville vel også selv have god tid til at fejre deres egen jul.

Så snart det var overstået, blev der stillet an til julegudstjeneste ude i midtergangen. Politisangkoret, der boede i vores barak, sang igen nogle salmer, og Quistgaard prædikede: "Og det skete i de dage." Mærkeligt nok, men jeg husker, at ved gudstjenesterne dengang var det mere de

gamle bibeltekster og ritualer, der gjorde indtryk. Mere end præstens ord, selvom Quistgaard bestemt var en god prædikant. Bibelteksterne og ritualerne var ligesom stærkere, ikke mindst velsignelsen: "Herren velsigne dig og bevare dig", eller kirkebønnen efter prædiken: "Trøst og styrk Du vor Gud alle dem, som er syge og sorgfulde, enten de er fjern eller nær. Vær med Din nådige hjælp hos alle, der lider under anfægtelser og nød, og stå os alle bi i fristelsens time."

Hvorfor disse gamle ord gjorde så stærkt indtryk ved jeg ikke. Det har de jo ikke gjort senere, i hvert fald ikke med samme styrke. [...] Efter julegudstjenesten holdt vi så jul på stuerne. Hvordan det egentlig gik til, ved jeg ikke, men alle stuerne havde et lille juletræ, smuglet ind af de arbejdshold, der arbejdede i grusgraven et stykke inde i selve Frøslev plantage. Man fortalte, at skovarbejderne i plantagen havde lagt små graner ud langs vejen til grusgraven, sådan at de nemt kunne fiskes op og gemmes under trøjerne. Men alligevel – der var 12 stuer i hver barak og i det mindste 12 beboede barakker. Det bliver jo immervæk op mod 150 træer, så selvom de vagter, der ledsagede kommandoerne ud til grusgraven, lukkede øjnene, så er det nu mærkeligt, at det kunne lade sig gøre. SS-erne og Gestapofolkene har nu ikke vidst noget. Vort lille juletræ var pyntet med sølvkurve og hjerter, lavet af sølv fra cigaretpakker, og lysene på træet var lavet af det voks, vi gned af det ost vi fik til aftensmad – tålmodigt samlet sammen af os alle gennem mange uger.

Også en julegave var der. Røde Kors havde sendt flere tusinde små papkasser ind i lejren. Alle indeholdt de 10 cigaretter, et par cerutter, en pakke tobak, et par æbler og en pose bolsjer. Alle pakker var ens, og alle blev de delt ud med navns nævnelse, akkurat som det skete i hvert et hjem landet over den juleaften. Vi vågede over vore pakker og kunne næsten ikke nænne at spise noget af lækkerierne. Vi sang en mængde salmer og julesange, og vi sad hele aftenen og småsnakkede med hinanden. Mest stille var de lidt ældre gendarmere, der havde koner og børn siddende rundt i hjemmene. Mange af dem endda i hjem, der ikke lå langt fra Frøslev. Julen blev bedre, end vi havde frygtet, og det er en juleaften blandt de mange, jeg har oplevet, som står mest tydeligt i erindringerne frem for så mange senere.

Hvilke andre episoder står så ellers særlig klare i erindringerne? Jo, en overgang marcherede vi hver dag til Fårhus, hvor vi på jernbanestationen tømte jernbanevogne læsset med kakkellovne. De små tingester var vist nok beregnet til brug i de befæstningsanlæg, som tyskerne var

ved at bygge overalt i Sønderjylland til værn mod et frygtet angreb fra optrængende englændere. Kakkelovnene blev kørt hen til en sportsplads ved Fårhus forsamlingshus, og her blev de stablet op ved siden af hinanden. Jeg stødte temmelig voldsomt sammen med vor sjakbajs, kaserneforvalter Thomsen fra Søgaard. Han håbede på, at han kunne få besøg af sin kone, og for at stå sig godt med vagterne forlangte han af os, at vi virkelig skulle bestille noget med de forbistrede kakkelovne og behandle dem så forsigtigt, at de dog ikke alle sammen var gået i stykker, når de skulle bruges. Her meldte jeg fra! Jeg ville helt afgjort ikke pukle for at hjælpe tyskerne til nogle bedre befæstningsanlæg. Det var ikke derfor, jeg var havnet i Frøslev. Kors, hvor blev han gal, men mine kammerater holdt med mig. Vi ville ikke gøre os umage med at hjælpe tyskerne – tværtimod – og så måtte det gå med ham og hans kone, som det bedst kunne. Pukle for at takkes tyskerne, nej tak! Så kunne belønningen være lige, hvad det skulle være.

En gang i et plaskende regnvejr fik vi lov til sammen med de tyske vagter at søge ly i et arbejdsskur beregnet til de danske jernbanemedarbejdere. Af dem købte vi cigaretter til sortbørspris, 1 kr. pr. stk. Det var faktisk mange penge dengang, men nogle af os havde haft held til at smugle penge gennem visitationen, da vi kom ind i lejren. Jeg selv havde et par hundrede kroner syet ind i bukselinningen. Af og til havde vi også held til at få sendt bud til købmanden i Fårhus. Vi købte bl.a. Maggi-terninger, så vi kunne lave os noget varm bouillon, når vi kom hjem på stuen. Når vi så dertil kunne riste os noget rugbrød, som vi organiserede fra køkkenbarakken, så kunne vi godt sidde og hygge os lidt en aftenstund.

En anden erindring fra Fårhuskommandoen. Engang på vej hjem til lejren, kom vi forbi Fårhus skovfogedens hus en dag, hvor han havde hejst Dannebrog på sin flagstang. Da vi passerede flaget, tog de forreste i kolonnen hatten af, og som på kommando strøg vi alle hattene og passerede flaget barhovedet som en hyldest til vort flag. En episode, som siger en masse om stemninger dengang.

Noget senere kom jeg på en arbejdskommando, der havde arbejdsopgaver på Padborg station. Det var altid en god oplevelse at komme på arbejde uden for lejren, og denne var den bedste udkommando, jeg oplevede. For det første måtte vi marchere gennem både Frøslev og Padborg by. Selvfølgelig godt pakket ind af tyske vagter med maskinpistoler og hver sit, men vi fik mange venlige tilråb og hilsner, men dernæst fordi der hver dag kom bude med wienerbrød og andre lækkerier. Blot vagterne fik deres part, sagde de ingenting. Hvad vi egentlig

lavede på Padborg godsbaneterræn, husker jeg ikke rigtig. Jeg tror nok, det var noget med noget tømmer, der skulle læsses af, men det hele kulminerede en middagsstund, da hele sjakket med vagter og det hele blev inviteret ind i et hus, der lå op til stationsområdet. Derinde fik vi kaffe, wienerbrød, tobak osv. Alt sammen ting, der var foræret os af folk fra Padborg. Det var bare skønt, men åbenbart også for meget. Næste formiddag blev vi nemlig omringet af en flok SS-soldater og Gestapofolk og blev kommanderet tilbage til lejren. Vi og vore værter var åbenbart blevet stukket af hjemmetyskere i Padborg. På tilbagemarchen til lejren åd vi breve, som skulle have været sendt illegalt afsted i løbet af dagen, og som selvfølgelig ikke måtte falde i hænderne på Gestapo. Der var ikke så helt få breve, der blev gumlet ned undervejs. Vi fik hver tildelt nogle sider, og vi var vel en 20-30 stykker, så nogle breve har det da været. For øvrigt smager papir absolut ikke godt, og det kan være nok så vanskeligt, at få det blødt så meget op, at det kan synkes!

Tilbage i lejren kom vi alle i forhør. Hvad havde vi fået? Hvad havde vi smuglet ud? Hvem havde vi haft kontakt med? osv. Jeg havde selvfølgelig ikke fået noget som helst, bortset fra, at jeg på en træstabel havde fundet et stykke wienerbrød, og jeg havde da slet ikke talt med nogen uden for kammeratskabskredsen. Efter forhøret skete der os ingenting, men det var slut med den daglige udflugt til Padborg, og det var da ærgerligt nok.

For resten: "Forhør". En dag blev jeg kaldt til tårnet, og det var man aldrig glad for. Det var sjældent for det gode, at man ønskede ens visit dér – ej heller i dette tilfælde. Jeg kom nemlig i forhør igen. Hvad der var anledningen, husker jeg dårligt. Der var intet særlig nyt i det, de spurgte mig om. De havde ikke fundet frem til noget, som de ikke tidligere havde arbejdet med. [...] Men hvad jeg husker særdeles godt fra det forhør er, at tyskeren ikke ville tro på, at jeg var dansk. Han spurgte mig pludselig om, hvordan og hvorfor jeg var havnet i Frøslev. Ja, det ville jeg jo i grunden også gerne vide. Det var jo ikke med min egen gode vilje, at jeg var havnet her, men ellers kunne jeg ikke forstå, hvad han mente. "Jo", sagde han, "han kunne høre på mit sprog, at jeg stammede fra egnen omkring Hannover. Jeg var ikke dansk." Det blev til en, for mig, fornøjelig og absolut ikke farlig diskussion, der endte med, at jeg foreslog ham at tale med Diehl, der var en hjemmetysk stikker, der opholdt sig i lejren, men ellers boede i Gåskærgade i Haderslev, og som udmærket kendte mig fra drengårene. [...] Så standsede den diskussion, og jeg blev sendt tilbage til barakken. Hvorfor jeg blev kaldt til

forhør, ved jeg ikke. Det var noget underligt noget, for de ville mig jo egentlig ingenting, men urolig blev man da, selvom jeg på en måde var helt stolt af sproganerkendelsen. [...]

Far besøgte mig én gang i Frøslev. Det må have været midt i marts 1945, for jeg prøvede at lirke ud af ham, om de allierede var gået over Rhinen. Det gik der nemlig rygter om. Far forstod mig ikke, for jeg fik ikke noget at vide. Det var nu heller ikke så nemt at snakke sort, når der sad en dansk stikker ved samme bord og overvågede alt, hvad der blev sagt. Der var for øvrigt stor forskel på de forskellige tolke. Nogle var nogenlunde anstændige, andre var helt urimelige. Den værste, man kunne få som vagt, var en stor, fedladen, meget hoven stikker ved navn Nobel – af den kendte tobaksfamilie. Han var led og oftest særdeles ubehagelig mod de besøgende, navnlig mod kvindelige besøgende. [...]

Jeg var meget glad for at se far og tale med ham og kunne fortælle ham, at jeg havde det godt, at humøret var bevaret, og jeg tilføjede, at han ej heller skulle blive bange, hvis jeg røg til Tyskland. [...] Røde Kors havde indrettet et nødhotel i Padborg til overnatning og anden bistand til de besøgende. Røde Kors – i Padborg under ledelse af baronesse Wedel-Wedelsborg – var i det hele taget vort eneste håb og holdepunkt. Reglerne for besøg, modtagelse og afsendelse af breve og pakker lå for øvrigt i ganske faste rammer. En gang om måneden måtte vi sende et brev hjem og ligeledes få brev hjemmefra. Hvert brev måtte være på 20 linjer, skrevet med tydelig skrift og med højst 16 stavelser på hver linje. Alt blev censureret af danske stikkere. Et eller andet sted i mine gemmer ligger de breve, jeg i Frøslevtiden fik fra far. På konvolutten skulle vi skrive "Internierte Post", og så blev brevet sendt af postvæsenet uden anden porto.

Pakker måtte vi få hver sjette uge, og der var ret strenge regler for, hvad der måtte være i pakkerne. Enkeltheder kan jeg ikke længere huske, men der måtte i alle tilfælde ikke være slik eller andre nydelsesvarer. Jeg erindrer kun, at jeg fik noget tøj hjemmefra og så bedst af alt – jeg fik sendt et par træskostøvler. De var guld værd. Efter at jeg havde fået dem, havde jeg aldrig våde eller kolde fødder og led ikke nær så meget af forkølelse, som så mange af kammeraterne. Alt i lejren kunne købes for cigaretter. De var lejrens hårde valuta. Jeg blev budt to pakker cigaretter for støvlerne. Det siger en masse om deres værdi.

Besøg måtte vi kun få efter forgodtbefindende hos tyskerne. Tilladelse blev dog almindeligvis givet ca. hver tredje måned. Ret regelmæssigt – vist nok hver fjerde uge – fik vi udleveret en Røde Kors pakke med en pakke cigaretter og en pakke tobak.

Den tyske Ardenneroffensiv omkring nytårsskiftet var en grim overraskelse. Hele 1944 havde tyskerne været totalt på retur. Nederlag på nederlag i Rusland. Landgang i Normandiet og befrielse af hele Frankrig og Belgien. Den eneste skuffelse var det mislykkede forsøg på at komme over Rhinen ved Arnhem. At tyskerne nu så ud til at kunne vinde et slag mod de vestallierede var ikke til at bære. Vi ville ikke tro på det.

Det må have været omkring den tid, at vi fik et dagblad ind i lejren. Det var nu godt nok kun Nordschleswigsche Zeitung – hjemmetyskernes tysksprogede, nazistiske avis – men vi havde gennem hele besættelsestiden lært at læse mellem linjerne og at si alle tyske propagandafraser fra, så det var da altid noget, at vi hver dag kunne læse dag til dag nyhederne, herunder den tyske Wehrmachtbericht. Zeitung var dengang skrevet med gotiske bogstaver og altså på tysk, og da jeg var den eneste på stuen, der både kunne forstå tysk og læse gotiske bogstaver, fik jeg det betroede hverv hver dag at læse avisen grundigt igennem, og bagefter referere de vigtigste nyheder. Vi fik i grunden meget ud af det. Der gik altid en masse rygter i lejren – lokumsrygter kaldet – og oftest var de udtryk for ønsketænkning, men nogle af rygterne fik vi faktisk bekræftet ved læsning af Zeitung. Bl.a. kan jeg huske et utroligt rygte, der gik ud på, at amerikanerne var faldet over en ubeskadiget bro ved Rhinen og styrtet over på den østlige side af floden med store styrker. Dette rygte blev en dag bekræftet i avisen ved oplysningen om, at der foregik heftige kampe i Westerwald. Det landskab, var der nogen der vidste, lå øst for Rhinen.

For øvrigt havde vi på stue 11 af og til besøg af kaptajn Bartholdy og af oberstløjtnant Jonstad Møller, der gav os nogle militærsagkyndige kommentarer og vurderinger af de oplysninger, vi havde, og i det hele taget gav deres vurderinger af den nærmeste udvikling i krigen. Mange af rygterne var nu gode nok. Bagefter er det kommet frem, at de ene af de to illegale radioer, der var i lejren, fandtes i vor barak på den stue, der gik under navnet "Gedestalden". Her aflyttede man hver dag BBC fra London og refererede nyhederne til barakformanden, der igen orienterede politistuen, hvorfra jeg en gang imellem fik lidt at vide. Vi var godt klar over, at politistuens rygter var mere solide end de fleste andre rygter, der gik. Vi anede også, at de havde adgang til ucensurerede nyheder, men vi spurgte ikke, og vi undersøgte ikke.

Længere hen mod foråret skete der flere og flere uventede ting. Jeg tror, det var først i marts, at alle gendarmer, der var i lejren, pludselig blev løsladt. En af dem havde været stueformand i stue 11, og da han

blev sendt hjem, blev jeg valgt som hans afløser. Det betød, at jeg nu ikke længere skulle arbejde i et sjak. Jeg kunne fuldt lovligt blive inde på stuen hele dagen, men var til gengæld ansvarlig overfor tyskerne for, at alle regler og bestemmelser blev fulgt til punkt og prikke. Det tog man nu ikke så tungt, og jeg kunne sådan set gøre om dagen, hvad jeg ville. Det var et såre eftertragtet job.

To dage efter at gendarmerne var væk, hentede man alle senge og skabe i vor stue, og en hel flok fra stue syv blev flyttet ind til os. Lejren var ved at være overfyldt, og der kom stadig nye fanger ind. Så der gik igen nogen tid med at sove på gulvet, uden at have noget sted til de få ting, vi ejede privat. Det var grimt, og der gik vel en otte dages tid på den manér, og da så sengene kom igen, blev de stillet op i tre etager og 12 stk. i stedet for otte som førhen. Så nu var vi oppe på at være 36 mand på stuen i stedet for de 16, vi var vant til. Hvis der til tider havde været en smule hygge på stuerne i Frøslev, så var det i alle tilfælde nu forbi.

Lejren var aldeles overfyldt. I november, da jeg kom til lejren, var der vel en 1200-1300 fanger. Omkring nytår ca. 2000, og så steg det voldsomt, indtil der i april var op til 6-7000 mand i lejren. Der var virkelig tale om overbelægning. Ingenting kunne følge med: vandforsyning, kloakering – og køkkenet slet ikke. Først blev vi delt i to spisehold, så fik vi kun én ret mod hidtil to retter mad, så fik vi en sammenkogt ret. Til sidst blev vi delt i tre spisehold og fik udleveret brød m.v. til aftensmaden samtidig med, at vi fik morgenmad. Køkkenet arbejdede næsten i døgn drift. Alt hvad der kunne, blev rationaliseret, og det alt sammen følte helt i orden og blev nærmest accepteret med begejstring, for årsagen til den store overbelægning var, at flere og flere landsmænd kom tilbage fra Tyskland. Det begyndte, så vidt jeg husker, med ca. 200 syge politibetjente og nogle gendarmere, som ankom ved juletid. Hen mod foråret kom flere og flere kammerater og på den baggrund, kunne alt tages.

Den største oplevelse i den forbindelse fik jeg – det må have været hen midt i april – da jeg en morgen blev vækket af en skaldetklippet, afmagret mand – Poul Erik Sminge – søn af min førstelærer i Rangstrup. Han havde hele tiden været min rigtig dårlige samvittighed. Han var kun 17 år, og det var mig, der gennem Knud Lauritsen og Herman Schlosser havde banet ham vej ind i en Vojens-gruppe, som blev totalt revet op af Gestapo. Han blev arresteret netop den 6. juni, da landgangen i Normandiet fandt sted, og kom såvel til Staldgården i Kolding, som til Horserød og til Frøslev. Han var med på den berømte sejltur i tysk transportskib fra Helsingør til Flensborg, og han var med på den

første Tysklandstransport fra Frøslev den 15. september 1944. Turen gik til Neuengamme, og han kom senere på udkommando til de helt uhyggelige lejrfilialer Dessauer Ufer og Bullenhuser Damm midt i Hamborg havn. Her måtte de, foruden den almindelige elendighed i kz-lejrene, leve med de voldsomme luftbombardementer, der netop blev koncentreret omkring havnearealerne. Men nu stod han altså i min stue, bleg og afmagret, men nogenlunde sund at se på, og jeg fik ham omgående indkvarteret permanent på stuen. Vi var således sammen i de sidste uger af Frøslevopholdet.

Det var nu på alle måder tydeligt, at tyskerne var ved at være færdige. En middag, hvor vi sad i spisebarakken, hvis vinduer vendte ud mod Fårhusvejen, så vi en kolonne "Volksturm" vandre gennem lejren. De havde åbenbart fået lov til at benytte vejen, og det var et syn for guder. Jeg skammer mig ikke engang for at sige, at vi nød deres elendighed. Gamle mænd, rene børn, invalider, nogle sågar med krykker og træben – elendigt påklædt, grå og triste sjoskede de afsted i militærisk formation. Det var virkelig et syn for guder. Jeg formoder, de var på vej for at grave de pansergrave, hvor vore kakkelovne fra Fårhus formentlig skulle lette deres tilværelse.

Med De Hvide Busser til Sverige

En anden stor oplevelse fra de sidste uger i Frøslev var grev Folke Bernadottes besøg, eller nærmere inspektion af lejren. Han blev vist rundt af Digmann, fulgt af de øverste tyskere i lejren. Vi stod i hundredvis foran sygebarakken, da han trådte ud ad døren. Han var en rank, flot mand, og vi begyndte at nynne og fløjte "Du gamla, du fria". Han stod rank som et lys og bagefter sagde han: "Tak, tak." Han skriver selv i sin bog "Slutet", at begivenheden gjorde et meget stærkt indtryk.

Så begyndte det at svirre med rygter om, at vi alle skulle evakueres til Sverige. Vi troede selvfølgelig ikke på det, men på den anden side så var der jo i den sidste tid sket så meget andet, som vi heller ikke troede på, men som alligevel viste sig at være sandt. Så inderst inde håbede vi vel alligevel. Og så, det var omkring den 20. april, tog rygtet mere fast form. Det gik ud på, at en stor transport af gamle, belastede Frøslevfanger – altså ikke kz-fanger – skulle afgang næste dag. Jeg gik ned til barakformanden og spurgte, om han vidste noget – om rygtet talte sandt. "Ja", sagde han. "Er der nogen på min stue, der skal med?" – "Det ved jeg ikke", sagde han. "Skal jeg med?" – "Ja", sagde han. Og hvilke

følelser, der så greb en kan jeg ikke beskrive. Jeg gik tilbage til stuen, nedlagde mit hverv som stueformand og sørgede for, at en god bekendt fra Haderslev, Halfdan Egeskjold, fik tjansen som min efterfølger.

Næste morgen talte jeg længe med Poul Erik [Sminge] og lovede ham at få sendt besked til hans forældre om hans tilstedeværelse i Frøslev og om hans tilstand. Først på formiddagen fik vi ordre til at stille ved tårnet med al vor pikpak og blev dirigeret over i vagtbarakken, hvor vi fik udleveret det, som i sin tid var taget fra os, da vi ankom til lejren. Jeg fik bl.a. udleveret min kuffert, så nogen orden må tyskerne have haft. Hvordan vi kom til Padborg, kan jeg simpelthen ikke huske. Derimod nok, at vi sad i et tog på stationen i Padborg resten af dagen, uden at der skete noget. Der gik rygter om store sabotagehandlinger længere nordpå, og det var vist rigtig nok, at sabotører omkring Taulov havde været meget aktive. I alle tilfælde blev vi hen imod aften dirigeret over i en række rutebiler – hvidmalede – og begyndte at rulle nordpå. Mens vi sad i toget, fik jeg skrevet breve både til far og Sminges og fik en knægt, der løb på perronen til at poste dem for mig. Begge breve nåede frem.

Men som nævnt kørte vi nordpå. Efterhånden var det blevet helt mørkt, og vi sad og hang i bilerne. Jeg kan således intet huske fra turen gennem Aabenraa, men et sted mellem Hoptrup og Haderslev blev vi kommanderet ud af busserne for at forrette nødvendige ærinder, og jeg mindes, hvor svært det var igen at stige ind i bussen. Det havde været så let som ingenting at forsvinde i mørket, og det var såmænd ikke blevet opdaget før i København, men lejrledelsen og Røde Kors folkene havde både i lejren, i toget og nu i bilerne nærmest tryglet os om, ikke at springe undervejs. Hele evakueringen af både danske og norske fanger stod på spil. Vi skulle simpelthen følge med hele vejen.

Det var underligt at køre igennem Haderslev. Det var jo inden, der blev lavet omfartsvej, så vi kørte gennem selve byen, lige forbi mit barndomshjem og fars butik. Jeg kunne se vinduerne deroppe. Det var en meget mærkelig fornemmelse, at være så tæt på og så bare køre forbi efter så mange måneders fravær og så vide, at far ikke havde nogen anelse om, at jeg var ham så nær, at jeg kørte forbi nede i Nørregade. Nå, men oppe ovenfor bakken på Christiansfeldtvej stod der en stor flok unge. Jeg kunne genkende nogle kammerater fra seminariet, og da bilerne holdt stille, standset af menneskemylderet, råbte jeg ud ad bildøren, som chaufføren havde åbnet: "Kom herop, jeg er fra Haderslev." En hel flok kom løbende. Der var flere gode kendte iblandt. Ud over studiekammerater fra seminariet var der bl.a. også en studenterkam-

merat Niels Hartmann, søn af politimester Hartmann, der stadig sad som fange i Frøslev. Det kunne jeg fortælle Niels, og så bad jeg ham opsøge far næste dag og fortælle ham, at jeg nu var på vej til Sverige.

Omkring ved Vonsild var der gravet en pansergrav tværs over vejen. Bussen måtte en tur ind over en mark. Ude på vejen igen blev bilen – bilerne – igen standset af en menneskemængde. Jeg sad nede bag i bussen og hørte en pigestemme råbe ind i bussen: "Er her en Flintholm inde?" Jeg sprang op og løb op gennem bussen. Der stod min kusine Gerda. Hun var gartnererelev i Kolding. Hun fór mig om halsen, og jeg bad hende komme op i bussen og køre med et stykke. Hun gjorde det, men kiggede ængsteligt til en SS-mand, der sad på forreste sæde med en maskinpistol på skødet. "Blæs da være med ham. Dem er der ingen, der er bange for mere. De nærmest spiser af hånden." Gerda kørte med indtil udkanten af Kolding, hvor vi drejede ned mod havnen. Inden hun stod af, havde hun lovet mig at ringe til far og fortælle om mødet. Jeg har sjældent hørt så homerisk en latter som fra mine kammerater, da jeg forklarede: "Det var min kusine."

Godt søvning og træt. Klokkeren var vel nu hen ad et, så jeg må være faldet hårdt i søvn, eftersom jeg først vågnede, da vi langt ud på natten holdt stille på færgehavnen i Nyborg. Vor bus må være kørt lidt forkert, for den færge vi holdt ved, virkede mørk og forladt, så vi måtte spørge os frem til den rigtige færge. Her om bord ventede vi resten af natten, og først da det var blevet lyst, sejlede færgen ud af havnen. Minefaren i Storebælt forbød al sejlads om natten. Lidt ude i bæltet fik vi morgenmad i færgens restauranter, og det var en skøn oplevelse at sidde i magelige, polstrede stole ved et rigtigt bord – for første gang i et halvt år. Undervejs over bæltet skete der noget forunderligt. Straks vi var kommet om bord, lød det over højttalerne, at "häftlingene" skulle dit eller dat. Et stykke ude i bæltet blev det til "fangerne fra Frøslev" skulle gøre sådan eller sådan. Inden vi nåede Korsør lød det: "de rejsende på vej til Sverige" bedes gøre et eller andet. Meget morsomt!

I Korsør blev vi igen stuvet ind i nogle busser. Denne gang i almindelige DSB-busser, og så begyndte den mest ejendommelige og uforglemmelige køretur, jeg har oplevet. Det var noget á la fodboldspillernes indtog i København efter Europamesterskabet i 1992. Det var jo nu blevet højlys dag, og det var for øvrigt en rigtig smuk, lun forårsdag med sol og sommer. I alle de landsbyer vi kørte igennem, stod folk tæt langs gaden og vinkede til os. Holdt bilerne stille – ofte fordi folk spærrede vejen for dem – fik vi rakt wienerbrød og mælk ind i vognen. Ja, et en-

Billede af De Hvide Busser i Padborg i april 1945. Kilde: Museum Sønderjylland.

kelt sted endda øl. I Slagelse var det rent kaos. Vejen til København gik dengang lige gennem bymidten, og der stod folk i hundredvis, ja måske tusindvis, og de gav os alle mulige lækkerier: Cigaretter, chokolade, sodavand, mælk osv. Det var helt utroligt, og vi følte os næsten som helte. Jeg fik øje på en kammerat fra Haderslev, en grossererensøn, som nu var ansat i et firma i Slagelse. Vi var ligefrem flove over at fortælle, at vi "kun" kom fra Frøslev. Alle troede jo, at transporterne alene var for fanger, der var hentet hjem fra Tyskland.

Der begyndte nu at gå rygter om, at København ville stå på den anden ende, og at Roskildevvej og Vesterbrogade var pakket med mennesker. Noget var der måske om det. Fra Ringsted kørte vi nemlig til Køge og kom altså til København ad Gammel Køge Landevej, for øvrigt lige forbi Vestre Fængsel, der rummede bitre minder for nogle af kammeraterne. Vi kørte gennem gader, jeg ikke kendte, men kom da tværs over Rådhuspladsen på vej ned til Malmø-færgens færgeleje. Selvfølgelig var der mange mennesker i Københavns gader, og alle vinkede til os, men ingen vidste jo noget om, at vi skulle komme.

Nede ved færgen udspillede sig igen det sædvanlige Gestapo-hysteri. Gestapofolk og Hipofolk, svært bevæbnede med maskinpistoler, hy-

lede og skreg som gale, akkurat som vi kendte det gennem mange måneder. Vi blev stillet op i lange geledder, mens de begyndte en endeløs råben navne op efter lister, som de alligevel ikke kunne få til at stemme. Efterhånden som vi blev nævnt, skulle vi tage vore pakkenelliker og gå om bord på færgen, hvor mandskabet tog venligt imod os. Da kajen efterhånden var blevet tømt, opdagede jeg, at min kuffert stod ensomt tilbage midt i det hele. Jeg tog mod til mig og gik i land igen for at hente den. Der skete heller ikke noget. De skulede noget efter mig, men jeg fik uden vrøvl lov til at tage kufferten og gå om bord igen.

Lidt efter sejlede vi og gled langsomt ud gennem Københavns havn. Alle steder fra vinkede man til os, og de sidste vi kom forbi, var en flok mænd, der stod på et molehoved helt ude ved enden af havnen. De stod og vinkede med et stort Dannebrog og råbte: "På gensyn, kom snart hjem igen."

Og så var vi på vej til Sverige. Mærkværdig nok var jeg ikke spor glad, nærmest tværtimod. Det var en ganske underlig følelse. Jeg var jo blevet landsforvist. Sådan følte jeg det. Det var jo ikke mig selv, der nu havde bestemt, at jeg ville til Sverige. Det var jo noget tyskerne havde bestemt, og selvom det skete i en god mening, og vi jo nu havde vort på det tørre, så ville vi vist alle hellere være blevet i landet og opleve krigens afslutning sammen med vore landsmænd. Ingen anede jo, hvad der ville ske i den nærmeste tid. I brevene hjem til far, som jeg fik sendt ham på turen gennem landet, havde jeg bedt ham om at flytte ud og bo i min lejlighed i Rangstrup, hvis det skulle komme til krigshandlinger eller anden uro i Haderslev. Det følte forkert, at krigen åbenbart nu var forbi for mit vedkommende. Jeg ville meget hellere have været med til slutspurten, men der var altså ingen, der spurgte om min mening.

Snart gled vi ind i Malmø havn. Jeg kan huske, vi sang; "Der er et yndigt land" og "Du gamla, du fria", mens vi lagde til. På havnepladsen var der stillet borde op, og der holdt en række rutebiler parat. Ved bordene stod en flok svenske lotter og serverede kakao og boller. Det smagte himmelsk. Hvornår havde vi sidst smagt frisklavet kakao? I bilerne blev vi kørt ud til en stor sanitetsstation og kom i bad. Alt vort tøj blev taget fra os. Ja, i det hele taget alle vore ting, for alt skulle desinficeres for lus, og i det meget store baderum, hvor der sprøjtede masser af varmt vand fra et stort antal brusere, gik mange sygeplejersker og undersøgte os, mens vi grundigt blev sæbet ind over hele kroppen. Vi blev gnedet på ryggen og fik håret vasket, så det kunne mærkes. Det fremgik tydeligt, at det hele egentlig var lagt an på at modtage svæk-

kede og udhungrede koncentrationslejr-fanger frem for os, der var i rimelig god fysisk form. Efter badet kom vi ud i et tørrerum, hvor vi også fik udleveret en papplade med et stort skema.

Vi passerede så en række diske, hvor vi fik udleveret undertøj, strømper, træsko og en kedeldragt, og hvert sted blev der sat et kryds i vort skema. [...] Jeg blev sendt tilbage til et lille rum, hvor der sad en lille, sød lotte. Vi kiggede lidt på hinanden. Jeg vidste jo ikke, hvad jeg skulle foretage mig inde hos hende, men hun sagde så, at jeg skulle tage min undertrøje af igen, og så gav hun mig nogle ordentlige sprøjt med en overdimensioneret "Flitsprøjte". [...]

Straks vi var faldet nogenlunde til på skolen, begyndte vi at tænke på modstand og forholdene i Danmark. Først og fremmest tænkte vi på mulighederne for at komme i forbindelse med Den danske Brigade i Sverige. Vi vidste, at en militær uddannelse var i fuld gang, og vi håbede på, at kunne komme med, hvis der skulle blive brug for våbenmagt i Danmark. Langt de fleste af os meldte sig til tjeneste. Vi var imidlertid dårlig kommet i gang, før den helt forskellige holdning til modstandsarbejde, som også hjemme havde sat ondt blod mellem militærfolkene og de civile modstandsgrupper, viste sig. De militært uddannede satte sig omgående på hele ledelsen. Havde man bare været korporal i den danske hær, var det en kvalifikation som overgik alt, hvad der kunne siges om en mand og hans modstandsindsats. Også selve den måde uddannelsen var tænkt udviklet på, viste klart forskellen i indstilling. For ledelsen gjaldt det om, at vi kunne stå pænt og nydeligt i række, at vi kunne gå i takt, formere forskellige opstillinger, ret og rør og alt sådan noget. Vi andre derimod spurgte efter våbeninstruktion, sprængstoflære, ja kendskab til krigsførelse i det hele taget. Alt det der med aflevering af styrken til delingsfører, til kompagnichef og videre til en, der var endnu finere, forekom i alle tilfælde mig komplet latterlig i vor situation. [...]

Jeg ville i alle tilfælde ikke lege med i det pjat længere, så jeg opsøgte den højst placerede officer på skolen, oberst Christensen, om der var nogen som helst alvor i, hvad vi foretog os. Han var meget loyal overfor sine militære kolleger, men det var ganske tydeligt, at han ikke troede på, at det hele var noget værd, når man tænkte i modstandsbaner. Jeg meldte så omgående fra og spekulerede på, om jeg ikke kunne foretage mig noget mere nyttigt – og det kunne jeg.

En sen eftermiddag kom nogle svenske Røde Kors folk og spurgte efter frivillige, der ville hjælpe dem med at få tømt et skib, der uventet var kommet ind i havnen fyldt med en flok – mest franske – kvinder, der

i sidste øjeblik var reddet ud af tyske kz-lejre, vist nok Ravensbrück. Jeg meldte mig omgående og vi, vel en 15-20 stykker, blev kørt ned til havnen, hvor vi fik instruktion om, at nu skulle det bare gå hurtigt. Mange af kvinderne var så elendige, at de hurtigst muligt skulle ud af skibet. De kunne ikke selv gå i land, derfor vores hjælp. Det skulle bare gå stærkt, helst skulle vi tage to ad gangen, og jeg tænkte, at bare jeg kunne klare én, så ville jeg være tilfreds. Bevar mig vel for en elendighed!

Skibet – vel sagtens et gammelt tysk militærtransportskib – var indrettet sådan at en trappe gik fra dækket og ned i et stort lastrum, hvor der var opstillet lange rækker af sovebrikse i flere etager. Her lå aldeles udhungrede, mere eller mindre halvnøgne kvinder og døsedede. De var så radmagre, at det var helt utroligt. Der var bestemt intet kvindeligt tillokkende over dem, uanset hvor meget eller hvor lidt tøj de havde på, og det var ingen kunst, at bære eller halvt slæbe dem op ad trappen. Gerne to ad gangen med deres arme om vores hals, mens vi holdt dem om livet. Det var en chokerende oplevelse. Når vi kom hen til foden af trappen med dem og begyndte at gå op ad, blev de ligesom ved at gå ligeud, og da vi kom op på dækket, blev de ved med at gå op ad trappe,

Parade i Toftlund i den umiddelbare efterkrigstid. Flintholm ses yderst til venstre i tredje række. Kilde: Familien.

indtil de igen begyndte at gå ligeud. De sansede intet. På dækket stod der Røde Kors folk parat, lagde dem på bårer og bar dem ned til ambulancerne, der holdt på kajen. Vi var vel nede i lasten en halv snes gange og bevar mig vel for en stank. Jeg kan huske, at jeg brækkede mig noget så inderligt, da de sidste var kommet op. Det var frygteligt. [...]

Den 4. maj blev vi så flyttet igen. [...] Vi troede, at vi var havnet langt oppe i Sverige, men da vi kom til Strømnäsbruk viste det sig, at vi ikke engang var kommet op til de store søer. [...] Forlægningschefen, som han nu hed, var redaktør af den lokale avis. En meget stilig svensker, og han tog sin nye opgave særdeles alvorlig. Han gik med sin "deltagerliste" i hånden og anviste os vore køjer, køje efter køje i alfabetisk orden, så han kunne være i stand til nøjagtig at vide, hvor den enkelte af os befandt sig. Det var nødvendigt, sagde han. Men den gik ikke. Mange af kammeraterne havde holdt sammen i årevis i tykt og tyndt, både før, under og efter arrestationen, og mange af dem havde oplevet særdeles farlige situationer i hinandens selskab, og nu ville de, som de ellers kunne bande, ikke lade sig skille af en forbandet svensker. De havde klareret sig overfor såvel Gestapo som nogle forbandede SS'ere, nu skulle der mere end en nok så stilig svensker til at skille dem ad. Nogle ældre, besindige danske fik ham da også snakket til fornuft og lovede ham, at han i løbet af få timer skulle få en fortegnelse over, hvor den enkelte lå – og så fandt vi selv ud af at fordele køjerne.

Vi fra stue 11 havde holdt sammen siden vi forlod Frøslev, og sikrede os også her køjer ved siden af hinanden. Det var Anker Gram fra Gæbbøl, Max Egeskjold fra Haderslev og så mig selv. Det var jo den 4. maj vi blev flyttet til Strømnäsbruk, og hen på aftenen kom en dansk jøde, der boede i byen, ned til os og fortalte, at tyskerne havde kapituleret i Danmark. Han havde hørt det i BBC fra London, og det var blevet bekræftet i svensk radio.

Vi snakkede og snakkede den aften, uden at jeg i grunden kan erindre nogen stor jubel. Slet ikke som det skete i Danmark den aften. Om morgenen den 5. maj blev vi vækket af udsendelser fra dansk radio. Den svenske chef havde skaffet en radio til veje, og havde fået den installeret ganske tidligt om morgenen. Jeg husker, hvordan vi tumlede ud af sengene, da de spillede "Der er et yndigt land" eller var det "Kong Christian". Resten af dagen lyttede vi til udsendelserne fra Danmark – faktisk fulde af jalousi overfor de kammerater derhjemme, der nu armbåndsbevæbnede kørte rundt i gaderne fuldt optaget af de opgaver, der var blevet dem pålagt. Vi var simpelthen fulde af misundelse over ikke

selv at kunne være med til at sikre Gestapofolk og Hipobanditter. Vi rejste med det samme krav om omgående at få lov til at rejse hjem. [...]

Den 17. maj skete det. Vi kørte igen time efter time med tog til Malmø og kom ombord i en temmelig overfyldt færge. Der var udelukkende hjemvendende tysker-fanger ombord, og her så jeg med egne øjne nogle jøder, der i Tyskland havde fået deres fangernummer brændt ind på deres underarm, akkurat som man brændemærker køer og heste. Det så væmmeligt ud.¹⁰ [...]

Vi gik ud på pladsen foran banegården [i Kolding] og fik overtalt en taxavognmand til at køre os til Haderslev. Det holdt lidt hårdt. Han havde ikke meget brændsel og dårlige dæk, men han må alligevel have følt lidt for os, da vi fortalte, at vi ikke havde været hjemme i mange, mange måneder, og at vi kom direkte fra Sverige. Den køretur glemmer jeg heller aldrig. For det første kørte vi på gammelkendte egne. Jeg har cyklet den vej utallige gange på vej til ferie hos bedstemor i Sdr. Stenderup. Men dernæst var det en sand fryd at se tyske soldater – enkeltvis eller i små flokke – traske sydpå, sammensunkne og apatiske. I Christiansfeld stod der et par stykker ud og betalte deres andel af turen, mens Max Egeskjold og jeg fortsatte til Haderslev sammen med to andre fra byen, som jeg ikke husker navnene på. Jeg blev sat af i Nørregade, lige udenfor fars butik, betalte min part til vognmanden, og var så endelig hjemme.

Det var skønt. Far blev meget glad for at se mig sund og rask. Gudrun¹¹ og hendes kæreste var der også, og i de følgende dage fik jeg talt med alle gamle venner. Onkel Hans fra Jegerup sendte et bordflag med tak for indsatsen. Sven Frej sendte et velkommen-hjem-telegram fra Viborg, og alt var bare dejligt. Et par dage efter, at jeg på kasernen havde fået udleveret armbind til mig selv og resten af gruppen i Rangstrup, fik jeg en motorcykelordinans til at køre mig til Agerskov og Rangstrup, og den 1. juni kunne jeg så begynde i skolen igen. Krigen var helt forbi.

NOTER

- 1 Efter krigen var Hans Flinholm Hansen gennem mange år skoledirektør i Sønderborg Kommune. I artiklen kaldes han Flinholm.
- 2 Der er tale om to forskellige, men sammenhængende manuskripter; "Modstandsarbejde under besættelsen" og "Erindringer om arrestation og fangenskab 1944-1945". Erindringerne vedr.
- 3 Herman Schlosser og Knud Lauritsen var to ungdomsvenner, som var tilknyttet modstandsbevægelsen i Haderslev-området og som Flinholm havde kontakt med inden han tog til Møgel-tønder.

- 4 Poul Erik Sminge var søn af lærer Sminge i Rangstrup, som var meget aktiv inden for modstandsbevægelsen og havde tæt samarbejde med Flinholm.
- 5 Laust Slajkjær blev også senere Flinholms svoger.
- 6 Her er et længere afsnit om, hvordan Flinholm var på sløjdlererkursus i København i sommeren 1944 og boede hos sin moster Adda og onkel Viggo, skåret ud. Han beskrev nogle oplevelser han havde haft under den københavnske folkestrejke i sommeren 1944.
- 7 Det var efter sommerferien i 1944. Der er skåret et længere afsnit ud om, at Flinholm og Sminge havde været nødt til at overgive en nødlandet britisk pilot til kriminalbetjent Skibelund fra Toftlund, fordi rygtet om piloten hurtigt var blevet spredt på egnen.
- 8 Knud Selmer var en seminariekammerat, og han var kommunist. Inden Flinholm tog til Møgeltønder havde han haft et samarbejde med Selmer om at fordele illegale blade.
- 9 Flinholm hentyder til, at han blev arresteret af Gestapo den 13. oktober 1944. Se herom nedenfor.
- 10 Derefter fulgte en beskrivelse af den besværlige tur tilbage til Haderslev, som er skåret ud her.
- 11 Flinholms søster.

Zusammenfassung

Hans Flinholm Hansen hatte seine Ausbildung zum Lehrer gerade abgeschlossen, als er sich 1943/44 an mehreren Orten in Nordschleswig der Widerstandsbewegung anschloss. In seinen 1993 verfassten Erinnerungen beschreibt er, wie er zunächst illegale Schriften weiterschickte und zuletzt illegale Post in Husum abholte und Waffen und Sprengstoffe bei Hadersleben sicherte. Der Bericht vermittelt einen guten Eindruck davon, wie der aktive Widerstand in Nordschleswig am Ende des 2. Weltkrieges durchgeführt wurde. Im zweiten Teil seines Berichtes erzählt Flinholm davon, wie er im Oktober 1944 von der deutschen Polizei verhaftet und im Gefängnis des Arrestes in Apenrade von der Gestapo verhört wurde, bevor er im November in das Fröslev-Lager kam. Er beschreibt die dortigen Verhältnisse für die Gefangenen, und nennt u.a. die sinnlosen Arbeiten, die sie verrichten mussten, die massive Überbelegung des Lagers und den starken Zusammenhalt der Insassen. Flinholm war unter den Gefangenen, die im April 1945 mit den weißen Bussen nach Schweden gelangten, und er beschreibt sehr eindrucksvoll die Fahrt durch Dänemark, auf der ihnen Menschen entlang der gesamten Strecke zujubelten. Er überlebte den Krieg unversehrt, und erzählt nüchtern, dass sein Krieg am 1. Juni 1945 in dem Moment endete, als er wieder zurück im Klassenzimmer der Schule in Rangstrup stand.

Sønderjyder i slesvigsk koncentrationslejr

AF JENS-CHRISTIAN HANSEN

Syd- og sønderjyske modstandsfolk blev i efteråret 1944 deporteret til koncentrationslejren Husum-Schwesing i Sydslesvig. Husum var en af koncentrationslejren Neuengammes 87 udelejre og var blevet etableret for at huse fanger fra mange forskellige europæiske lande, der skulle grave tankspærringer. Lejren var en blandt flere kz-lejre langs Tyske Bugt og den nederlandske grænse, hvor kz-fanger blev udnyttet som slavearbejdere ved den såkaldte Friservold, der skulle stoppe en eventuel allieret invasion. På grund af de barske arbejdsbetingelser, vejret, volden, sulten og sygdomme kan Husum regnes blandt de lejre, hvor betingelserne for overlevelse var særligt barske for fangerne.

Den 15. september 1944 brød den tyske besættelsesmagt det deportationsstop for danske statsborgere, som ellers havde været hovedformålet med ibrugtagningen af Frølevlejren ved Padborg nær den dansk-tyske grænse få uger forinden. Denne dag blev knap 200 danskere deporteret med tog fra Harreslev Banegård med koncentrationslejren Neuengamme som foreløbig endestation.¹ Heraf blev de 81 personer den 26. september transporteret til kz-udekommandoen Husum-Schwesing med tog. Blandt disse var 28 personer, der enten var syd- eller sønderjyder eller havde tilknytning til modstandsbevægelsens Region III.² Denne artikels formål er at belyse forholdene for denne gruppe i den ene af de to koncentrationslejre, der i efteråret 1944 lå i det gamle hertugdømme Slesvig.³

Metodisk og teoretisk tager artiklen udgangspunkt i forfatterens ph.d.-projekt om koncentrationslejren Husum-Schwesing.⁴ Med teoretisk inspiration fra sociologiske studier⁵ betragtes koncentrationslejren som en ekstrem samfundsform med fangerne og deres bevogtere som aktører. Wolfgang Sofskys og Maja Suderlands generaliserende sociologiske betragtninger om koncentrationslejrksamfundet som et ekstremksamfund danner således den teoretiske ramme for den kvalitative analyse af kildernes empiriske data. I nærværende artikel fokuseres dog specifikt på koncentrationslejren Husum-Schwesing som case. Kilderne – ofte i form af vidneafhøringer, interviews, beretninger og andre former for erindringer – stammer fra kz-lejrens aktører og er farvet af deres interaktion. Mange af kilderne består af aktørernes egne erin-

dringer, hvilket nødvendiggør kildekritiske overvejelser. Kilderne kan groft opdeles i tre hovedgrupper ud fra deres proveniens. Den første kildegruppe er sammensat af dokumenter i form af vidneudsagn, afhøringer og lignende, der fremkom gennem efterkrigstidens retsopgør efter koncentrationslejren. De fleste udsagn er med stor udsagnskraft, troværdighed og detaljerighed givet tæt på lejrens samtid. De kredser dog oftest om temaer af juridisk betydning for at få dømt gerningsmændene. Den anden kildegruppe er publicerede og upublicerede erindringer, der ofte forholder sig til en bredere vifte af temaer. Flere er dog først nedskrevet efter, at de traumatiske oplevelser er kommet på tidsmæssig afstand og kendetegnes for norges vedkommende af stærk refleksion i forhold til samfundsdebatten og andre medfangers erindring i efterkrigstiden. Den tredje gruppe består af interviews eller på anden måde indsamlede beretninger, der er fremkommet gennem eksempelvis Frihedsmuseets⁶ eller KZ-Gedenkstätte Neuengammes⁷ forskningsprojekter. Fælles for alle grupper er, at erindringerne – såfremt de ikke er refleksive – kan fremstå subjektive og forenkler den oplevede virkelighed. En sammenligning og sammenfatning af forskellige erindringsbilleder sammenholdt med forskningen giver den bedst dækkende beskrivelse af den (oplevede) virkelighed. Analysen kommer gennem den aktørorienterede synsvinkel så tæt på den autentiske (emotionelle) oplevelse af begivenheden som muligt. Herved bygges bro mellem den faktiske begivenhed og dennes historiske gengivelse hvorved den generaliserende forsknings stereotypiseringer, der kendetegner nutidens billede af lejrene, undgås.⁸

Når der primært anvendes erindringsbaseret litteratur, skyldes det ikke mindst, at de fleste samtidige kilder fra kz-lejrens administration blev destrueret inden befrielsen for at slette sporene efter de begåede forbrydelser. Dette er dog ikke nødvendigvis en ulempe, da historiesynet som konsekvens heraf bliver aktør- frem for strukturorienteret og giver et andet billede af lejren end de fleste andre analyser. Fokus bliver dermed først og fremmest på aktørerne og deres oplevelse af lejren: Her ofre og gerningsmænd, der kommer til orde gennem de anvendte kilder. Tidligere primært strukturorienterede studier har således i høj grad fokuseret på koncentrationslejrens rammebetingelser, når forholdene for fangerne skulle beskrives. Artiklen indledes med en redegørelse af den historiske kontekst, men går herefter over i et primært aktørbaseret studie af fangeres oplevelse af koncentrationslejren indefra.

Forskningshistorie

Nærværende artikel lægger sig i forlængelse af tidligere dansk- og tysksproget forskning om koncentrationslejren Husum-Schwesing. Særligt den danske forskning på området kendetegnes dog af, at der ikke er tale om detailstudier. Artikkens tema indgår derimod som en del af nogle bredere fremstillinger. Første historievidenskabelige fremstilling på dansk var Jørgen H. Barfods *Helvede har mange navne* fra 1969, der også indeholder et kapitel om de danske fanger i Husum.⁹ Peter Langwithz-Smiths værk om *Neuengamme koncentrationslejren 1938-1945* bør her også nævnes som et af de nyeste værker inden for dansk koncentrationslejrforforskning, der dedikerer et kapitel til forholdene i Husum- og Ladelund-lejrene.¹⁰

Den tysksprogede forskning blev for alvor drevet frem af arbejdsgruppen til udforskning af de nordfrisiske koncentrationslejres historie

Jernbanesporet ved Schwesinglejren. En barak skimtes til højre. Aabenraakredens arkiv, Landsarkivet for Sønderjylland. Foto: Jørgen Poulsen 1950.

(*Arbeitsgruppe zur Erforschung der Nordfriesischen Konzentrationslager*) i begyndelsen af 1980'erne. Lejren blev for alvor en del af den lokale bevidsthed efter et møde mellem befolkningen og danske overlevende i 1983. Efter mødet blev der udgivet en mindre publikation, der bestod af en artikel af Klaus Bästlein og en beretning af den danske tidligere fange og lejlæge Paul Thygesen.¹¹ Senere publicerede to andre medlemmer af arbejdsgruppen, historikerne Friedrich Pingel og Thomas Steensen,¹² en artikel om Husum og Ladelund. Denne opsummerer kort baggrunden for lejrenes oprettelse, præsenterer de væsentlige forhold for fangerne samt de mest centrale begivenheder og afrundes med en kort opsummering af retsopgøret og hidtidig memorialkultur. En kortere artikel af Detlef Garbe, der fremhæver Ladelund og Husum-Schwesings betydning i Neuengamme-komplekset, kan sammenlignes med Pingel og Steensens publikation. Garbes artikel fokuserer dog først og fremmest på de militære årsager for lejrenes oprettelse og rundes af med nogle bemærkninger om lejrenes nuværende betydning som erindringssteder.¹³ Artiklerne, der primært fokuserede på Husum-lejrens tilblivelseshistorie og dens placering i det nationalsocialistiske koncentrationslejrssystem, tydeliggjorde et behov for en analyse af lejrenes samtid (her primært Husum) ud fra et aktørorienteret historiesyn, da denne vinkel endnu ikke har været genstand for forskningen.

Den historiske baggrund for deportationen

Der skal her indledningsvist gøres nogle bemærkninger om de danske modstandsfolks baggrund for at forstå dennes betydning for deres skæbnefællesskab i lejren. Samtidigt kan herigennem forklares, hvorfor det netop var syd- og sønderjyder, der udgjorde en stor del af den danske fangepopulation i netop denne sydslesvigske koncentrationslejr. Sammenlignes fangernes beretninger om modstandskamp og deportation med relevant forskningslitteratur samt data fra Frihedsmuseets Modstandsdatabase, tegner der sig et tydeligt mønster, hvor årsagerne til fangernes arrestation udgør forklaringen på koncentrationen af de mange syd- og sønderjyder i netop denne lejr. En tilbundsgående analyse af modstandsfolkenes interne relationer med særlig henblik på deres skæbnefællesskab før arrestationen vil dog blive meget omfattende og ligger uden for denne artikels forskningsfelt. Interessant er dog, at transporten fra Frøslevlejren til Neuengamme den 15. september 1944 særligt domineres af modstandsfolk fra Københavnsområdet (Region

VI) og Sønderjylland (Region III) samt enkelte fra Sjælland (Region V) og Midtjylland (Region II). Øvrige regioner, herunder Nordjylland (Region I) er i mindre grad repræsenteret. Årsagerne hertil kan findes i, at man i foråret 1944 optrevlede specifikke modstandsgrupper og organisationer i de pågældende områder, hvor særligt sabotagen mod Callesens Motorfabrik og Hamag i Aabenraa natten til den 6. februar 1944 kan fremhæves som udløser for arrestationerne. Sabotagen mod disse to virksomheder udgik fra et lokalt/regionalt initiativ med modstandsfolk fra Aabenraa og Varde under inddragelse af den københavnske sabotageorganisation Holger Danske. Flere af modstandsfolkene i de forskellige grupper kendte hinanden fra tidligere sabotageaktioner. Målet var at ødelægge de to virksomheder, der producerede for tyskerne. Hvor sabotagen mod maskinfabrikken Hamag var en succes, endte aktionen mod Callesens Motorfabrik med en fiasko. Sabotagevagterne alarmerede politiet, der nok lod sig afvæbne af modstandsfolkene, men afgav skud i luften. Larmen tiltrak naboernes nysgerrige blikke og samtidigt mislykkedes selve sprængningen. En stor del af sabotørerne søgte husly hos automobilhandler Peter Koch i Styrtom. De mange logerende havde pådraget sig tyskvenlige naboers opmærksomhed, hvilket resulterede i, at tyskerne omringede Kochs hus. En skudveksling og efterfølgende arrestation af de flygtende modstandsfolk havde en senere optrevling af store dele af de ovennævnte modstandsgrupper til følge. Her er det vigtigt at fremhæve, at de forskellige modstandsgrupper og -netværk ofte var internt forgrenede og at der også var et vist overlap inden for organisationerne. Dette er med til at forklare, hvorfor andre grupper også blev ramt, skønt de arresterede gjorde hvad de kunne, for ikke at stikke deres kammerater under de ofte brutale forhør. Aage Trommer skriver således, at optrevlingen af modstandsbevægelsen i Syd- og Sønderjylland havde været en sådan succes, at chefen for det tyske sikkerhedspoliti og Sicherheitsdienst i Danmark, Otto Bovensiepen, sendte en rapport herom til Berlin.¹⁴

Danskere i Neuengammes udelejr

De syd- og sønderjyske fangers skæbne i Husum skal ses i lyset af de danske fangers erfaringer med Neuengamme-koncentrationslejrkomplekset. De fleste danskere, der blev deporteret til Neuengamme mellem den 15. september 1944 og den 12. januar 1945, blev hurtigt overført til en af de 87 udelejr¹⁵ for at blive udnyttet til livsfarligt

tvangsarbejde. I alt blev ca. 1700 danskere deporteret til Neuengamme. Hvor mange, der blev overført til udelejre, er ukendt. Forskningsbidrag, erindringslitteratur og interviews med de overlevende viser, hvilke 22 udelejre danskerne blev deporteret til: Alt Garge, Aurich-Engerhafe, Bremen-Blumenthal, Bremen-Schützenhof, Bullenhusen Damm (Hamburg-Rothenburgsort), Dessauer Ufer (Hamburg-Veddel), Dössin, Hamburg-Finkenwerder, Hamburg-Fuhlsbüttel, Hannover-Ahlem, Hannover-Misburg, Hannover Stöcken, Husum-Schwesing, Meppen-Dalum, Meppen-Versen, Osnabrück (SS-Baubrigade), Porta Westfalica-Barkhausen, Porta Westfalica-Lerbeck, Schandelah, Soest (SS-Baubrigade), Spaldingstraße (Hamburg-Hammerbrook) og Wittenberge.¹⁶ I alt altså ca. ¼ af Neuengammes udelejre. Desuden blev de indsat i forskellige arbejdskommandoer, der blev indrettet i eller omkring stamlejren. Tvangsarbejdet var etableret som en central del i kz-fangernes hverdag, da gruppedeportationerne af danskere begyndte. Danskerne oplevede et system af kz-lejre, der i krigens slutfase var præget af eksplosiv ekspansion og forlægninger af fanger pga. krigsudviklingen. De tyske nederlag fra 1943 medførte en stigende modstand i de besatte lande, herunder Danmark, hvor urolighederne i sommeren 1943 kulminerede med *Augustoprøret*, der medførte regeringens afgang, det såkaldte departementschefstyre og begyndende gruppedeportationer af danskere, i første omgang til Sachsenhausen, Stutthof og Theresienstadt. Den danske stat ville dog for alt i verden undgå disse deportationer og indledte forhandlinger med tyskerne omkring opførelsen af en interneringslejr på dansk grund nær den tyske grænse som erstatning for Horserødlejren. Resultatet blev indvielsen af Frøslevlejren i august 1944. Det forventede deportationsstop holdt dog kun i få uger, hvorefter tyskerne begyndte at massedeportere danske fanger i større transporter, hvoraf de fleste gik til Neuengamme. I Neuengamme og dens udelejre blev danskerne primært anvendt til slavearbejde i rustningsindustrien, til oprydningsarbejde efter bombardementer og til større byggeprojekter. I forhold til sidstnævnte er særligt Husum-Schwesing, Aurich-Engerhafe og Meppen-lejrene relevante, da danskerne her bl.a. gravede tankspærringer i forbindelse med etableringen af "Friesenwall" og "Rhein-Ems"-stillingen. Som i de øvrige udelejre blev arbejdet også her udført under forhold præget af underernæring, primitive redskaber, manglende sikkerhedsforanstaltninger, dårlig hygiejne og ikke mindst voldsudøvelse.

Fordeling af danske fanger på forskellige udelejr¹⁷

<i>Udelejr:</i>	<i>Arbejdets art</i>	<i>Fangepopulation (danskere)</i>
Alt Garge	Byggeri af et kraftværk	610 (90)
Aurich-Engerhafe	Tankspærringer (Friesenwall)	2000 (ukendt, mindst 2)
Bremen-Blumenthal	Rustningsindustri (værft)	1000 (26)
Bremen-Schützenhof	Rustningsindustri (værft)	1000 (8) ¹⁸
Bullenhuser Damm	Oprydningsarbejde, forarbejdning af murbrokker	1000 (ca. 300) ¹⁹
Dessauer Ufer	Oprydningsarbejde	2000 (0)/1500 (250) ²⁰
Düssin	Landbrug	80 (1) ²¹
Hamburg-Finkenwerder	Rustningsindustri (værft)	600 (45)
Hamburg-Fuhlsbüttel	Oprydningsarbejde, tankspærringer	1500 (ukendt)
Hannover-Ahlem	Minedrift	1200 (5)
Hannover-Misburg	Byggeri af et olieraffinaderi	1200 (27)
Hannover Stöcken	Batteriproduktion til ubåde	1500 (72)
Husum-Schwesing	Tankspærringer (Friesenwall)	2500 (97)
Meppen-Dalum	Tankspærringer (Rhein-Ems-stilling)	1000 (100)
Meppen-Versen	Tankspærringer (Rhein-Ems-stilling)	2700 (132)
Osnabrück (SS-Baubrigade)	Oprydningsarbejde	250 (35)
Porta Westfalica-Barkhausen	Forberedelse af underjordisk produktion	1500 (225)
Porta Westfalica-Lerbeck	Reparation af flymotorer	500 (50)
Schandelah	Indvinding af olieskifter	800 (72)
Soest (SS-Baubrigade)	Reparation af jernbane	504 (36)
Spaldingstraße	Oprydningsarbejde	2500 (ukendt)
Wittenberge	Byggeri af en kemifabrik	500 (5)

HUSUM-LEJREN OPRETTES

Adolf Hitlers ordre om at anlægge befæstninger langs Tyske Bugt, på tværs af Slesvig-Holsten og langs den nederlandske grænse skal ses i lyset af en frygt for en allieret invasion i Danmark eller langs den tyske vestkyst. Den strategiske situation i efteråret 1944 var skærpet som følge af, at Tyskland nu kæmpede på både en øst-, syd- og vestfront. Marinens overkommando ytrede sine bekymringer om endnu en allieret landsætning langs den tyske kystlinje (dvs. i nordvest) og betonedede nødvendigheden af en militær befæstning. Hitlers ordre blev givet på trods af, at værnemagtens overkommando tidligere havde ment, at en invasion her var usandsynlig. Historikeren Herbert Schwarzwälder begrundede beslutningen med, at den militære efterretningstjeneste Ab-

wehr var brudt sammen i Frankrig efter invasionen i sommeren 1944 og at dele af den tyske modstandsbevægelse skulle have foreslået amerikanerne at få kontrol over havnene i Bremen og Hamburg gennem amfibiske landsætninger. Schwarzwälder antyder, at de allierede ikke tog planerne i betragtning, men han havde ikke adgang til relevante britiske eller amerikanske arkiver i begyndelsen af 1970'erne.²² En britisk efterretningsrapport fra National Archives dokumenter, at man frarådede en invasion pga. Vadehavets bløde havbund.²³ Friservolden, oprettelsen af de kz-lejre, der skulle huse dens slavearbejdere og lejrenes ofre var dermed retrospektivt et unødigt spild af menneskelige ressourcer.

Husum-lejrens barakker blev allerede opført i 1938, hvor *Luftwaffe-Baubataillon 18./IX.* sandsynligvis stod for anlæggelsen af den nærliggende flyveplads.²⁴ Kildematerialet hertil er begrænset, men baraklejrens oprindelse har været omdiskuteret i den tidligere forskning. Nogle fremstillinger antager således, at Reichsarbeitsdienst (RAD) udførte anlægsarbejdet.²⁵ Mellem 1940 og 1944 blev lejren lejlighedsvis brugt til samlejr for marinesoldater, der efter orlov returnerede til besættelsesstyrkerne i Danmark og Norge.²⁶ I september 1944 blev der i mindre grad bygget nyt og barakkerne blev indhegnet inden fangerne flyttede ind. De vejrbidte og nedslidte barakker var dog langt fra tilstrækkelige til at kunne huse de fanger, der skulle udføre tvangsarbejdet ved Friservolden. Barakkerne var beregnet til at huse 250 og under skærpede militære omstændigheder 400 personer.²⁷ Belægningen skulle mangedobles i de kommende uger og måneder, hvilket vi skal vende tilbage til.

KZ-fanger

Neuengamme blev – sammenlignet med Frøslevlejren – et chok for de danske fanger. Her mødte de kz-lejrenes brutalitet, hvor fratagelsen af den personlige identitet var en del af den socialiseringsproces, der skulle gøre dem til kz-fanger. Den sønderjyske modstandsmand Hans Schack Bruun gav i sine erindringer et nøgternt og hudløst indblik i situationen: Ved ankomsten fik fangerne frataget alt. Værdigenstande, som f.eks. vieserlinge, forsøgt skjult ved, at disse blev stoppet op i endetarmen. Herefter blev de nyankomne sendt under en enkelt kold bruser til deling. Næste trin var en ydmygende klipning og barbering, hvor fangerne blev kronraget og fik fjernet kropsbehåringen, herunder intimbehåringen.²⁸ Klipningen havde forskellige funktioner og viser essensen af modtagelsesceremoniens formål: Den ydmygede og fremmedgjorde den enkelte

overfor sig selv og andre ved at fjerne individuelle karakteristika som fri-suren. Den udstillede individets nøgenhed overfor fremmede, der hverken kunne eller ville tage hensyn til eventuel blufærdighed.²⁹ Fangerne fik herefter udleveret et fortløbende nummer, der erstattede deres navn og blev brugt til identifikation. Hans Mørup skrev om nummeret, at "det er det sidste lille tegn på, at man eksisterer".³⁰ Han fik tildelt nummer 50.392. Fangerne fra denne transport fik numre mellem 50.355 til 50.546, der for de fleste blev en del af deres identitet på livstid.³¹

De fleste fanger fra transporten den 15. september 1944 var kun i Neuengamme i få dage. Allerede den 18. september afgik en transport med 98 danskere til udelejren Porta Westfalica-Barkhausen.³² Godt en uge senere, den 26. september, blev mellem 1000 og 1500 fanger atter udtaget til transport i Neuengamme. Transporten var sammensat af forskellige nationale grupper af fanger. De største nationale grupper bestod af hollændere, franskmænd og russere. I transporten var også 81 danskere fra den før omtalte transport fra Frøslev.³³ I kreaturvogne blev fangerne kørt med tog til Husum og ankom ved femtiden om eftermiddagen.³⁴ Fra første øjeblik mødte fangerne lejrens brutalitet. I Husum ventede fem SS-mænd samt ca. 100 marinesoldater. Da fangerne ankom til udelejren, foretog SS-mændene en magtdemonstration på en russisk fange, der fik 25 slag på enden uden angivelse af årsag.³⁵ Danskerne var dog relativt privilegerede. De måtte bo sammen i samme stue i barakkerne. Da de i første omgang var 81 mand, blev de delt i to hold, som blev fordelt på to stuer i henholdsvis blok I og IV. Hans Mørup fra Aabenraa var i den gruppe, der kom til at bo i blok IV. Gruppen bestod udelukkende af modstandsfolk fra Syd- og Sønderjylland.³⁶ I denne blok blev præsten Aage Dahl fra Horsens stueældste. Blokældste var ifølge Dahl derimod en "asocial", antageligt tysker, der havde været tjener og havde sadistiske tilbøjeligheder. Dem lod han dog ikke gå ud over danskerne, men derimod særligt hollænderne. Dette kan tolkes som endnu et tegn på, at danskerne nød en form for særbehandling i lejren, men viser samtidigt fangesamfundets hierarki på baggrund af nationalitet og arrestationsårsag.³⁷

Lejrhverdagen

Husum var en arbejdslejr, hvor tvangsarbejdet var omdrejningspunktet for fangernes hverdag. Størstedelen af de vågne timer gik for de fleste fanger med tvangsarbejde, så længe de på nogen måder havde kræfter-

ne til det. Selv fanger, der efter normal målestok var for dårlige til at gå på arbejde, blev dog oftest tvunget til det. Hverdagen begyndte tidligt om morgenen, ofte så tidligt som kl. 4.30. Fangerne blev brutalt vækket, skulle indtage en sparsom morgenmad og ordne morgentoiletten, hvilket ud fra de utilstrækkelige sanitære forhold var en udfordring, hvis man da overhovedet havde energien til at kæmpe med de andre fanger om at blive nødtørftigt vasket. Herefter blev fangerne med fløjte kaldt til tælleappel på den vej, der gik gennem lejren og udgjorde appelpladsen. Fangerne blev nu delt op i arbejdskommandoerne, der foruden tankspærringerne også kunne være arbejde i Husum by, bl.a. i form af losning af skibe, hvilket var særligt eftertragtet, da man her også havde en chance for at skaffe sig lidt ekstra mad. Dette var dog som udgangspunkt illegalt og blev straffet hårdt. Efter appellen skulle fangerne transporteres til deres arbejdssteder, enten til fods eller i takt med arbejdets fremskridt også i åbne eller lukkede jernbanevogne.³⁸

Husum-fangernes primære opgave var at grave grøfter i den nordfrisiske marsk, der skulle fungere som tankspærringer i tilfælde af en allieret invasion. I dag ville man nok bruge store rendegravere til en sådan opgave, men fangerne havde kun de allermest primitive redskaber til rådighed. Grøfterne blev gravet med håndkraft og arbejdet skulle udføres i et højt tempo. For at opretholde tempoet blev fangerne løbende mishandlet med kæppe af overfangerne, de såkaldte kapoer. Dels havde marinens overkommando udstukket retningslinjer, der definerede, hvornår de enkelte etaper af "Friesenwall"-projektet skulle færdiggøres i løbet af efteråret og vinteren 1944/1945. Dels opretholdt SS også her sin tradition for at udnytte fangernes arbejdskraft til det yderste uden hensyntagen til menneskeliv. Husumlejrens kommandant Hans Griem inspicerede således næsten dagligt personligt gravearbejdet, råbte ad kapoerne og sparkede til de livløse fanger, der var faldet om af udmattelse ved grøftekanten for at konstatere, om der stadig var liv og for at finde ud af, om der stadig var arbejdskraft i den pågældende fanges krop.³⁹ Straf blev som udgangspunkt ikke givet for forseelser, men for at opretholde en konstant terror under det hårde slavearbejde i al slags vejr. Kollektive straffe var almindelige på arbejdspladserne, når SS kom på inspektion. Hans S. Bruun beretter om, hvorledes fangerne blev beordret til at komme op af grøften i regnvejr, skulle smide jakken for derefter at skulle stå nede i den igen og blive gennemblødte. Fangernes tynde jakker var herefter lige så gennemblødte. En anden variation var at ti fanger skulle trække deres overtøj op over hovedet for at

få ti slag med en skovl, et stykke pig-tråd eller andre forhåndenværende redskaber. Bruun nævner ingen specifikke grunde til disse afstraffelser, der derfor også kan anses som endnu en form for grov chikane.⁴⁰

Det hårde tvangsarbejde i den mudrede marsk og de utilstrækkelige sanitære forhold sammen med den totale mangel på skiftetøj gjorde, at fangerne i reglen var snavsede. Hygiejnen i lejren som helhed, men også for individet selv, spillede derfor en vigtig rolle for fangerne. Personlig hygiejne hang på den ene side sammen med værdighed og havde på den anden side betydning for fangens daglige risiko for korporlig afstraffelse med fare for alvorlige konsekvenser for fangens overlevelseschancer. Det var forbudt at være snavset, men omvendt var lejrens sanitære faciliteter utilstrækkelige, så det var umuligt at renholde både sig selv og det udleverede fangetøj, der jo også fungerede som arbejdstøj i de mudrede pansergrave i al slags vejr. Fangerne var oftest våde, fordi de tit måtte stå i bunden af de vandfyldte grøfter – særligt i efteråret, hvor det ofte regnede. Det utilstrækkelige kalorieindtag medførte for mange snart også hungerdiarré, der var med til at forværre de hygiejniske tilstande i lejren. Mange svækkede fanger nåede således ikke at forlade deres køjer eller deres barak for at nå hen til latrinerne. Disse var dimensioneret efter, at de skulle anvendes af 250, maksimalt 400 soldater og ikke op til 2500 fanger, altså reelt en tidobling af, hvad de var planlagt efter. Med lidt fantasi kan man derfor måske forestille sig, hvorfor både diarréen, latrinerne og lugten i lejren spillede en så central rolle i fangernes erindring. Problematikken omkring afføringen og latrinerne er her med til at underbygge, hvorledes de ekstreme tilstande i kz-lejren bl.a. pga. sult og uforholdsmæssig overbelægning havde direkte betydning for fangernes mentale og fysiske tilstand. Dette ses bl.a. hos den danske modstandsmand og fangelæge Paul Thygesen, der i sine erindringer om tiden i Husum som noget af det allerførste nævner netop dette tema, og hvor stanken fra latrinerne i samme sætning bringes i for-

Hans Griem ca. 1960 efter original i Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg, BArch B162 / 28001.

bindelse med stanken af rådne roer fra køkkenbarakkens mødding og lejrens mindre, firbenede beboere; rotterne.⁴¹

Sulten spillede en central rolle i de overlevendes erindringer. Det er vanskeligt at foretage en præcis beregning af fangernes kalorieindtag ud fra kilderne. I sin beretning om forholdene i Husum har Paul Thygesen skrevet om fangernes daglige kost, at dens kalorieværdi var langt under det minimum, der krævedes for at kunne udføre selv ganske let arbejde. Fangernes daglige forplejning bestod af en liter roesuppe med en smule kød, der dog var forbeholdt særligt privilegerede fanger, 250 gram ringe rugbrød med en brik syntetisk margarine, en skive pølse eller en skefuld marmelade. Som supplement var der lejlighedsvis få kartofler i suppen eller der blev på ugebasis udleveret fem-seks rådne kartofler, som fangerne selv kunne pille. At fangerne kun fik få kartofler, hang sammen med, at Griem solgte kartoflerne som dyrefoder til omegnens landmænd.⁴² Kostsammensætningen anført hos Thygesen stemmer overens med de fødevarer, der er anført i lejrens køkkendagbog, som er fragmentarisk bevaret. Til køkkendagbogen skal kildekritisk bemærkes, at denne formodes at gengive rationer, der ikke er korrigeret for SS' eventuelle salg af fødevarer til udefrakommende. I køkkendagbogen er således også anført en næsten dobbelt så høj brødration som den, Thygesen angiver. Skal man tro køkkendagbogen, svarer fangernes daglige kalorieindtag til ca. 2250 kalorier, hvis man tager et gennemsnit for to repræsentative dage, hvor belægningen har været på hhv. 1500 og 2468 fanger. Korrigeres tallet i forhold til Thygesens udgave omkring brødrationen, der svarer til ca. en halvering i forhold til den angivne mængde i køkkendagbogen, er tallet nede på 1850 kalorier og nedjusteres de i køkkendagbogen anførte ca. 600 gram kartofler pr. fange til $\frac{1}{4}$ af rationen, der omtrent svarer til den ration, som Thygesen omtaler, svarer dagsrationen til 1450 kalorier.⁴³ Dette tal forekommer stadig højt. Sammenligner man med Jørgen Kielers rekonstruktion af kalorieindtaget i Barkhausen-udelejren, hvor kalorieforbruget kan sammenlignes i forhold til tvangsarbejdet, så anføres her en kalorieindtag på ca. 1500 kalorier i begyndelsen af opholdet, der trinvis faldt til ca. 600 kalorier dagligt. Ifølge Jørgen Kieler var fangernes kaloriebehov på ca. 3500 kalorier, når de skulle udføre fysisk hårdt tvangsarbejde i minerne, hvilket nogenlunde kan forventes at svare til kalorieforbruget ved udgravningen af tankspærringerne.⁴⁴ Optegnelserne fra Husum slutter dog den 18. november og tyder ikke umiddelbart på, at den officielt anførte ration blev reduceret væsentligt i perioden op til.

Fordi kosten havde en så central betydning for fangernes overlevelseschancer, kom den også til at være et centralt emne i de overlevendes senere beretninger, hvor mange af udsagnene ligner hinanden. Gennemgående skildres, at råvarerne var af ringe kvalitet og på ingen måde rakte til at brødføde op til 2500 fanger. Samtidigt findes der dog også en række udsagn i kildematerialet, der går igen hos mange fanger, men som ikke umiddelbart kan verificeres, da det ikke altid er tydeligt, om den pågældende selv har oplevet begivenheden, eller om der er tale om mundtlig overlevering fra andre fanger. Historier, der findes hos flere fanger, omhandler således blandt andet SS' korrupte omgang med de forsyninger, der var tiltænkt fangerne. Andre omhandler specifikke episoder eller aspekter i forhold til forplejningen af fangerne, som kun findes hos enkelte fanger, men som på baggrund af deres meget detaljerede omtale i disses beretninger må antages at være sandsynlige.

En af disse skildringer findes hos Hans Christian Rasmussen fra Christiansfeld, der fortæller om, hvordan drenge fra Hitlerjugend leverede brødet til lejrens fanger.⁴⁵ Han fortæller, at brødet ofte var muggent,

*Kartoffelskrælleriet. Aabenraakredsens arkiv, Landsarkivet for Sønderjylland.
Foto: Jørgen Poulsen, 1950.*

fordi det skulle være blevet opbevaret i en fugtig lade over længere tid inden fangerne fik det udleveret. Begrundelsen herfor skulle være, at fangerne ikke måtte få udleveret fødevarer, der var af samme kvalitet som de fødevarer, den tyske befolkning modtog. Rasmussen selv skulle have hørt dette fra en af drengene fra Hitlerjugend under en samtale i Husum mange år senere, antagelig i forbindelse med en privat pilgrimsrejse. Om denne påstand er rigtig, lader sig ikke bekræfte gennem det tilgængelige kildemateriale. Det er dog sandsynligt, at en stor del af brødet bestod af savsmuld og skaller af korn, hvilket Rasmussen også nævner i sin beretning, idet denne tilberedningsform også er kendt gennem beretninger fra andre kz-lejre.⁴⁶

Sult kunne samtidigt være årsagen til en kollektiv overlevelsestrategi, hvor fangerne sammen fantaserede om de retter, de skulle spise, når de vendte hjem fra fangenskab. Eksempler herpå er overleveret fra forskellige lejre og det ses, at længslen efter hjemstavnens retter bandt fangerne sammen. Hans Christian Rasmussen beretter således om, hvordan han i Husum forestillede sig tilberedningen af retten "Bondepige med slør", en typisk dessert fra hans sønderjyske hjemegn. Gang på gang blev han i lejren opfordret af sine medfanger til at fortælle om denne ret, mens deres tænder bogstavelig talt løb i vand.⁴⁷ Hans S. Bruun fortæller om, hvorledes disse kollektive madfantasier i den danske gruppe kunne udvikle sig til forestillinger om måltider, der varede i dagevis og hvor alle danske fanger ville være til stede, når engang de kom hjem.⁴⁸

Kollektive overlevelsestrategier kunne også tage udgangspunkt i fælles referencerammer og interesser, da de var gode forudsætninger for sammenhold og kulturel aktivitet mellem fangerne. Hans S. Bruun og Aage Rosenkjær havde eksempelvis begge været aktive i modstandsbevægelsen i det vestlige Sønderjylland og var blevet nære venner gennem deres fælles ophold i interneringslejrene i Horserød og Frøslev. De delte på trods af over 30 års aldersforskel mange fælles interesser og støttede derfor hinanden gennem samtaler, mens de arbejdede med udgravningen af tankspærringerne. Samtalerne har givetvis foregået lavmælt, når bevogtningen ikke var i den umiddelbare nærhed, men de forkortede ifølge Bruun tiden for begge under det fysisk ekstremt anstrengende arbejde med at grave grøfter i den våde marskjord. Emnerne i disse samtaler var ofte ungdomsarbejde, gymnastik og idræt, en passion som begge mænd delte. Rosenkjær var gymnasielærer i Tønder og Bruun begejstret idrætsudøver.⁴⁹ Mens Hans S. Bruun overlevede og kunne berette om

sine oplevelser i koncentrationslejrene, døde Aage Rosenkjær af dysenteri den 18. november 1944 i Husum-Schwesing, 54 år gammel.⁵⁰

Af lejrens køkkendagbog fremgår, at fangepopulationen fra den 18. til den 19. oktober voksede fra 1499 til 2498 fanger, da der ankom en ny transport fra Neuengamme.⁵¹ Hvis man forestiller sig, at barakkerne var beregnet til at huse 250 og under skærpede militære omstændigheder 400 personer,⁵² var de allerede stærkt overbelagte med omkring 1500 fanger. Hertil kom de underdimensionerede sanitære forhold. Antallet af døde steg hurtigt som følge af overbelægningen. Hvor der mellem lejrens oprettelse den 26. september og ankomsten af de yderligere 1000 fanger fra Neuengamme lidt over tre uger senere den 19. oktober havde været fem dødsfald,⁵³ var der til sammenligning 29 dødsfald i de knap to uger mellem den 19. oktober og den 1. november.⁵⁴ Tallene tyder på, at fangerne allerede fra begyndelsen blev behandlet hårdt i Husum. Overbelægningen af lejren har næppe været den eneste årsag til dødsfaldene, men har givetvis spillet en afgørende rolle, dels på grund af de deraf skærpede forhold omkring sanitet og forplejning, der hurtigt fik betydning for fangernes helbredstilstand.

Den 1. november 1944 blev 1000 fanger taget ud ved appellen med henblik på transport. De skulle til Ladelund, en udelejr, der var blevet oprettet nær den dansk-tyske grænse for også her at arbejde med færdiggørelsen af "Friesenwall" og andre tankspærringer, der forløb på tværs af Schleswig-Holstein. Hans Christian Rasmussen erindrer, at der også var en håndfuld danskere blandt de udvalgte, men at disse hurtigt blev erstattet med andre, fordi transporten skulle til en lejr, der lå nord for Husum.⁵⁵ På grund af flugtfare var SS betænkelig ved at flytte danske fanger til en lejr, der i luftlinje kun lå omkring fire kilometer fra den danske grænse og hvor en stor del af de danske fanger kendte nærområdet særdeles godt og havde gode kontakter.

Ved juletid var der kun få syge fanger tilbage i udelejren Husum-Schwesing. Lejren havde været under afvikling siden omkring den 22. december 1944. Paul Thygesen var som fangelæge blandt de allersidste fanger, som blev transporteret tilbage til Neuengamme mellem jul og nytår.⁵⁶ De konkrete årsager til udelejren Husum-Schwesings afvikling kan ikke fastslås med sikkerhed. Det står dog klart, at den ændrede strategiske situation må have haft afgørende indflydelse. Ressourcerne – i dette tilfælde fangerne – var bedre brugt andetsteds; dvs. i rustningsindustrien, der skulle levere våben til den trængte værnemagt, eller ved fæstningsbyggeri, der skulle medvirke til at standse fjenden.

Dette forklarer, hvorfor de syge fanger ved en appel i december blev spurgt om særlige håndværksmæssige kvalifikationer. Niels Aage Skov fra Ribe kom således som eksempel til at arbejde i en af Buchenwalds udelejre.⁵⁷ Hans S. Bruun kom i en såkaldt "rullende kommando", dvs. i et særligt tog, der var indrettet som kz-lejr for at reparere det sønderbombede jernbanenet.⁵⁸ Mange danske Husum-fanger, heriblandt flere syd- og sønderjyder, fulgte dog Griem til Dalum-lejren ved den hollandske grænse for at fortsætte med at grave tankspærringer her.⁵⁹ For mange var Husum således kun en mellemstation på deres lidelsesvej gennem de nazistiske koncentrationslejre.

Konklusion

Blandt de koncentrationslejre, der i slutningen af Anden Verdenskrig kom til at huse danske kz-fanger, kan Husum-Schwesing regnes blandt de værste. Årsagerne hertil var det hårde tvangsarbejde, voldsudøvelsen, den altid nærværende sult og de utilstrækkelige sanitære forhold på baggrund af en kraftig overbelægning, der gjorde sig gældende i langt de fleste af Neuengammes udelejre, hvori der befandt sig danskere. I den sydslesvigske koncentrationslejr blev fangerne tillige udsat for de hårde vejrtilstande i den flade marsk, hvor der ingen mulighed var for at krybe i ly, skjule sig for bødlerne eller hvile i løbet af arbejdsdagen. På baggrund af særligt en mislykket sabotageaktion og besættelsesmagtens effektive optrævelse af modstandsbevægelsen i særligt Syd- og Sønderjylland, kom den nordfrisiske kz-lejr Husum til at huse særligt mange fanger fra naboegnene nord for grænsen. Gennem et aktørorienteret perspektiv har artiklen forsøgt at give et indblik i disse fangers hverdag ved primært at tage udgangspunkt i deres erindringer. Herigennem viser artiklen, hvorledes den danske fangegruppe, herunder særligt de syd- og sønderjyske modstandsfolk, oplevede koncentrationslejrsamfundet i Husum-Schwesing. Nok var de danske fanger mere privilegerede i lejren, da de blev regnet som "arierne". De barske betingelser i lejren kunne dog også have dødbringende konsekvenser for danskerne. At danskerne følte et skæbnefællesskab på baggrund af deres arrestationsårsag som modstandsfolk, men for manges vedkommende også på grund af deres lokale identitet, fik betydning for deres overlevelsesstrategier i kz-lejren – et perspektiv, der hidtil ikke er blevet anvendt i den tidligere forskning. Her fokuseres primært på lejrens rammebetingelser frem for den enkelte aktør og dennes bag-

grund. Hvem fangerne var, havde betydning for deres interaktion i koncentrationslejsamfundet. Man kendte hinanden og holdt fast i kulturelle fællesskaber fra tiden før arrestationen. Syd- og Sønderjyderne var privilegerede og måtte bo i samme barak. Dette gav mulighed for at holde sammen og støtte hinanden, om end det kun var gennem fantasier om sønderjyske egnsretter eller samtaler om sport. Sammenholdet gav håb. For de overlevende, der kunne afgive beretning efter krigen, var den slesvigske koncentrationslejr dog kun en af flere stationer på ofte individuelt forskellige mareridtsrejser gennem det nazistiske koncentrationslejrsystem inden krigens slutning.

KILDER

- Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 886, Rørvang, Børge.
- Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1246, Sokol, Zdzislaw.
- Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1583, Rasmussen, Hans Christian. Bd. III.
- Bundesarchiv. BArch B162/27990. Afhøring af den franske tidligere fange Marcel Dionot den 11. november 1970 hos landsretten i Hamburg.
- Bundesarchiv. BArch NS/4/NE. Küchentagebuch KL Neuengamme – Arbeitlager Husum.
- Frihedsmuseets Arkiv. 30C-10.230. Spørgeskema, Hansen, Jørgen.
- Frihedsmuseets Arkiv. 30C-10.388. Spørgeskema, Kjølstrup, Helge.
- Froslevlejrens Arkiv. Ruge, Morten: Efteaarstransporterne 1944 Froslev-Neuengamme. Upubliceret 1997.
- The National Archives. WO 252/237. "The German North Sea Coast from Husum to the German-Dutch Frontier with the Port of Tönning".
- The National Archives. WO 252/283. *The Coast of Schleswig from the Danish-German Frontier to Husum, with Sylt and the other off-lying Islands*.
- The National Archives. WO 311/449. *Disposition of Paul Aage Jens Thygesen* 16. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalmum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals.
- United States Holocaust Memorial Museum. ITS Digital Collection. List Material Neuengamme. 3425455_1. Maskinskrevet kopi af Neuengammes dødebog.
- DIE TOTEN Konzentrationslager Neuengamme. CD-ROM udarbejdet på baggrund af Neuengammes dødebog. Braunschweig, 2005.
- Die Toten des KZ-Lagers Husum-Schwesing, Außenstelle des Konzentrationslagers Neuengamme in Hamburg*. Arbeitsgruppe zur Erforschung der nordfriesischen Konzentrationslager, Husum, 1999. URL: http://www.amt-suedtondern.de/media/custom/45_250_1.PDF. Citeret den 28. oktober 2010.

LITTERATUR

- Barfod, Jørgen Henrik Pagh: *Helvede har mange navne. En beretning om koncentrationslejre og fængsler, hvor der sad danskere 1940-1945*. København 1969.
- Barfod, Jørgen H.: *Helvede har mange navne*. Gylling 1995.
- Benz, Wolfgang & Distel, Barbara: *Der Ort des Terrors*. Bind 5. *Hinzert, Auschwitz, Neuengamme*. München 2007.
- Bjørnboe, Lars: *Ingen kender dagen. Grænsesoldarmarieret under krig og besættelse 1940-1945*. København 1970.
- Bruun, Hans S.: *På døds march gennem Hitlers Tyskland*. København 1976.
- Buggeln, Marc: *Arbeit und Gewalt. Das Außenlagersystem des KZ Neuengamme*. Göttingen 2009.
- Bästlein, Klaus, m.fl.: *Das KZ Husum-Schwesing. Außenkommando des Konzentrationslagers Neuengamme*. Bredstedt, 1983.
- Bästlein, Klaus: "Eine dreimonatige Hölle und ein Massenmord ohne Sinn" i: *Nordfriesland*. Nr. 65, 1983. Ss. 5-13.
- Dahl, Aage: "Schwesing" i: Georg, Anders: *I tysk fangenskab*. København 1945.
- Dietrich, Jürgen: *Geschichte der Husumer Flugplätze. Schauendal – Schwesing*. Husum 1984.
- Garbe, Detlef: "Die nordfriesischen Außenkommandos des KZ Neuengamme" i: *Grenzfriedenshefte*. 55. Årg., Nr. 3. Flensburg 2008.
- Hansen, Jens-Christian: *Koncentrationslejren Husum-Schwesing. Studier af en udelejrs fangesamfund, juridiske konsekvenser og sene erindringskultur*. Syddansk Universitet. Odense 2017.
- Jorand, Pierre: *Husum. Hier wird Leben ausgerottet. Das Martyrium der Gefangenen des KZ-Außenlagers Schwesing*. Bredstedt 1996.
- Jureit, Ulrike og Orth, Karin: *Überlebensgeschichten. Gespräche mit Überlebenden des KZ-Neuengamme*. Hamburg 1994.
- Kieler, Jørgen: *Hvorfor gjorde I det?* Haslev 2001.
- Kragtig Jensen, Mogens, Sommerlund, Henrik og Stræde, Therkel: "De nazistiske koncentrations- og udryddelseslejre. En bibliografi over dansksproget litteratur 1933-2008". I: Stræde, Therkel (red.): *De nazistiske koncentrationslejre. Studier og bibliografi*. Odense 2009. Ss. 333-346.
- Kristensen, Henrik Skov: *En station på vej til helvede. Harrislev banegård og deportationen af danske fanger fra Frøslev til tyske koncentrationslejre*. Padborg 2010. Ss. 185-189.
- Langwithz-Smith, Peter: *Neuengamme koncentrationslejren 1938-1945*. København 2012.
- Levi, Primo: *De druknede og de frelste*. København 1992.
- Lorenzen, Olde: "Macht ohne Moral" – *Vom KZ Husum-Schwesing zum Mahnmahl für die Opfer*. Heide 1994.
- Mørch, Benjamin: *Mærket for livet*. København 1991.
- Mørup, Hans: *På fløjen. En sønderjysk stridsmands erindringer fra kultur- og modstandskamp 1929-1945*. Aabenraa 2000.
- Pingel, Friedrich & Steensen, Thomas: "Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund" i: Bohn, Robert og Danker, Uwe, m.fl. (udg.): *IZRG-Schriftenreihe. Zwangsarbeitende im Kreis Nordfriesland 1939-1945*. Bd. 12. Bielefeld 2004. Ss. 271-293.
- Ruge, Morten: *Efteraarstransporterne 1944 Frøslev-Neuengamme*. Upubliceret 1997.
- Schwarzwälder, Herbert: *Bremen und Nordwestdeutschland am Kriegsende 1945*. Bd. 1. Bremen 1972.
- Skov, Niels Aage: *Brev til mine efterkommere*. Viborg 2000.
- Sofsky, Wolfgang: *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager*. Frankfurt 2004.
- Suderland, Maja: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main 2009.
- Thygesen, Paul: *Læge i tyske koncentrationslejre*. København 1964.
- Trommer, Aage: *Modstandsarbejde i nærbi-lede*. Odense 1973.

NOTER

- 1 Kristensen, Henrik Skov: *En station på vej til helvede. Harrislev banegård og deportationen af danske fanger fra Frøslev til tyske koncentrationslejre*. Padborg 2010. Ss. 185-189.
- 2 Se note 35.
- 3 Den anden var Ladelund, i umiddelbar nærhed til den dansk-tyske grænse sydøst for Tønder. Hertil blev der dog ikke deporteret danskere af frygt for, at disse ville flygte over grænsen.
- 4 Hansen, Jens-Christian: *Koncentrationslejren Husum-Schwesing. Studier af en udelejrs fangesamfund, juridiske konsekvenser og sene erindringskultur*. Syd-dansk Universitet. Odense 2017. Ss. 11-56.
- 5 Sofsky, Wolfgang: *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager*. Frankfurt 2004. Suderland, Maja: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main 2009.
- 6 Frihedsmuseets arkiv, 30C.
- 7 Disse er transkriberet og har bl.a. været anvendt til bogen Jureit, Ulrike og Orth, Karin: *Überlebensgeschichten. Gespräche mit Überlebenden des KZ-Neuengamme*. Hamburg 1994.
- 8 Jf. Levi, Primo: *De druknede og de frelste*. København 1992. Ss. 127-128.
- 9 Barfod, Jørgen Henrik Pagh: *Helvede har mange navne. En beretning om koncentrationslejre og fængsler, hvor der sad danskere 1940-1945*. København 1969. Ss. 171-177.
- 10 Langwithz-Smith, Peter: *Neuengamme koncentrationslejren 1938-1945*. København 2012. Ss. 369-397.
- 11 Bästlein, Klaus, m.fl.: *Das KZ Husum-Schwesing. Außenkommando des Konzentrationslagers Neuengamme*. Bredtstedt, 1983. Bästlein har udgivet flere kortere bidrag om emnet, stort set med indholdsmæssig overensstemmelse; bl.a. Bästlein, Klaus: "Eine dreimonatige Hölle und ein Massenmord ohne Sinn" i: *Nordfriesland*. Nr. 65, 1983. Ss. 5-13.
- 12 Pingel, Friedrich & Steensen, Thomas: "Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund" i: Bohn, Robert, m.fl. (udg.): *IZRG-Schriftenreihe. Zwangsarbeitende im Kreis Nordfriesland 1939-1945*. Bd. 12. Bielefeld 2004. Ss. 271-293.
- 13 Garbe, Detlef: "Die nordfriesischen Außenkommandos des KZ Neuengamme" i: *Grenzfriendenshefte*. 55. Årg., Nr. 3. Flensburg 2008.
- 14 Trommer, Aage: *Modstandsarbejde i nær-billedet*. Odense 1973. Ss. 134-135, s. 159. Særligt den tidligere Husum-fange Hans Mørup og den tidligere Barkhausen-fange Jørgen Kieler berettede reflekteret om de personer, som de var frihedskæmpere sammen med, hvor især Jørgen Kieler beskæftiger sig med Gestapos optrevling af store dele af modstandsbevægelsen i regionerne III og VI som følge af sabotagen i Aabenraa den 4.-6. februar 1944. Referencer til andre frihedskæmpere og modstandsarbejdet findes dog i den ene eller anden form i de fleste beretninger. Frihedsmuseets Modstandsdatabase er ikke konsekvent i angivelsen af, hvilken region de enkelte personer tilhørte, dette kan dog antages gennem bopæ-len. Kieler, Jørgen: *Hvorfor gjorde I det?* Haslev 2001. Bd. 1. s. 89 ff., Bd. 2. Ss. 15-78; Mørup, Hans: *På fløjen*. Aabenraa 2000. Ss. 271-356. Nationalmuseet: *Frihedsmuseets modstandsdatabase*. URL: modstand.natmus.dk Citeret den 22. december 2016.
- 15 Buggeln, Marc: *Arbeit und Gewalt. Das Außenlagersystem des KZ Neuengamme*. Göttingen 2009. S. 12.
- 16 Barfod, Jørgen H.: *Helvede har mange navne*. Gylling 1995. Ss. 147-271 samt Kragsgig Jensen, Mogens, Sommerlund, Henrik og Stræde, Therkel: "De nazistiske koncentrations- og udryddelseslejre. En bibliografi over dansksproget litteratur 1933-2008". I: Stræde, Therkel (red.): *De nazistiske koncentrationslejre. Studier og bibliografi*. Odense 2009. Ss. 333-346.
- 17 Tallene er fra Benz, Wolfgang & Distel, Barbara: *Der Ort des Terrors*. Bind 5. Hinzert, Auschwitz, Neuengamme. München 2007. Ss. 347-555. De danske tal er skøn efter bidrag af Jørgen H. Barfod, Morten Ruge samt Bjørnboe, Lars: *Ingen kender dagen. Grænsegendarmen-riet under krig og besættelse 1940-1945*.

- København 1970. Gengangere kan forekomme, f.eks. kan en fange fra Schwesing figurere i Meppen-Dalum og en fange fra Dessauer Ufer kan figurere Bullenhuser Damm.
- 18 Overført fra Bremen-Blumenthal, se Barfod, Jørgen H.: *Helvede har mange navne*. Gylling 1995. S. 221.
- 19 Alle danske fanger fra udelejren Dessauer Ufer blev overført til udelejren Bullenhuser Damm. Barfod, Jørgen H.: *Helvede har mange navne*. Gylling 1995. S. 238.
- 20 De danske fanger blev indsat ved udelejrens anden belægning i begyndelsen af 1945.
- 21 En fange overførtes fra Düssin, denne fange blev senere forlagt til udelejrene Dessauer Ufer og Spaldingstraße. Se Benz, Wolfgang und Distel, Barbara: *Der Ort des Terrors*. Bind 5. München 2007. S. 389 og 398 samt Barfod, Jørgen H.: *Helvede har mange navne*. Gylling 1995. S. 195.
- 22 Schwarzwälder, Herbert: *Bremen und Nordwestdeutschland am Kriegsende 1945*. Bd. 1. Bremen 1972. S. 35.
- 23 The National Archives, WO 252/237: *The German North Sea Coast from Husum to the German-Dutch Frontier with the Port of Tönning*; The National Archives, WO 252/283: *The Coast of Schleswig from the Danish-German Frontier to Husum, with Sylt and the other off-lying Islands*; Schwarzwälder, Herbert: *Bremen und Nordwestdeutschland am Kriegsende 1945*. Bd.1. Bremen 1972. S. 44.
- 24 Jf. Pingel, Fiete & Steensen, Thomas: „Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund.“ I: Bohn, Robert og Danker, Uwe m.fl. (red): *Zwangsarbeitende im Kreis Nordfriesland*. IZRG-Schriftenreihe Band 12. Bielefeld 2004. S. 272. Her henvises til Dietrich, Jürgen: *Geschichte der Husumer Flugplätze. Schauendal – Schwesing*. Husum 1984. Ss. 11-15. Publikationens oplysninger bygger på to interviews foretaget ca. 45 år efter hændelsen, og skal derfor betragtes med kritiske øjne. I onlinepublikationen 1939: *Husum wieder Soldatenstadt* nævner Dietrich, at udbygningen af de to flyvepladser Schauendal og Schwesing stod under opsyn af Luftwaffenbauamt i Schleswig, hvilket støtter tesen om, at det var Luftwaffe, der benyttede lejren på dette tidspunkt. Artiklen underbygges dog ikke gennem kildehenvisninger.
- 25 Bästlein, Klaus: *Das KZ Husum-Schwesing. Außenkommando des Konzentrationslagers Neuengamme. Materialien zu einem dunklen Kapitel Nordfriesischer Geschichte*. Bredstedt, 1983. S. 34; Langwithz-Smith, Peter: *Neuengamme Konzentrationslejren 1939-1945*. København 2012. S. 371.
- 26 Lorenzen, Olde: *„Macht ohne Moral“ – Vom KZ Husum-Schwesing zum Mahnmahl für die Opfer*. Heide 1994. Ss. 27-28.
- 27 Pingel, Friedrich og Steensen, Thomas: *„Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund“* i: Bohn, Robert og Danker, Uwe, m.fl. (udg.): *Zwangsarbeitende im Kreis Nordfriesland*. Bielefeld 2004. S. 273.
- 28 Bruun, Hans S.: *På dødsræs gennem Hitlers Tyskland*. Odense 1976. S. 34.
- 29 Jf. Suderland, Maja: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingengesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main 2009. S. 170.
- 30 Mørup, Hans: *På fløjen. En sønderjysk stridsmands erindringer fra kultur- og modstandskamp 1929-1945*. Aabenraa 2000. S. 374.
- 31 Fangenummeret er et gennemgående tema i fangeberetningerne. Suderland argumenterer for, at individets tematisering af fangenummeret er en forsvarsstrategi mod at blive degraderet fra et individ til et fangenummer. Jvf. Suderland, Maja: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingengesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main 2009. S. 91.
- 32 Ruge, Morten: *Efteraarstransporterne 1944 Froslev-Neuengamme*. Upubliceret 1997. (Findes i Froslevlejrens Arkiv). S. 31; Barfod, Jørgen H.: *Helvede har mange navne*. Gylling 1995. S. 380; Mørup, Hans: *På fløjen*. Aabenraa 2000. S. 375.
- 33 Antallet af fanger, der blev sendt med den første transport, varierer mellem 1000 og 2000 fanger i de tidligere fangers beretninger. Det kan dog udledes af flere beretninger, at 1000-1200 fanger var med denne første transport, således at der mellem den 26. september og

- den 16. oktober blev sendt yderligere 300 fanger til lejren (se afhøring af den franske tidligere fange Marcel Dionot den 11. november 1970 hos landsretten i Hamburg. BArch B162/27990, Bl. 469). Da SS brændte de officielle transportlister i foråret 1945, kan eksakte tal for transporterne ikke fastlægges og de ofte upræcise vidneudsagn lader sig derfor ikke verificere. Køkkendagbogen for Husum-Schwesing lejren er først påbegyndt den 16. oktober og angiver antallet af fanger til at være præcis 1500 den dag, hvorfor det forekommer usandsynligt, at der blev sendt flere fanger til Husum med den første transport end dette tal. Küchentagebuch KL Neuengamme – Arbeitslager Husum. BArch NS/4/NE. Det er endvidere usikkert, hvornår selve udvælgelsen af fanger hændte. Morten Ruge anfører, at der var 79 danskere med transporten den 26. 9. Mine egne studier, som bygger på krydsreferencer mellem Ruges og Jørgen Barfods lister, oplysninger fra fangeberetninger samt Frihedsmuseets Modstandsdatabase, giver dog 81 danske modstandsfolk i Husum. Ruge, Morten: *Efteraarstransporterne 1944 Froslev – Neuengamme*. Upubliceret 1997. S. 37. (Original i Froslevlejrens arkiv), sml. Barfod, Jørgen H.: *Helvede har mange navne*. Gylling 1995. Ss. 364-367.
- 34 Spørgeskema, Hansen, Jørgen. Frihedsmuseet 30C-10.230.
- 35 Spørgeskema, Kjelstrup, Helge. Frihedsmuseet 30C-10.388.
- 36 Mørup, Hans: *På fløjen. En sønderjysk stridsmands erindringer fra kultur- og modstandskamp 1929-1945*. Aabenraa 2000. S. 383.
- 37 Dahl, Aage: "Schwesing" i: Georg, Anders: *I tysk fangenskab*. København 1945. S. 91.
- 38 Jorand, Pierre: *Husum. Hier wird Leben ausgerottet. Das Martyrium der Gefangenen des KZ-Außenlagers Schwesing*. Bredstedt 1996. S. 10, ss. 18-20; sml. Mørup, Hans: *På fløjen*. Aabenraa 2000. S. 390.
- 39 Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme – Häftlingsberichte. 1246, Sokol, Dzdislaw, s. 2.
- 40 Bruun, Hans S.: *På døds march gennem Hitlers Tyskland*. København 1976. S. 44
- 41 Thygesen, Paul: *Læge i tyske koncentrationslejre*. København 1964. S. 40.
- 42 Ibid., ss. 50-51.
- 43 Den 16. og 31. oktober 1944 er valgt til at beregne tallene. Küchentagebuch KL Neuengamme – Arbeitslager Husum. BArch NS/4/NE.
- 44 Kieler, Jørgen: *Hvorfor gjorde I det?* Bind II. Haslev 2001. Ss. 177-178.
- 45 Dette er ikke usandsynligt, da både medlemmer af Hitlerjugend og Bund deutscher Mädel var involveret i anlæggelsen af Friesenwall, hvor de bl.a. var beskæftiget med forplejningen af både civile arbejdere og de forskellige involverede uniformerede korps, samt som det fremgår af ovenstående; i et vist omfang også forsyningen af kz-fangerne. Saml. Pingel, Friedrich & Steensen, Thomas: "Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund" i: Bohn, Robert og Danker, Uwe, m.fl. (udg.): *IZRG-Schriftenreihe. Zwangsarbeitende im Kreis Nordfriesland 1939-1945*. Bd. 12. Bielefeld 2004. Ss. 271-272.
- 46 Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1583, Rasmussen, Hans Christian. Bd. III. ss. 3-4
- 47 Ibid., s. 1.
- 48 Bruun, Hans S.: *På døds march gennem Hitlers Tyskland*. København 1976. S. 41.
- 49 Ibid.
- 50 DIE TOTEN Konzentrationslager Neuengamme. CD-ROM udarbejdet på baggrund af Neuengammes dødebog. Braunschweig, 2005.
- 51 Det antages, at 1000 fanger blev afsendt fra Neuengamme således at der enten døde en fange under transporten eller i Husum-lejren mellem den 18. og 19. oktober 1944. DIE TOTEN Konzentrationslager Neuengamme. CD-ROM udarbejdet på baggrund af Neuengammes dødebog. Braunschweig, 2005. Vedrørende køkkendagbogen, se Küchentagebuch KL Neuengamme – Arbeitslager Husum. BArch NS/4/NE.
- 52 Pingel, Friedrich og Steensen, Thomas: "Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund" i: Uwe Danker, m.fl. (udg.): *Zwangsarbeitende im Kreis Nordfriesland*. Bielefeld 2004. S. 273.
- 53 Af Neuengammes dødebog fremgår, at mindst en af fangerne blev "Auf der Flucht erschossen", hvilket ikke

- nødvendigvis var ensbetydende med et egentligt flugtforsøg, men blot betød, at fangen var blevet skudt af en vagtpost. Maskinskrevet kopi af Neuengammes dødebog. ITS Digital Collection. List Material Neuengamme. 3425455_1. USHMM.
- 54 *Die Toten des KZ-Lagers Husum-Schwesing, Außenstelle des Konzentrationslagers Neuengamme in Hamburg*. Arbeitsgruppe zur Erforschung der nordfriesischen Konzentrationslager, Husum, 1999. URL: http://www.amt-suedtondern.de/media/custom/45_250_1.PDF Citeret den 28. oktober 2010.
- 55 Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1583 – Rasmussen, Hans Christian. Bd. III. s. 12.
- 56 *Disposition of Paul Aage Jens Thygesen* 16. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew.
- 57 Mørch, Benjamin: *Mærket for livet*. København 1991. S. 96 ff. Benjamin Mørch blev sammen med bl.a. Carlo Markvard Thomsen, Niels Aage Skov og flere franske fanger overført til Wansleben, der var en udelejr under Buchenwald under påstand om, at de var maskinarbejdere. Her skulle fangerne være med til at producere dele til bl.a. fly samt V1 og V2-raketter. Sml. Skov, Niels Aage: *Brev til mine efterkommere*. Viborg 2000. Ss. 300-314.
- 58 Bruun, Hans S.: *På dødsræs gennem Hitlers Tyskland*. København 1976. Ss. 55 ff.
- 59 Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 886, Rørvang, Borge. Ss. 5-6.

Zusammenfassung

Unter den schlimmsten Konzentrationslagern, in denen dänische KZ-Häftlinge am Ende des 2. Weltkriegs untergebracht waren, war Husum-Schwesing. Ursache hierfür waren die harte Zwangsarbeit, die Gewalt, der immer gegenwärtige Hunger, sowie die unzureichenden sanitären Verhältnisse aufgrund der Überfüllung des schleswigschen Konzentrationslagers. Besonders wegen einer missglückten Sabotageaktion und der effektiven Fahndung der Besatzungsmacht nach Mitgliedern der Widerstandsbewegung in Südjütland, wurden besonders viele Häftlinge aus der benachbarten Region in das nordfriesische Konzentrationslager deportiert. Als sogenannte „Arier“ wurden die dänischen Häftlinge zwar besser als andere Häftlingsgruppen behandelt; die strengen Bedingungen im Lager konnten jedoch auch für sie todbringende Konsequenzen haben. Ihre Schicksalsgemeinschaft als Widerstandskämpfer und ihre gemeinsame lokale Identität hatten Bedeutung für ihre Überlebensstrategie im KZ. Das schleswigsche Konzentrationslager wurde jedoch für viele bis zum Kriegsende nur eine Zwischenstation in individuell oft sehr unterschiedlichen Odysseen durch das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager.

Kortlægning af national mindretalspolitik

Interviews med eksperter vedrørende de nationale mindretals politiske deltagelse i det dansk-tyske grænseområde

AF ADRIAN SCHAEFER-ROLFFS

I marts 2015 kom det dansk-tyske grænseområde i centrum for den internationale bevågenhed, da festlighederne omkring København-Bonn-erklæringernes 60 års jubilæum fandt sted i Berlin. De unilaterale erklæringer, som Danmark og Tyskland underskrev i 1955 og som fortsat sikrer sikkerheden og eksistensen for regionens nationale mindretal, bliver betragtet som en milepæl i europæisk mindretalspolitik, men hvorfor er forholdene omkring de danske og tyske mindretal så bemærkelsesværdige? I denne artikel undersøges på grundlag af en række interviews med centrale politiske mindretalsaktører, hvordan mindretalspolitikken i det dansk-tyske grænseområde egentlig fungerer.

Indledning

Ved 60 års jubilæet for København-Bonn-erklæringerne sagde den tyske udenrigsminister Frank-Walter Steinmeier:

”Mindretal beriger flertallet. Og de åbner nye perspektiver for alle involverede. [...] Repræsentanter for det tyske og danske mindretal har opnået noget bemærkelsesværdigt i Norden: De har integreret sig og samtidigt bevaret deres egen kulturelle og sproglige identitet. [...] For mig ligger der heri en nøgle, såvel inden- som udenrigspolitisk. Indenrigspolitisk, fordi kun en nation, der beskytter identiteter og integrerer dem i dets samfund, kan lykkes vedvarende i denne verden. Og udenrigspolitisk, fordi kun de nationer, der beskytter mangfoldigheden inden for deres grænser, kan leve fredeligt sammen med andre nationer.”¹

Hvor positiv udenrigsministerens tale ved denne festlige anledning end måtte være, så forblev han meget generel og for det meste vag. Der foreligger ingen udtalelse om, hvad der er så imponerende ved mindre-

talsforholdene, og hvorfor regionens mindretalspolitik skulle vedblive at være en succes også i fremtiden. Hvad dette angår, står ministeren ikke alene. Der er også et alvorligt hul i forskningen inden for dette område.² Skønt dele af dette forskningsmæssige hul for nylig er fyldt ud, forbliver mange spørgsmål åbne. Et særligt vigtigt, men stadigt åbent spørgsmål vedrører den politiske elites rolle i mindretalspolitikken.

Materialet, der fremlægges i denne artikel, giver et detaljeret, aktørbareret billede indefra af mindretalspolitikken i det dansk-tyske grænseområde og belyser den førnævnte elites rolle samt besvarer det centrale forskningsspørgsmål: Hvordan fungerer mindretalspolitikken i det dansk-tyske grænseområde? Under besvarelsen af dette hovedspørgsmål vil jeg også svare på det underliggende forskningsspørgsmål: "Hvad mener repræsentanter for mindretalspolitikken om de nationale mindretals nuværende situation i den dansk-tyske grænseområde?"

Med besvarelsen af de to ovenstående spørgsmål bidrager denne artikel til forskningsfeltet europæisk mindretalspolitik og de institutionelle aspekter af mindretalsbeskyttelse. Mere specifikt fokuserer jeg på mindretallets deltagelse i mindretalsbeskyttelsen og ser bort fra andre væsentlige aspekter, såsom konflikthåndtering, regionalisme og løsrivelse.

Den gældende litteratur vedrørende deltagelse i mindretallets beskyttelse er hovedsageligt optaget af retten til deltagelse, som den er formuleret i Artikel 15 i Rammekonventionen for Beskyttelse af Nationale Mindretal: "Parterne skal skabe de nødvendige betingelser for, at personer, der tilhører nationale mindretal, virksomt kan deltage i det kulturelle, sociale og økonomiske liv og i offentlige anliggender, især sådanne, som berører dem."³ Desuden diskuterer litteraturen rettig-hedsaspekterne såvel som de institutionelle.⁴

Jeg præsenterer en detaljeret analyse af en række interviews med beslutningstagere fra flere mindretalsorganisationer og fra statslige organisationer og institutioner. Disse data blev indsamlet i februar og marts 2015 gennem elleve dybtgående, personlige interviews med ledende repræsentanter fra dels mindretalspartierne, nemlig det danske Sydslesvigsk Vælgerforening (SSW) og det tyske Slesvigsk Parti (SP), dels mindretallets kulturelle foreninger: Sydslesvigsk Forening (SSF) og Bund Deutscher Nordschleswiger (BDN) og desuden Det Tyske Mindretals Sekretariat i København (herefter Det Tyske Sekretariat), Slesvig-Holstens mindretalskommissær i Kiel (herefter SH-kommissæren), den tyske forbundsregerings mindretalskommissær i Berlin (herefter BRD-kommissæren), de danske folketingsmedlemmer fra Kontaktud-

valget for det danske mindretal, nu Sydslesvigudvalget (SU), Chefkonsulenten ved det danske Undervisningsministeriums mindretalssekretariat⁵ og endeligt med kommissæren for det tyske mindretals og grænseområdets anliggender ved Den Tyske Ambassade i København. Udsnittet af interviewede inkluderede således repræsentanter for de væsentligste statslige og ikke-statslige aktører, der er engageret i regionens mindretalspolitik.⁶

Artiklen er organiseret som følger: Som en introduktion til emnet fremlægger jeg først den nødvendige information om det dansk-tyske grænseområde og regionens to største nationale mindretal. Dernæst beskriver jeg de interviewede for at give den nødvendige information om undersøgelsens datamateriale. Herefter forklarer jeg, hvordan jeg har analyseret disse data baseret på Mayrings kvalitative indholdsanalyse, og endeligt præsenterer jeg mine resultater. Det sidste afsnit er en opsummering og indeholder et sæt af hovedpointer vedrørende de mønstre, som jeg har afdækket for de nationale mindretals politiske deltagelse. Jeg vil forklare deres generelle karakter, og hvordan de kan tjene som inspiration for andre regioner. Jeg vil begynde med en introduktion til forskningsfeltet.

Aktører inden for mindretalspolitikken i det dansk-tyske grænseområde

Europa bebos af en mangfoldighed af kulturelle, sproglige, religiøse og etniske mindretal. Disse mindretal kan findes overalt i Europa, uanset om man tænker på katalanerne i Spanien, lorrainerne i Frankrig, danskerne i Tyskland, tyskerne i Danmark eller samerne i det nordlige Skandinavien og Rusland for blot at nævne nogle få. Den europæiske folketælling talte ved århundredskiftet 337 nationale og etniske mindretal med 103,5 millioner medlemmer.⁷ En stor del af Europas kulturelle mangfoldighed har sin baggrund heri.

Gennem de senere år har der været en voksende videnskabelig interesse for denne kulturelle mangfoldighed og en øget social bevågenhed omkring mindretal. Denne interesse og bevågenhed går ofte hånd i hånd med forsøg på at beskytte de særlige kulturelle, sproglige, etniske eller religiøse træk, hvor de forekommer, og revitalisere dem, hvor de synes at være uddøde. Forsøgene på dette går for det meste i to retninger og falder enten i kategorien beskyttelse eller *empowerment*, det vil sige bemyndigelse. Her er beskyttelse defineret som en form, hvor

”modtageren er passiv og derved forbliver et objekt for beskyttelse”, mens bemyndigelse refererer til en handling der ”går videre end beskyttelse og aktiverer de beskyttede individer eller grupper til at engagere sig i deres egen beskyttelse og til yderligere at selvstændiggøre sig selv og andre.”⁸ Et eksempel, hvor beskyttende og bemyndigende tiltag har været yderst succesfulde, kan findes i det dansk-tyske grænseområde med det tyske mindretal i Sønderjylland og det danske mindretal i Slesvig-Holsten. Når jeg herefter om denne region somme tider bruger udtrykket *aktør* vil det enten omfatte mindretalsorganisationer, statslige institutioner eller andre beslutningstagere, der er relevante for mindretallenes politiske deltagelse.

Danskerne og tyskerne i det dansk-tyske grænseområde har en lang fælles historie. Denne historie vidner om en omfattende kulturel udveksling og frugtbar sameksistens, men også om gensidige misforståelser og endda krig. Dette er ikke overraskende, idet det slesvigske territorium helt tilbage til det tidlige 16. århundrede skiftende har været under dansk, tysk, preussisk og svensk herredømme.⁹ Efter en grænseændring i 1920, der faldt i forlængelse af 1. verdenskrig, har Danmark og Tyskland først officielt anerkendt hinandens mindretal og siden kodificeret deres status gennem København-Bonn-erklæringerne i 1955. Siden da har begge lande etableret rådgivende og afhjælpende instanser, der beskytter mindretallenes kulturelle arv og de individer, der anser sig selv som en del af et af de nationale mindretal. De fleste skøn regner med, at omtrent 20.000 tyskere og 50.000 danskere anser sig selv som medlemmer af et af de to mindretal.¹⁰

Begge grupper er velorganiserede og tilbyder deres medlemmer et sammensat netværk af foreninger, og både de tyske og danske regeringer støtter disse mindretals organisationer og foreninger finansielt. For eksempel har begge grupper egne mindretalsskoler og børnehaver, der drives af mindretallenes institutioner, nemlig i Tyskland: Dansk Skoleforening for Sydslesvig og i Danmark: Deutscher Schul- und Sprachverein für Nordschleswig. Mindretalsskolerne i Danmark og Tyskland har typisk juridisk status som privatskoler og uddeler eksamensbeviser, der svarer til dem, der gives i de offentligt drevne skoler.

Andre betydningsfulde mindretalsforeninger i regionen er i Danmark Deutscher Jugendverband für Nordschleswig og i Tyskland Sydslesvigs danske Ungdomsforeninger. Sideløbende med disse ungdomsforeninger findes der mange andre aktører, der organiserer forskellige fælles aktiviteter i Danmark såvel som i Tyskland. Det drejer sig for eksem-

Et efterhånden ikonisk billede fra indgåelsen af København-Bonn-erklæringerne i 1955. Den danske statsminister H. C. Hansen hilser på forbundskansler Konrad Adenauer i Bonn den 29. marts. Kilde: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek, B6734 (fotograf: Syd-slesvigsk Pressetjeneste).

pel om biblioteksinstitutioner, mindretalsaviser, sociale institutioner, sproggrupper, musikforeninger, sportsklubber og studenterforeninger. Ved siden af disse mere kulturelle og socialt orienterede organisationer findes der også institutioner og organisationer, der beskæftiger sig med – eller er en del af – begge mindretals politiske virksomhed. I det følgende vil jeg kort introducere de vigtigste politisk aktive organisationer. Det er disse aktører, jeg nævnte i begyndelsen af dette afsnit.

I Danmark

Bund Deutscher Nordschleswiger er ansvarlig for alle anliggender vedrørende det tyske mindretal i Danmark. Det er mindretallets primære kulturelle organisation, men er også aktivt på mange andre områder, så som mindretalspolitik og forhold, der relaterer til sociale og økonomiske spørgsmål.¹¹ BDN er ligeledes ansvarlig for at gennemgå lovforslag, der fremlægges i Folketinget, som kunne være af betydning

for mindretallet, ligesom det er BDN's opgave at præsentere mindretallets syn på mindretalsrelaterede spørgsmål over for politikere, politiske partier og regeringen.

Slesvigsk Parti er en underorganisation til BDN og et regionalt parti i Syddanmark, der udgør det tyske mindretals politiske repræsentation i Danmark. Fra 1953 til 1964 var SP repræsenteret i Folketinget, men har siden da ikke vundet noget mandat. Partiet deltog sidst i Folketingsvalget i 1971 og er i dag kun regional- og kommunalpolitisk aktivt. Alle partiets kandidater og deres leder er valgt af BDN's generalforsamling. Partiets organisatoriske struktur består af en hovedbestyrelse samt en direktion og fire kommunale bestyrelser, som varetager partiets daglige ledelse.

En særlig institution for det tyske mindretal i Danmark er Det Tyske Sekretariat i København. Det blev etableret i 1983 for at kompensere mindretallet for dets manglende repræsentation i Folketinget. Dets opgaver er at overvåge Folketingets arbejde ved at deltage i plenarmøder og vurdere de parlamentariske protokoller og lovforslag. Det Tyske Sekretariat er officielt berettiget til at repræsentere mindretallets politiske holdninger over for Folketinget i almindelighed og over for nedsatte komitéer i særdeleshed. Derudover etablerer og vedligeholder Det Tyske Sekretariat kontakten til delegerede fra alle Folketingets partier, regeringen og ministerierne. Det informerer desuden BDN om alle sager og forhandlinger, der vedrører det tyske mindretal.¹² Formanden for Det Tyske Sekretariat skal altid være medlem af mindretallet og vælges af BDN's bestyrelse for en periode af 3 år. Han eller hun er altid medlem af Folketingets vigtige rådgivende instans for det tyske mindretal, nemlig Kontaktudvalget for Det Tyske Mindretal (herefter Kontaktudvalget).

Kontaktudvalget blev etableret i 1965 for at forhandle og diskutere politiske og kulturelle sager af betydning for mindretallet. Ud over den tidligere nævnte formand for Det Tyske Sekretariat bestod udvalget i 2015 af Ministeren for Børn, Undervisning og Ligestilling samt Økonomi- og Indenrigsministeren, et medlem fra hvert parti i Folketinget og tre medlemmer fra mindretallets organisationer. Disse tre sidste medlemmer blev formelt udpeget af Indenrigsministeren, men vælges i praksis af deres respektive organisationer.¹³

Som et bindeled mellem det danske mindretal i Sydslesvig og Folketinget i Danmark blev Sydslesvigudvalget etableret i 2010, hvor det erstattede det hidtidige Udvalget vedrørende danske kulturelle anliggender i Sydslesvig.¹⁴ Heri sidder fem medlemmer af Folketinget, som

i 2015 kom fra de fem største partier i Folketinget. De besøger Sydslesvig, hvor de deltager i nogle af mindretallets møder og arrangementer, og hjemme kan udvalget rådgive ministeren i spørgsmål om det danske mindretal i Tyskland, ligesom de afgør de økonomiske tilskud til det danske mindretalsarbejde.¹⁵

I samspillet mellem det danske regeringsapparat og Kontaktudvalget for det tyske mindretal, henholdsvis Sydslesvigudvalget for det danske mindretal, blev der indtil 2016, hvor Kulturministeriet overtog mindretalsopgaverne, ydet administrativ hjælp af medarbejderne i Undervisningsministeriet. Her sad der en chefkonsulent for mindretalsspørgsmål, som formelt var ansat af Undervisningsministeriet, men som i spørgsmål om det danske mindretal rapporterede til Sydslesvigudvalget.¹⁶ Foruden chefkonsulenten var der i Undervisningsministeriet ansat en sektionschef, som udelukkende tog sig af mindretalsspørgsmål. I ministeriet omtales medarbejderne somme tider som "Mindretalssekretariatet".

Til slut skal nævnes Kommissæren for Spørgsmål vedrørende det tyske Mindretal og Kontakter i Grænseområdet (Beauftragter für Fragen der deutschen Minderheit und Kontakte im Grenzland). Han eller hun er typisk Tysklands assisterende ambassadør i Danmark. Blandt andet er det her en del af opgaven at etablere direkte kontakt mellem det tyske

Institution	Forkortelse	Drevet af
Bund Deutscher Nordschleswiger	BDN	Det tyske mindretal
Slesvigsk Parti	SP	Det tyske mindretal
Det Tyske Mindretals Sekretariat i København	Det Tyske Sekretariat	Det tyske mindretal
Sydslesvigudvalget	Sydslesvigudvalget	Det danske Folketing
Kontaktudvalget for det Tyske Mindretal	Kontaktudvalget	Det danske Folketing
Chefkonsulenten ved det danske Undervisningsministeriums mindretalssekretariat	Chefkonsulenten	Det danske Folketing
Kommissæren for spørgsmål vedrørende det tyske mindretal og kontakter i grænseområdet	Den Tyske Ambassade	Den tyske regering

Mindretalsaktørerne i Danmark. Kilde: egen fremstilling.

mindretal i Danmark og den tyske regering i Berlin, hovedsageligt ved at sørge for kommunikationslinjerne gennem ambassaden i København. En opsummering af de omtalte aktører i Danmark er givet ovenfor.

I Tyskland

Sydslesvigsk Forening, eller SSF, er det danske mindretals kulturelle hovedorganisation. Det blev den i forbindelse med, at mindretallets medlemstal steg meget kraftigt i forlængelse af 2. verdenskrig. SSF's hovedbestyrelse består af fem medlemmer. To af disse kommer fra SSF's regionale afdelinger, af hvilke der er otte i alt, og de tre andre kommer fra andre tilsluttede klubber eller organisationer.

Foreningens administrative center er Generalsekretariatet i Flensborg. I dag fungerer SSF ikke kun som en kulturel paraplyorganisation for omkring 25 mindre organisationer og som et socialt omdrejningspunkt for mindretallets medlemmer, men er også meget aktiv i forhold til at repræsentere og forfægte mindretallets politiske interesser.¹⁷

SSW, Sydslesvigsk Vælgerforening, har repræsenteret det danske og frisiske mindretal i Slesvig-Holsten siden 1948.¹⁸ Partiets primære politiske og sociale tankesæt har en skandinavisk socialdemokratisk baggrund, og partiet har en særlig interesse i medinddragende offentlige beslutningsprocesser.¹⁹ Partiets status i tysk politik er ret speciel, idet SSW er fritaget for fem procents spærrereglen ved delstats- og forbundsdagsvalgene. Trods dette har partiet ikke deltaget i forbundsdagsvalgene siden 1961, og tilslutningen ved de lokale valg og delstatsvalgene har siden da været svingende. I dag er partiet ikke kun et mindretalsparti, men også et regionalt parti, der beskæftiger sig med såvel mindretals- som regionale temaer.²⁰ Efter delstatsvalget i Slesvig-Holsten i 2012 blev SSW for første gang en del af en koalitionsregering, idet de fik flertal i landdagen sammen med socialdemokraterne og De Grønne.

Embedet som Kommissær for Mindretal og Kultur i Slesvig-Holsten (Beauftragte für Minderheiten und Kultur des Landes Schleswig-Holstein, herefter "SH-Kommissæren") udsprang af et honorært embede for grænse-, regionale og mindretalssager i 1988. Han eller hun er udnævnt af ministerpræsidenten for Slesvig-Holsten og er som regel medlem af det (største) regerende parti. Foruden det danske mindretal er SH-Kommissæren også ansvarlig for det frisiske mindretal, for sintier og romaer og for kulturelle spørgsmål i grænseområdet i almindelighed. SH-kommissærens hovedopgave er at udvikle og oprethol-

de kontakten mellem regeringen og mindretallene, men ikke at drive direkte lobbyvirksomhed for nogen af disse mindretals politiske interesser. Udover dette er han eller hun ministerpræsidentens primære kontaktperson til mindretallene i Slesvig-Holsten. Personen i embedet er forpligtet til at rådgive og informere delstatens parlament om alle mindretalsspørgsmål og desuden vedligeholde kontakten med det tyske mindretal i Danmark. SH-Kommissærens arbejde er uafhængigt af det danske mindretals tilstedeværelse i Slesvig-Holstens landdag, og arbejdet fortsætter selv nu, hvor SSW er en del af koalitionsregeringen og besætter en ministerpost.

Forbundsregeringens Kommissær for Emigrant- og Mindretalsspørgsmål (Beauftragter der Bundesregierung für Aussiedlerfragen und Nationale Minderheiten, herefter "BRDKommissæren") er optaget af de problemer og specielle behov, som de nationale mindretal i Tyskland måtte have. Sammen med indenrigsministeren og en af hans eller hendes ansatte, to medlemmer fra fløjene i Forbundsagen, tre mindretalsmedlemmer og SH-Kommissæren, sidder BRD-Kommissæren i Indenrigsministeriets rådgivende Komité for Spørgsmål vedrørende det Danske Mindretal (Beratender Ausschuss für Fragen der dänischen Minderheit beim Bundesministerium des Innern, herefter Komité ved BMI). Denne komités opgave er at diskutere alle regeringsbeslutninger, som kunne have indflydelse på det danske mindretal, og at sikre mindretallets kontakt med den tyske regering og Forbundsagen.

Institution	Forkortelse	Drevet af
Sydslesvigsk Forening	SSF	Det danske mindretal
Sydslesvigsk Vælgerforening	SSW	Det danske mindretal
Kommissæren for Mindretal og Kultur i Slesvig-Holsten	SH-kommissæren	Slesvig-Holstens regering
Forbundsregeringens Kommissær for Emigrant- og Mindretalsspørgsmål	BRD-kommissæren	Den tyske Forbundsregering
Indenrigsministeriets rådgivende Komité for Spørgsmål vedrørende det Danske Mindretal	Komité ved BMI	Den tyske Forbundsregering
Det danske Generalkonsulat	Dansk Konsulat	Den danske regering

Mindretalsaktørerne i Tyskland. Kilde: egen fremstilling.

Det Danske Generalkonsulat i Flensborg er ansvarligt for at sikre kontakten mellem det danske mindretal og den danske regering i København. I dette arbejde støttes konsulatet af Sydslesvigudvalget.

En opsummering af de nævnte aktører i Tyskland er givet ovenfor.

Efter at have skabt et overblik over den institutionelle og organisatoriske ramme, vender vi os nu mod feltarbejdet; det vil sige rækken af interviews med repræsentanter og beslutningstagere fra gruppen af aktører, der er beskrevet ovenfor.

Eliter og hvad de ved

Her vil jeg nu oplyse om artiklens datagrundlag og dermed også om mine interviewpersoner.

I dette studium er jeg interesseret i at indsamle information omkring processer og samspil mellem aktørerne inden for feltet 'nationale mindretals politiske deltagelse'. Tidligere forskning i grænseregionen har fremhævet betydningen af flere institutionelle og organisatoriske aktører som allerede omtalt.²¹ For nu at opnå en yderligere indsigt i processerne og samspillet mellem aktørerne, som går videre end at studere informationsmateriale og offentlige udtalelser, var det nødvendigt at tale med mennesker inden for organisationerne. Alle interviewede er enten centrale beslutningstagere i deres egen institution eller organisation, har indflydelse på politikken eller er i det mindste direkte vidner til beslutningsprocesserne inden for mindretalspolitikken i det dansk-tyske grænseområde. Disse personer omtales ofte som 'eliter'. Jeg bruger her ordet 'elite' til at beskrive de interviewede, selv om jeg er fuldt opmærksom på, at udtrykket elite "kan betyde mange ting i forskellige sammenhænge"²² og "er ligeså svært at definere som demokrati"²³. Eller som Harvey beskriver det: "Der er ingen entydig definition af udtrykket 'elite' og – givet dets brede anvendelse henover de sociale videnskaber – har forskerne haft en tendens til at anvende forskellige tilgange."²⁴ Trods disse vurderinger synes mange definitioner at trække i en vis retning. Forskere har en tendens til at bruge udtrykket elite i forbindelse med relationer, sådan at eliter defineres i forhold til deres position eller status sammenlignet med forskeren eller en gennemsnitlig person.²⁵

Jeg interviewede mindst én ledende embedsmand fra hver af de mindretalspolitiske aktører, der er beskrevet ovenfor, og de indtog alle en vis position inden for en organisation eller institution, som havde gjort det muligt for dem at erhverve information og viden om mindretalspo-

litik, hvilket omvendt også var nødvendigt for, at de kunne udføre deres ofte meget komplekse opgaver eller hjælpe dem til at udføre opgaverne bedre. I mine forsøg på at få adgang til interviewpersoner fokuserede jeg på direktører, generalsekretærer, gruppeformænd, udnævnte kommissærer og andre topledere – modsat mellemledere – for at sikre mig, at jeg talte med aktører med tilstrækkelig indflydelse til at komme ind til kernen af de politiske anliggender.²⁶ På den måde ville jeg sikre mig, at de mennesker, jeg talte med, "har den magt, som flertallet af mennesker [...] ikke har, og [at] de systematisk anvender deres magt"²⁷.

Selvom jeg var interesseret i at skaffe faktuel viden, var jeg opmærksom på og anerkender, at den information, jeg modtog, er farvet af den interviewedes egen erfaring.²⁸ Min interesse har været at høre deres egen redegørelse for deres involvering i de nationale mindretals politiske deltagelse i det dansk-tyske grænseområde, så jeg kunne opnå min egen forståelse ud fra talrige perspektiver. Med fokus på disse forskellige perspektiver gennemførte jeg 11 interviews med repræsentanter for SSW, SSF, BDN, SP, Sydslesvigudvalget, Det Tyske Sekretariat, Chefkonsulenten, Den Tyske Ambassade i København, SH-kommissæren i Kiel og BRD-kommissæren i Berlin.

Analytisk metode

Mine data udspringer fra 11 interviews med 12 personer, der resulterede i sammenlagt rundt regnet 10 timer og 45 minutters lydband. Med henblik på analysen blev disse bånd professionelt transskriberet til 212 sider i en let læselig form, hvilket indebar, at dialekter blev ændret til standardsprog. Ikke-sprogligt indhold som "latter" eller "udråb" blev noteret såvel som lange pauser og talerskifte. Disse transskriberinger er basis for min analyse.

Analysen blev udført med programmet MAXQDA 11²⁹ ud fra Mayrings kvalitative indholdsanalyse.³⁰ Denne form for systematisk fortolkning sigter efter at producere repeterbare resultater ved hjælp af specificerede analytiske skridt og regler.³¹ Den "anlægger en systematisk, teoristyret tilgang til tekstanalysen ved brug af et system af kategorier."³² Jeg fulgte ikke hvert eneste skridt som beskrevet af Mayring, da metoden "rent faktisk er en pakke af teknikker, af hvilke analytikeren kan plukke og så tilpasse til sit forskningsspørgsmål."³³ Yderligere detaljer om Mayrings metode kan ses andre steder;³⁴ her vil jeg kun beskrive de skridt i den systematiske analyse, som jeg har hentet fra metoden.

Ifølge Mayring skal det analyserede materiale altid fortolkes i lyset af en kommunikationsmodel. Det betyder, at det skal fastlægges, om det er den kommunikerende, interviewsituationen, hvor teksten produceres, tekstens sociokulturelle baggrund eller tekstens indhold, der er genstanden for analysen.³⁵ Som jeg tidligere har påpeget, er eksperternes viden, deres erfaringer og vurderinger det interessante for denne analyse, og derfor er jeg mest interesseret i tekstens faktiske indhold. Med Mayrings begreber finder jeg udtrykket 'tekstbesked' mest passende i forhold til min forskningsinteresse, selvom jeg ikke er helt tilfreds med dette og foretrækker ordet 'tekstindhold', idet jeg finder, at udtrykket 'besked' centrerer sig for meget om den interviewedes dagsorden.

Jeg havde visse forventninger om, hvad jeg ville finde i materialet. Min forskningsmæssige interesse i at samle information om, hvordan mindretalspolitikken i det dansk-tyske grænseområde fungerer, har således uden tvivl affødt ubevidste forventninger og forhåbninger om, hvad jeg ville opdage. Da jeg efterhånden har forsket i det nationale mindretal i grænseområdet i fem år og har mødt adskillige repræsentative personer i tidligere sammenhænge, forventede jeg at høre bestemte emner omtalt. Dette bidrog til, at jeg, mens jeg gennemførte interviewene, noterede visse oplysninger, som jeg bestemt regnede med, ville være interessante for min analyse. Trods disse overvejelser havde jeg ikke på forhånd fastlagte analysekategorier i tankerne, ligesom jeg heller ikke fulgte en bestemt teoretisk skabelon, idet jeg opfatter min forskning som delvist afsøgende. Ud fra disse bemærkninger opfatter jeg min metode til opbygning af kategorier som den type, Mayring ville benævne induktiv.³⁶ Således blev beslutningerne om en kategori eller kode og betegnelserne herfor udelukkende truffet på baggrund af teksternes struktur og analyseenhedens indhold.

Da jeg var tilfreds med kodningen, betegnelserne og parafraseringen af alle de analytiske enheder, begyndte jeg at gruppere koderne i tematiske kategorier for at få et bedre overblik over den information, jeg havde indhentet og for at forøge "abstraktionsniveauet".³⁷ Til sidst definerede jeg fire hovedkategorier med henblik på den videre analyse af materialet. Den fjerde kategori, der behandlede kontakten med borgerne, er ikke medtaget i denne artikel, men de tre øvrige kan beskrives således:

1. "Mindretalspolitikken i det dansk-tyske grænseområde som rollemodel", hvilken indeholder udsagn om den generelle mindretalssituation i grænseregionen, mindretalspolitik i almindelighed og synspunkter på området som rollemodel.

2. "Arbejdsrelationer", der giver indsigt i netværket af arbejdsrelationer for hver enkelt aktør, der optræder i analysen. Dette er langt den største del af analysen, da den ikke kun indeholder informationer om, hvem den enkelte aktør arbejder sammen med, men også hvordan aktøren arbejder, og hvornår og hvorfor de kommer i kontakt med andre aktører.
3. "Betydningsfulde aktører" opsummerer, hvilke aktører der anses som de vigtigste for de danske og tyske mindretals politiske deltagelse i det dansk-tyske grænseområde. Denne analyse fokuserer på at identificere de aktører, som flere andre aktører tilskriver stor betydning.

Det følgende afsnit præsenterer mine opdagelser vedrørende hver af de tre hovedkategorier og giver eksempler fra materialet for yderligere at begrunde min kategorisering og præcisere opdelingen af min analyse. Jeg præsenterer mine forskningsresultater i den rækkefølge, der giver den bredeste forståelse af situationen i grænseområdet, og ikke efter deres betydning i forhold til min forskningsinteresse. Jeg bruger citater til at illustrere min argumentation og give læseren mulighed for at følge mig i mine vurderinger. De fleste interviews blev gennemført på dansk eller tysk, men vil alle her blive citeret på dansk som en direkte oversættelse af, hvad de interviewede har sagt. Idet jeg anvender direkte oversættelse, beholder jeg de grammatiske fejl og pauser for at lade billedet fremstå så autentisk som muligt.

Mindretalspolitikken i det dansk-tyske grænseområde som rollemodel

Fem forskellige interviewpersoner i Danmark og Tyskland refererede – sommetider gentagne gange – til de eksemplariske forhold omkring mindretallets og flertallets relationer i regionen. Eksempelvis beskrev en interviewperson fra SSF det som "en succeshistorie med titlen: Samarbejdet og samspillet mellem de nationale mindretal og flertalsbefolkningen"³⁸ og henviste specifikt til mindretallenes samarbejde med de regionale og nationale regeringer. Interviewpersoner fra begge mindretal og fra regeringerne nævnte også vigtigheden af København-Bonnerklæringerne for de nationale mindretals positive situation i grænseregionen.³⁹ En opsummering af, hvad der ville kunne overføres til andre af den dansk-tyske model, lyder, at København-Bonnerklæringerne repræsenterer villigheden til – fra både Danmark og Tyskland – og be-

stræbelserne på at implementere "en forhandlingsmodel, der, selvom det lyder lidt besynderligt, er baseret på tillid",⁴⁰ men er sikret ved "check and – her indskydes en latter – balances [en demokratisk magtfordeling] mellem Danmark og Tyskland."⁴¹ Alt i alt synes situationen i grænseområdet at befinde sig på et meget højt stade. Ikke desto mindre er det stadig og vil formentlig fortsat i lang tid være nødvendigt "at nogen må holde øje med, at der ikke forekommer nogen forskydninger eller gnidninger i nogen som helst form."⁴²

Det historisk udviklede samarbejde mellem det tyske og danske mindretal og specielt udviklingen i de seneste år har forbedret begge mindretals position og er almindeligt anerkendt. Ud over at mindretallene hjælper sig selv gennem samarbejdet, så føler de også, at den danske og tyske regering anerkender den positive effekt, de to mindretal har haft som brobyggere mellem de to lande og som redskaber til at fremme deres egen kultur i det andet land. En ofte brugt metafor er, hvad jeg vil kalde "forhave- metaforen".⁴³ I Danmark indebærer metaforen, at Slesvig-Holsten ses som den danske forhave og "alle, der har et hus, ved, at man indretter forhaven særlig smukt, så alle udenfor kan se, også selv om det ikke er de bedste blomster, at der over det hele helt sikkert må være noget virkelig pænt...".⁴⁴ Denne tankegang virker også den modsatte vej for Tyskland.

Grundet den nuværende mindretalssituation og de bagved liggende betingelser, der blev etableret efter København-Bonn-erklæringerne, fungerer mindretalspolitikken effektivt i grænseområdet.⁴⁵ Vejen til den succesrige mindretalspolitik beskrives i interviewene som tosporet. Den ene gren vedrører en lobbyvirksomhed, som åbner mulighed for uformelt og gentagne gange at møde statslige embedsmænd, parlamentarikere og et administrativt personale i de relevante nøglepositioner. Ligeså vigtigt for mindretalspolitikken er, at mindretallene kan være direkte repræsenteret i de relevante udvalg og rådgivende nævn for dér at diskutere og tage beslutninger *sammen* med politikere og bureaukrater fra flertalsbefolkningen og tage ansvar for beslutninger, som direkte påvirker mindretallene.⁴⁶

Jeg fastslog tidligere vedrørende mindretalspolitikken, at det er et interessant politisk og socialt forskningsfelt, og at interessen omkring det er øget i den senere tid. Embedsmænd fra mindretallene oplever, at mindretallene kan udnytte dette faktum til at fremme deres egne sager og gøre mindretalspolitikken til et tema mellem bopælsstaten og kinstaten,⁴⁷ hvis alle andre skridt fejler.⁴⁸ Det er imidlertid ikke kun den

offentlige interesse eller staternes ansvarsfølelse, der har ændret sig; mindretallene som aktører har også ændret sig over de sidste årtier.⁴⁹ Nye spørgsmål er opstået, og nye problemer er blevet relevante. Alt i alt har mindretallenes situation forbedret sig, men på samme tid er den også blevet mere kompleks.

Den ændrede betydning, som mindretalspolitikken har fået i den offentlige bevidsthed, og det voksende behov hos mindretallene for at uddanne sig i forhold til det politiske arbejde har ført til en stigende professionalisering af mindretalspolitikken og mindretallenes repræsentation. Adskillige mindretalsansatte pointerede, at en stor del af deres daglige arbejde gik ud på at organisere og professionalisere mindretalspolitikken inden for deres organisationer og udnytte redskaberne til politisk deltagelse bedre.⁵⁰

Arbejdsrelationer

Dette afsnit giver et overblik over arbejdsrelationerne mellem aktører, der er involveret i de nationale mindretals politiske deltagelse i det dansk-tyske grænseland, sådan som jeg har afdækket dem ud fra mine data. Dette er et vitalt område i forhold til forskningsspørgsmålet: "Hvordan fungerer mindretalspolitikken i det dansk-tyske grænseområde?", og med den indsigt, som resultaterne giver, er det muligt at afdække alles involvering.

Jeg vil her opsummere, hvilke arbejdsrelationer der blev rapporteret. De første resultater, der fremlægges, vedrører aktørerne i Danmark, herefter aktørerne i Tyskland. I hvert afsnit beskriver jeg først aktørerne fra det nationale mindretal, og bagefter rapporterer jeg om de statslige aktører.

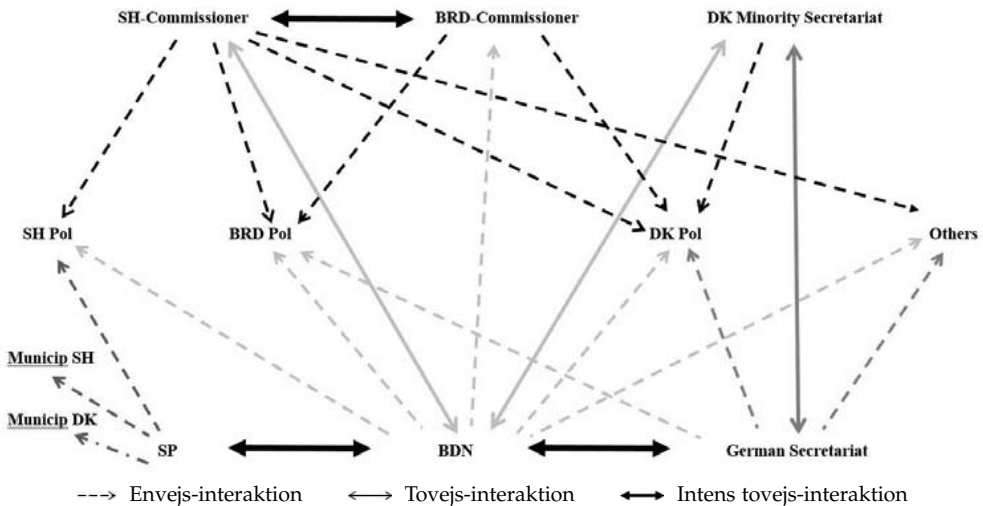
National mindretalsdeltagelse i Danmark

I Danmark er det tyske mindretals politiske deltagelse sikret gennem mindretallets kulturelle paraplyorganisation Bund Deutscher Nord-schleswiger (BDN), deres parti Slesvigsk Parti (SP) og deres repræsentation i København: Det Tyske Sekretariat. Mens SP kun er aktivt i grænseområdet og Det Tyske Sekretariat kun i København, virker BDN i begge områder. Andre aktører, som indgår i rækken af interviews, var Chefkonsulenten ved det danske Undervisningsministerium (Chefkonsulenten) som var ansvarlig for den danske stats mindretalspolitik på

et administrativt niveau, og Sydslesvigudvalget, henholdsvis Kontaktudvalget i Folketinget. Begge organer er kontaktudvalg for henholdsvis det danske mindretal i Tyskland og det tyske mindretal i Danmark.

I den følgende figur har jeg kortlagt netværket for det tyske mindretal. Da det vil være for besværligt at aflæse en komplet netværksfigur, har jeg grupperet nogle af aktørerne. For eksempel omfatter gruppen 'SH Pol' politikere fra Slesvig-Holsten og inkluderer medlemmer af Landdagen, delstatsregeringen, kommissioner og råd i Slesvig-Holsten. Den samme metode er anvendt på det nationale plan, hvor danske politikere blev samlet i 'DK Pol' og tyske politikere i 'BRD Pol'. 'Municip SH' og 'Municip DK' står for kommunerne i grænseregionen, mens 'Andre' omfatter alle andre aktører, der er nævnt i teksten, men ikke indgår i en af de sammenfattede grupper eller optræder i en separat kategori.

BDN er paraplyorganisationen for det tyske mindretal og er stærkt involveret i at fremme mindretallets kulturelle arbejde. Det repræsenterer det tyske mindretal udadtil – altså over for aktører uden for mindretallet – og er det første sted, som alle andre aktører udefra henvender sig til, når de ønsker kontakt med mindretallet. Da SP – i princippet – er et udvalg under BDN, arbejder begge organisationer tæt sammen. Andre af BDN's aktiviteter drejer sig om at skaffe økonomisk støtte fra København

Det tyske mindretals netværk. Kilde: egen fremstilling.

og Berlin, holde det danske samfund informeret om det tyske mindretal og drive lobbyvirksomhed på vegne af mindretallet.⁵¹ For at gøre dette effektivt har BDN gode forbindelser med regeringer, politikere og alle politiske partier i Danmark og Tyskland, særligt dem i Slesvig-Holsten.

SP og BDN aftaler, hvordan de deler arbejdet med at tale mindretallets interesser.⁵² I henhold til denne aftale er SP i det store og hele ikke aktiv i Berlin og København, men virker hovedsageligt på det regionale plan. Her er SP imidlertid en meget vigtig aktør, men forholder sig neutralt, når det drejer sig om dansk parti-politik. Når det kommer til regionale anliggender og spørgsmål angående mangfoldigheden indtager SP imidlertid et klart standpunkt. En talsmand for SP mente endda, at partiet kunne deltage i et Folketingsvalg og måske endda vinde et mandat takket være partiets gode ry i grænseområdet. Men SP er et mindretalsparti og et regionalt parti og vil som sådant begrænse sit arbejde til grænseområdet.⁵³ SP samarbejder især med kommuner i Danmark og alle andre partier i området, men det arbejder også med tyske kommuner om sager, der rækker hen over grænsen.

Svarende til udtalelser fra BDN og SP nævner repræsentanten for Det Tyske Sekretariat også vigtigheden af neutralitet, hvad angår den nationale politik. Da Sekretariatet arbejder med alle partier, påvirkes dets arbejde ikke af, hvem der sidder i regering. En selvkritisk holdning til sekretariatets arbejde lød på, at Sekretariatet står med et legitimitetsproblem, fordi det er en lobbyvirksomhed, men med et ikke-valgt personale.⁵⁴ Ikke desto mindre er denne mangel på legitimitet accepteret af mindretallet, da Sekretariatet anses for at være mere effektivt i forhold til mindretallets sager end det at have en plads i Folketinget.⁵⁵ Hvad angår de specifikke opgaver, blev det gjort klart, at Sekretariatet har én opgave, og det er at fremme det tyske mindretals interesser. For at gøre dette vedligeholder det et netværk af politikere og skaber nye kontakter til folketingsmedlemmer. Det Tyske Sekretariat hjælper også med at etablere kontakter mellem danske og tyske politikere og udlægge den danske politik for politikere i Slesvig-Holsten. Desuden arbejder Det Tyske Sekretariat sammen med Den Tyske Ambassade i København såvel som med danske politikere og folketingsmedlemmer.

Arbejdsgangen mellem den danske statslige administration og det danske Folketing – det vil her sige Sydslesvigudvalget, som er ansvarlig for spørgsmål vedrørende det danske mindretal i Tyskland, og Kontaktudvalget, der beskæftiger sig med det tyske mindretal i Danmark – er tilrettelagt på en måde, som kræver en nærmere forklaring. Begge

udvalg modtog i 2015 administrativ hjælp fra personalet i Undervisningsministeriet, og de har en Chefkonsulent for mindretalsspørgsmål, som formelt var ansat af Undervisningsministeriet, men rapporterede til Sydslesvigudvalget omkring sager vedrørende det danske mindretal.⁵⁶ Foruden Chefkonsulenten var der også ansat en sektionschef i ministeriet, der udelukkende beskæftigede sig med mindretalssager vedrørende begge mindretal. Når folk i administrationen omtalte de ansattes arbejde for det danske mindretal, brugte de udtrykket "Mindretalssekretariatet", men når de beskæftigede sig med det tyske mindretal, var de pågældende medarbejdere bare normale embedsmænd ansat af ministeriet og ansvarlige over for ministeren. Udtrykket 'Mindretalssekretariat' anvendtes ikke engang, når de ydede den samme form for sekretærbistand for Kontaktudvalget, som de gjorde for Sydslesvigudvalget. Ser man bort fra alle formaliteter, er det vigtigt at være opmærksom på, at der ikke gives nogen yderligere institutionaliseret viden om de to mindretal i Undervisningsministeriet eller Folketinget, når undtages Chefkonsulenten⁵⁷ og den omtalte administrative struktur. Når jeg henviser til Mindretalssekretariatet ved Undervisningsministeriet, refererer jeg primært til Chefkonsulenten og det personale ved Undervisningsministeriet, som beskæftigede sig med mindretalsspørgsmål. Det var Mindretalssekretariatet i Undervisningsministeriet, som forberedte møderne i begge udvalg og de respektive dokumenter, der skulle danne grundlag for beslutningerne. Chefkonsulenten arbejdede tæt sammen med Det Tyske Sekretariat vedrørende spørgsmål omkring det tyske mindretal og varetog de daglige opgaver for Sydslesvigudvalget.⁵⁸ Chefkonsulenten var i stående kontakt med Det Tyske Sekretariat og SSF.

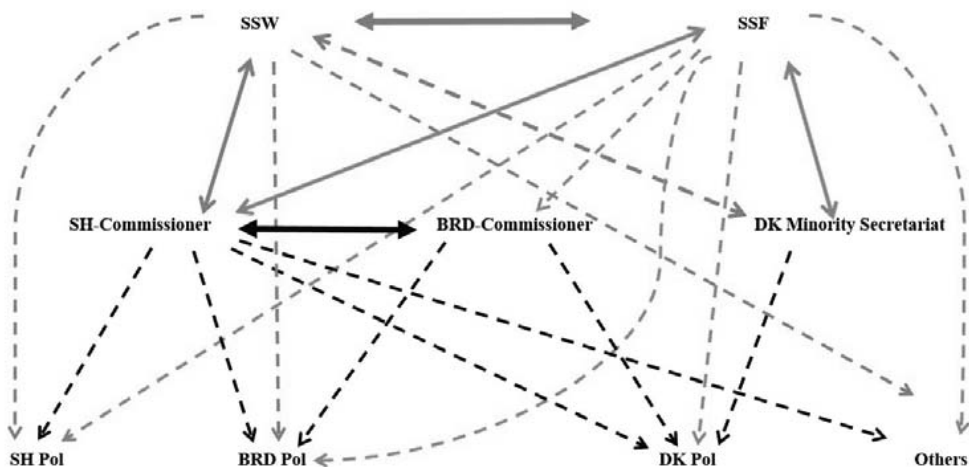
National mindretalsdeltagelse i Tyskland

I Tyskland er det danske mindretals politiske deltagelse sikret af mindretallets kulturelle hovedorganisation, Sydslesvigsk Forening (SSF), og dets politiske parti, Sydslesvigsk Vælgerforening (SSW). Mens SSF er den mest prominente mindretalsaktør i Berlin og København, leder SSW mindretalsarbejdet i Slesvig-Holsten. Andre aktører, der indgik i rækken af interviews, er Kommissæren for Mindretal og Kultur i Slesvig-Holsten og Forbundsregeringens Kommissær for Emigrant- og Mindretalsspørgsmål. Begge embeder virker som en form for bindeled mellem mindretallene og deres respektive regeringer.

Neden for har jeg kortlagt det danske mindretals netværk. Her har jeg igen grupperet aktørerne som for det tyske mindretals vedkommende.

Da "kultur er for os, som vi opfatter det, jo den platform, som det danske mindretal hviler på",⁵⁹ og fordi SSF er den kulturelle paraplyorganisation for det danske mindretal, prøver denne forening at skabe en ramme for mindretallet på samme måde, "som en kirke er en ramme for en menighed."⁶⁰ Når det så er sagt, så forstår SSF 'kultur' i en dobbelt betydning: "Dels er det kultur, teater, koncerter, og dette bliver da også praktiseret, men så har vi også en anden opgave, det er varetagelsen af mindretallets interesser, og det er selvfølgelig mindretalspolitik."⁶¹

Gentagne gange fastslog en repræsentant for SSF, at den, som kalder sig selv et "aktivt" mindretalsmedlem, også skal være medlem af SSF. Det arbejde, som SSF udfører i kulturelle og politiske sammenhænge, er beskrevet som meget professionelt, men på det politiske felt er foreningen nødt til at agere endnu mere professionelt. Dette skyldes, at SSF er "det vigtigste redskab i samspillet mellem mindretal og flertal",⁶² og at SSF som "hovedorganisation er det danske mindretals repræsentant i udenrigspolitiske anliggender",⁶³ idet de driver både lobbyvirksomhed og informationsarbejde for mindretallet. SSF fremmer relationerne til politikere og vedligeholder et netværk, især med medlemmer af Folke-

---> Envejs-interaktion <---> Tovejs-interaktion <==> Intens tovejs-interaktion
Svag farve angiver deltagelse af aktør fra mindretallet. Tyk farve angiver interaktion af ikke-mindretalsaktører.

Det danske mindretals netværk. Kilde: egen fremstilling.

tinget, den danske regering og med Sydslesvig-Udvalget i København. I dette arbejde samarbejder SSF meget tæt med SSW, især i Berlin, det vil sige med den tyske Forbundsdag og -regering.

SSW opfatter sig selv som et mindretalsparti, også for friserne, og anslår, at over 90 procent af medlemmerne også er medlemmer af andre mindretalsforeninger.⁶⁴ For at kunne konkurrere med andre partier på den politiske scene lægger SSW's repræsentanter vægt på deres behov for at være fritaget fra fem procents spærrereglen. En ligeværdig konkurrence ville ikke være mulig uden denne fritagelse. Kun når SSW er en del af det regulære politiske spil, kan det udtrykke sin politik, hvilket er af betydning for både mindretallet såvel som flertallet af befolkningen. SSW blev i 2012 endnu mere politisk involveret, idet partiet blev en del af Slesvig-Holstens regering, et mål det havde stræbt efter.

Et eksempel på SSF's politiske virke. I 1997 blev der organiseret omfattende demonstrationer mod de af landsregeringens spareplaner, der særligt var rettet mod det danske mindretal. Kilde: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek, B4268 (fotograf ukendt).

En vigtig strategi, som partiet altid havde fulgt, var således at prøve at finde et flertal for dets mindretalspolitik for dermed at være en del af beslutningstagningen.⁶⁵

Embedet som SH-kommissær er honorært. Dette faktum er af stor betydning, idet SH-kommissæren må være uafhængig, selvstændig og passioneret for at kunne udføre sit arbejde og netop kun kan være uafhængig, hvis embedet er honorært.⁶⁶ Trods denne fremhævelse af vigtigheden af kommissærens uafhængighed skal det siges, at SH-kommissæren ikke desto mindre har et meget tæt forhold til Slesvig-Holstens regeringspræsident. Da SH-kommissæren ofte arbejder i baggrunden og i sit arbejde bruger et personligt netværk og det "stille diplomati",⁶⁷ er det også vigtigt at påpege, at SH-kommissæren selv bestemmer, hvor meget hun/han investerer i det honorære embede. Derfor afhænger embedets betydning meget af personen, der besidder det, og er ikke i sig selv en indflydelsesrig institution. Jeg erfarede, at SH-kommissæren benyttede sig af et netværk af europæiske kontakter, og at hun samarbejdede med Det danske Generalkonsulat, Den Tyske Ambassade og med mange politikere fra alle partier i Slesvig-Holsten.

Indenrigsministeriet er ansvarligt for nationale mindretal i Tyskland, og derfor støtter den nationale BRD-kommissær i Berlin Indenrigsministeriets Mindretalssekretariat⁶⁸ og Den rådgivende Komité for Spørgsmål vedrørende det danske Mindretal ved Indenrigsministeriet (*Beratender Ausschuss für Fragen der dänischen Minderheit beim Bundesministerium des Innern*). I den dansk-tyske grænseregion arbejder BRD-kommissæren tæt sammen med alle organisationer fra det danske og tyske mindretal (han erklærede, at han ikke kunne fremhæve nogen aktør særskilt) og med SH-kommissæren i Kiel.⁶⁹ I Berlin arbejder BRD-Kommissæren dog mest sammen med SSF.

Vigtige aktører

Efter i de foregående afsnit at have opridset rammerne for mindretalenes deltagelse i det dansk-tyske grænseområde, vil jeg nu diskutere, hvilke aktører som de interviewede skønnede særligt betydningsfulde, når det kommer til mindretalenes politiske deltagelse. Da de fleste eksperter skelner mellem vigtige aktører for det danske, henholdsvis det tyske mindretal, vil dette afsnit også følge dette mønster. Jeg vil starte med at opsummere kommentarerne om det tyske mindretal i Danmark og efterfølgende vende mig mod det danske mindretal i Tyskland.

Vedrørende det tyske mindretal i Danmark

For det tyske mindretal er den tyske og danske regering, det danske Folketing og de nationale politikere i almindelighed af stor betydning. "Ja, der spiller en række folketingspolitikere, som har deres valgdistrikt i regionen eller på anden måde føler sig forbundet med Tyskland, helt sikkert en rolle".⁷⁰ Men også politikere fra Kontaktudvalget (KU) er vigtige såvel som kontakten til Undervisningsministeriet, også selv om denne kontakt ikke foregår på en daglig basis, "fordi de interesserer ... det giver sig selv, for undervisningsministeren har andre sager at arbejde med end det tyske mindretal."⁷¹ Som det er tilfældet med det danske mindretal, har det tyske mindretal også tætte bånd til politikerne i deres kin-stat, og det endda endnu mere, efter at den nye BRD-Kommissær i Berlin har påtaget sig embedet og har gjort mange politikere i Berlin bevidste om spørgsmålene vedrørende det tyske mindretal i Danmark.⁷²

Betydningen af Chefkonsulenten ved Undervisningsministeriet blev også fremhævet gentagne gange. Det tyske mindretals repræsentation i København, Det Tyske Sekretariat, erklærede, at Chefkonsulenten ved Undervisningsministeriet efter deres mening var den mest relevante aktør. Administrationen har stor interesse i at håndtere mulige problemer, før de bliver et politisk tema. Dette ses som nøglen til de succesfulde arbejdsrelationer mellem mindretallet og regeringen, endda i en sådan grad, at kontakten til administrationen (til Chefkonsulenten) er af større betydning end til politikerne. "[Chefkonsulenten] er vigtigere for mig end ministeren".⁷³

Mindretalsrepræsentanterne selv ser tydeligvis BDN som den dominerende aktør, især fordi organisationen repræsenterer mindretallet udadtil og i de fleste udvalg. Mange interviewede fremhævede BDN's interne og eksterne betydning som mindretallets paraplyorganisation,⁷⁴ selvom de interviewede ofte mere konkret refererede til Det Tyske Sekretariat og påpegede, at Det Tyske Sekretariat er en fremragende institution for mindretallet, som gør det muligt for dem at forblive neutrale i den nationale politik og knytte alliancer med alle partier.⁷⁵ Det Tyske Sekretariat bliver også ofte kontaktet af den danske eller tyske regering og selvfølgelig især af den danske administration:

"fordi han [lederen af Det Tyske Sekretariat] er her i København. Det er let at gå hen at drikke en kop kaffe sammen, men det er ... Jeg mener,

det er snarere ligesom, jeg vil ikke sige, vi er venner, men det er tæt på. Jeg kan lide at komme forbi og vi kan diskutere problemer, som ... så jeg ved i forvejen, hvilke sager der ligger på bordet, hvad jeg kan forvente, at du vil fremlægge ved det næste møde.⁷⁶

Det Tyske Sekretariat fremhæver også den gode kontakt til administrationen; et forhold, der blev betonet, da den interviewede refererede til sekretariatets titel: "Det tyske mindretalssekretariat for regeringen og Folketinget, det skulle egentlig også have *administration* med i titlen."⁷⁷ Det Tyske Sekretariat anses fra alle sider som meget betydningsfuldt, hvilket er endnu mere interessant, når man er opmærksom på, at "[...] det tyske mindretal slet ikke ønskede det. Det er i dag det bedste, vi nogensinde har gjort, det er *meget* godt."⁷⁸ Slesvigsk Partis rolle lader til at være begrænset til den regionale politik, idet ingen nævnte nogen særlig betydning med hensyn til kontakter i Berlin, Kiel og København.

Vedrørende det danske mindretal i Tyskland

Regeringer, parlamenter og politikere blev hovedsageligt omtalt som værende af særlig betydning for det danske mindretal. Her bruger jeg disse tre udtryk i flæng, idet de interviewede ofte omtalte politikere i regeringer og parlamenter i samme åndedrag. "For os er parlamenterne vigtige, fordi beslutningerne træffes dér. Men selvfølgelig har vi også brug for regeringer, der støtter det. Det er klart."⁷⁹ Det blev ofte også nævnt, at "parlament og regering og mindretal jo er i dialog" med hinanden.⁸⁰ Desuden blev det påpeget, at politikere fra Slesvig-Holsten optræder på mindretallets vegne i Berlin, og at partierne i Berlin og den tyske regering reagerer til fordel for mindretallet på trods af, at "[det danske mindretals problematikker] naturligvis ikke står højt på deres dagsorden".⁸¹ Situationen for det danske mindretal er dog ikke kun påvirket af de tyske regeringer og parlamenter, for som BRD-kommis-særens afdeling påpegede: "naturligvis [er] Folketinget og den danske regering også en vigtig kontakt".⁸²

Repræsentanterne for mindretalsorganisationerne nævnte selv SSW og SSF som vigtige aktører, dog gentagne gange i sammenhæng med Skoleforeningen.⁸³ Når de interviewede fokuserede på Slesvig-Holsten, nævnte de for det meste SSW som værende af særlig betydning som "den politiske aktør",⁸⁴ og når de var mere fokuserede på relationerne til Danmark, blev SSF klart hovedaktøren derhen, at "de er de mest bevid-

ste... det er den mest bevidste organisation. De er mest opmærksomme på behovet for at nære forbindelsen med det officielle Danmark.”⁸⁵

Både SH-kommissæren og BRD-kommissæren blev nævnt som vigtige aktører, men aldrig uden at fremhæve betydningen af personen, der sad på embedet. Mindretalsrepræsentanter erklærede, at SH-kommissæren er en meget god institution, der er vigtig for udviklingen i grænseregionen, især ”sådan som fru Schnack griber sin rolle an; hun kan naturligvis være hævet over partierne og kan skubbe til ting hinsides de politiske kampe.”⁸⁶ BRD-kommissæren fik en ligeså positiv respons fra mindretallets embedsmænd, som også fremhævede relevansen og vigtigheden af embedet, men ofte tilføjede, at ”det har også at gøre med og meget at gøre med, at hr. Koschyk er ny BRD-Kommissær for mindretallene. Han træder stærkt i skranken for vores arbejde, ikke kun for vores, men for mindretallene generelt. Og det har også hjulpet meget.”⁸⁷

Til sidst vil jeg gerne nævne, at regeringsembudsmand fra både Danmark og Slesvig-Holsten, der beskæftiger sig med det danske mindretal, nævnte den nationale forening, Grænseforeningen, som en vigtig aktør.⁸⁸

Konklusion

Denne artikel bygger på forskningsspørgsmålet ”Hvordan fungerer mindretalspolitikken i det dansk-tyske grænseområde?” Da det dansk-tyske grænseområde ofte refereres til som en rollemodel, var jeg også interesseret i at opnå en bedre forståelse af eksperternes generelle syn på, hvilken indflydelse mindretalspolitikken har på mindretallets aktuelle status i området. En tredje forskningsinteresse er af metodemæssig art. Den vedrører spørgsmål angående udførelsen af ekspertinterviews i et krydskulturelt og flersproget undersøgelsesområde.

Når forskere refererer til det dansk-tyske grænseområde som en rollemodel for mindretals ”beskyttelse og bemyndigelse”⁸⁹ refererer de ofte til de generelle livsvilkår for mindretallene. Yderligere spiller mulighederne for politisk deltagelse en stor rolle, hvilket Tyskland og Danmark giver deres mindretal adgang til inden for deres landes politiske sfære. Konklusionerne, som kan udledes af analysen af mindretalspolitikken, giver alt i alt grund til at mene, at de nationale mindretalsrettigheder i grænseområdet faktisk er af en meget høj standard. De interviewede beskrev, at den såkaldte model for mindretallenes deltagelse i regionen havde udviklet sig historisk, og derfor mente de, at den sandsynligvis ikke vil kunne bruges som skabelon for andre regioner. Det virker

sandsynligt, at en så kompleks institutionel struktur, som gælder for de nationale mindretals politiske deltagelse i det dansk-tyske grænseområde, ikke vil kunne kopieres fuldstændigt. Hvis man ikke desto mindre vil forsøge så at sige at "male et billede af en rollemodel", så kan nogle centrale punkter fra systemet i det dansk-tyske grænseområde udpeges. De centrale punkters mere generelle karakter kan beskrives og som sådan tjene som inspiration for andre regioner. Jeg vil forsøge at tegne et sådant billede af en rollemodel med seks strøg og forklare hvert af dem efter tur.

1. Velvilje – Interviewede fra begge mindretal og regerings- eller parlamentariske repræsentanter nævnte gentagne gange vigtigheden af København-Bonn-erklæringerne for det dansk tyske grænseområde. Dette må nødvendigvis nævnes, når man taler om en form for model, i betragtning af, at aftalen gentagne gange gennem de sidste tres år har inspireret til andre europæiske initiativer til beskyttelse af nationale mindretal.⁹⁰ København-Bonn-erklæringerne repræsenterer Danmarks og Tysklands villighed til og bestræbelser på at implementere en "forhandlingsmodel, der [...] er baseret på tillid og 'checks and balances'".⁹¹ Denne villighed er roden til og grundlaget for beskyttelsen og bemyndigelsen af mindretallene og andre marginaliserede grupper. Nationalstaterne må være villige til at integrere de nationale mindretal i deres samfund og realisere de muligheder, som de tilbyder flertalssamfundet og den dominerende kultur. Ydermere har samarbejdet mellem de tyske og danske mindretal befordret begge gruppers trivsel. Begge mindretal føler, at deres regeringer anerkender den positive effekt, som grupperne har som brobyggere mellem Danmark og Tyskland. Opsummeret: Regeringer må reelt vise villighed til og gøre en seriøs indsats for at beskytte og bemyndige deres nationale mindretal.
2. Forbindelsesskabende direktorater – I Tyskland ligger ansvaret for at skabe forbindelse mellem mindretallet og den tyske regering hos to mindretalskommissærer. For det første driver SH-kommissæren lobbyvirksomhed og giver oplysning på vegne af mindretallet, samtidig med at han/hun fremmer relationen til mindretallet på vegne af regeringen i Slesvig-Holsten og især ministerpræsidenten. For det andet gælder en lignende jobbeskrivelse BRD-kommissæren. Begge kommissærer er medlemmer af en række udvalg og rundbordsforsamlinger og er ofte i stand til direkte at skabe forbindelse mellem

mindretallene og regeringerne, parlamenter og politikere. I Danmark bliver en lignende, om end mere bureaukratisk rolle varetaget af Chefkonsulenten ved det danske undervisningsministerium. Lederen af Det Tyske Sekretariat i København passer også ind i denne type af kontaktskabende aktører.

Opsummeret: Ansatte fra mindretals- og ikke-mindretalsaktører (organisationer og institutioner) skal fungere som brobyggere og kontaktskabere for at etablere et netværk for mindretalsbeskyttelse og bemyndigelse.

3. Et passioneret personale – Posterne som SH-kommissær for Mindretal og Kultur i Slesvig-Holsten og BRD-Kommissær lader til at være meget godt bemandet. Dette er ikke ment i en kvantitativ målestok, men snarere kvalitativt. Under interviewene fremhævede mindretallenes repræsentanter (i Tyskland og Danmark), at det ikke kun er begge kommissærers blotte eksistens, der forbedrer mindretallenes situation, men snarere det forhold, at de begge er højt kvalificerede og især dedikerede til deres opgaver. Begge kommissærer forbedrer mindretallenes situation eller er i det mindste optaget af at opretholde de gældende høje standarder. Regeringsansatte, som er dedikerede og engagerede i at få mindretallenes budskaber frem, er af største betydning for mindretallene. Jeg vil argumentere for, at denne "kommissær-model" kun fungerer, hvis personalet på sådanne poster er ægte og helhjertet optaget af deres opgave.

I Schaefer-Rolffs og Schnapp 2014a er SH-kommissæren i Kiel refereret til som en "paternalistisk [formynderisk] institutionel struktur".⁹² Det lader til at være særligt relevant at vælge kommissærer, der selv er engageret i mindretallenes interesser og som er indarbejdet i den politiske proces, men jeg vil dog afstå fra at anbefale paternalistiske institutioner. Hvad angår den omtalte institution, så vil jeg tilføje det forbehold, at posten som SH-kommissær i Kiel (og for den sags skyld også BRD-Kommissæren i Berlin) ikke behøver at være paternalistisk som sådan. En kommissær og et mindretal kan meget vel arbejde på lige fod, men det kræver, at de involverede accepterer det kooperative element i deres stillinger og indarbejder det. Regeringsembedsmænd, som opretter sådanne kontorer, skal være opmærksomme på dette og vælge personalet derefter.

Opsummeret: Regeringspersonale må selv tro på deres arbejde med at beskytte og bemyndige mindretal og ikke *kun* udføre deres formelle pligter.

4. Organiserede mindretal – Mindretalsorganisationernes ledere har ikke mistet deres forbindelse til selve mindretallet og lader til at være involverede i mindretallets daglige liv i det omfang, deres arbejdsbyrde tillader det. Yderligere finder jeg det ret interessant, at det store flertal af repræsentanter sagde, at de altid praktiserer en åben-dør-politik over for alle. Mine positive erfaringer i forbindelse med at arrangere interviewene giver grund til at tro på dette.

En underopdeling af de deltagende aktiviteter er tydeligt tilstede inden for det tyske mindretal. BDN repræsenterer det tyske mindretal på et nationalt niveau og ved regeringerne og parlamenterne i Berlin, Kiel og København. Slesvigsk Parti er kun aktivt direkte i grænseområdet, hvor de arbejder tæt sammen med kommuner på begge sider af grænsen og med alle regionale partier. Det Tyske Sekretariat i København, som driver lobbyvirksomhed på vegne af mindretallet, har gode forbindelser til regeringen og Folketinget i København og har særlige forbindelser til den administrative sektor. Den betydning, som regeringens embedsmænd tilskriver sekretariatet, støtter formodningen om, at sekretariatet er yderst relevant for beskyttelsen af det nationale mindretals rettigheder i Danmark.

Aktiviteter med henblik på at fremme mindretallets politiske deltagelse er ikke ligeså klart fordelt hos mindretalsaktørerne i Tyskland. Regeringsansatte peger på mangfoldigheden af organisationer inden for det danske mindretal, som de arbejder med. De roser de flade hierarkier mellem organisationerne, men understreger også, at det sommetider gør det sværere at arbejde med mindretallet. I den henseende ville en organisatorisk struktur som i Danmark, hvor BDN er overordnet alle andre organisationer, være mere effektiv. Ikke desto mindre er der en vis deling af ansvaret mellem i det mindste SSW og SSF, hvor SSW slår tonen an i Slesvig-Holsten. Indtil 2017 gjorde de dette mere end nogensinde med deres deltagelse i delstatsregeringen. På den anden side repræsenterer SSF hovedsageligt mindretallet i København og Berlin.

Begge mindretal har tilpasset sig det politiske system i deres værtsland og fundet en måde at repræsentere deres interesser på, som passer til deres særlige karakter. Danskerne i Tyskland har skabt et system med relativt flade hierarkier inden for de mange mindretalsorganisationer og har antaget en slags "skandinavisk" tilgang, mens tyskerne i Danmark har en stejl hierarkisk organisationsstruktur med BDN stående over alle andre organisationer.

Opsummeret: Mindretal skal være organiseret på en måde, som passer til deres karakter og indretter sig efter værtslandets politiske system.

5. Beslutningstagernes bord – Repræsentanterne for begge mindretal påpegede, at regeringer og parlamenter er de vigtigste aktører, hvad angår den politiske deltagelse. Måderne, hvorpå beslutningstagningen i disse instanser påvirkes, er forskellig. Mere præcist så er der to veje til at implementere en succesfuld mindretalspolitik. For det første er det vigtigt for mindretalspolitikken, at mindretallene er direkte repræsenteret i de relevante udvalg, råd, rådgivende bestyrelser, parlamenter og regeringer, og at de kan diskutere og afgøre sager vedrørende dem selv sammen med politikere og bureaukrater fra flertalsbefolkningen. Mindretallene skal være inkluderet i beslutninger, der direkte vedrører dem. Dette kan sikres af specielle aftaler, som det ses i Slesvig-Holsten, hvor SSW fastholder det synspunkt, at et mindretal nødvendigvis må være en del af beslutningsprocessen for at have en meningsfuld indflydelse. SSW fremhæver vigtigheden af, at mindretalspartiet⁹³ i Slesvig-Holsten er fritaget fra fem procents spærrereglen for at kunne gøre dette. Mange aktører anerkender vigtigheden af en direkte mindretalsrepræsentation i udvalg og bestyrelser.

Opsummeret: Mindretal skal indgå i beslutningstagningen, når det berører deres medlemmers liv.

6. Bagscenen – Den anden måde, hvorpå en mindretalspolitik med held kan gennemføres, er gennem lobbyisme, forstået som det uformelle møde mellem regeringsembedsmænd, parlamentarikere eller administrativt personale med beslutningskompetencer. Dette er et effektivt redskab til at præsentere mindretallenes politiske dagsorden for de politiske eliter i Kiel, København eller Berlin og til at overtale politikere til at handle i mindretallets bedste interesse. Især med hensyn til det tyske mindretal i Danmark blev denne form for indflydelse betonet. Faktisk var alle repræsentanter for det tyske mindretal, som jeg talte med, af den mening, at det er bedst for mindretallet *ikke* at være repræsenteret i Folketinget i København, og at en sådan repræsentation aldrig ville sikre dem lige så meget indflydelse, som Det Tyske Sekretariat gør. Det Tyske Sekretariat lader til at være en mere end tilstrækkelig erstatning for ikke at være repræsenteret i Folketinget.

Opsummeret: Mindretal må gives mulighed for at drive lobbyvirksomhed på bagscenen af den politiske arena i deres værts- og kin-stat.

En konklusion på min analyse: Hvis man vil tegne et billede af en rollemodel for nationale mindretals politiske deltagelse, vil en sådan komposition meget vel kunne basere sig på inddragelsen af nogle af – eller alle seks – ovenfor nævnte kategorier. Disse kategorier har jeg udviklet efter at have talt med 12 mennesker på topposter, som har delt deres ekspertviden om nationale mindretals politiske deltagelse i det dansk tyske grænseområde med mig.

KILDER

Forkortelser:

BDN – Bund Deutscher Nordschleswiger
 BRD – Bundesrepublik Deutschland
 SH – Slesvig-Holsten
 SP – Slesvigsk Parti
 SSF – Sydslesvigsk Forening
 SSW – Sydslesvigsk Vælgerforening
 SU – Sydslesvigudvalget

Trykte

Framework Convention for the Protection of National Minorities. URL: <https://www.coe.int/en/web/minorities/text-of-the-convention>. Besøgt 20. maj 2016.

Utrykte

Interviews:

Dato	Aktør	Hovedsprog	Forkortelse
26.03.2015	Sydslesvigsk Vælgerforening (SSW)	Tysk	I 01
26.03.2015	Slesvigsk Parti (SP)	Tysk	I 02
27.03.2015	Sydslesvigsk Forening (SSF)	Tysk	I 03
04.04.2015	Det Tyske Sekretariat	Tysk	I 04
05.04.2015	Chefkonsulenten ved Undervisningsministeriet	Engelsk	I 05
05.04.2015	Sydslesvig-Udvalget (SU)	Dansk	I 06
06.04.2015	Den Tyske Ambassade	Tysk	I 07
18.04.2015	Bund Deutscher Nordschleswiger (BDN)	Tysk	I 08
18.04.2015	Bund Deutscher Nordschleswiger (BDN)	Tysk	I 09
20.04.2015	BRD-kommissæren	Tysk	I 10
23.04.2015	SH-kommissæren	Tysk	I 11

LITTERATUR

- Aufgaben des Sekretariates – Funktionsbeschreibung des Bundes deutscher Nordschleswiger aus dem Jahre 1983*, URL: www.bdn.dk/aufgaben-des-sekretariates.37166.aspx. Besøgt 15. oktober 2015
- Best, Heinrich og John Higley: "Introduction. Democratic Elitism Reappraised", *Comparative Sociology*, 8:3, 2009, s. 323-44.
- Dorussen, Han et al.: "Assessing the Reliability and Validity of Expert Interviews", *European Union Politics*, 6:3, 2005, s. 315-337.
- Fink, Troels: *Geschichte des schleswigschen Grenzlandes*, København 1958.
- Hansen, Hans Schultz et al. (red.): *Sønderjyllands historie*, Aabenraa 2008-2009.
- Harvey, William S.: "Strategies for conducting elite interviews", *Qualitative Research*, 11:4, 2011, s. 431-41.
- Henningsen, Lars N. et al.: *SSW Dansksindet politik i Sydslesvig 1945-1998*, Flensborg 1998.
- Kohlbacher, Florian: "The Use of Qualitative Content Analysis in Case Study Research", *Qualitative Social Research*, 7:1, Art.21, 2006, s. 1-30.
- Kurz über den SSW*, 2016. URL: www.ssw.de/de/die-partei/kurz-ueber-den-ssw.html. Besøgt 20. januar 2016.
- Kühl, Jørgen: "Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland: En indledning". I J. Kühl og R. Bohn (red.), *En europæisk model? Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1945-2000*, Aabenraa 2005a, s. 13-73.
- Kühl, Jørgen: "Det danske mindretals organisationer". I J. Kühl og R. Bohn (red.), *En europæisk model? Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1945-2000*, Aabenraa, 2005b, s. 469-503.
- Lange, Ulrich (udg.): *Geschichte Schleswig-Holsteins: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Neumünster, 2003.
- Lubowitz, Frank: „Organisationen, Vereine und Institutionen der deutschen Minderheit in Nordschleswig“. I J. Kühl og R. Bohn (red.), *Ein Europäisches Modell? Nationale Minderheiten im deutsch-dänischen Grenzland 1945-2005*, Bielefeld 2005, s. 378-87.
- Mayring, Philipp: *Qualitative Inhaltsanalyse. Grundlagen und Techniken*. 11. aktualisierte Auflage, Weinheim and Basel, 2010.
- Mayring, Philipp og Michaela Gläser-Zikuda, *Die Praxis der Qualitativen Inhaltsanalyse*, Weinheim og Basel 2005.
- Nonnenbroich, Karl-Friedrich.: *Die dänische Minderheit in Schleswig-Holstein nach 1945 unter besonderer Berücksichtigung des Südschleswigschen Wählerverbandes. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel*, Kiel 1972.
- Pakulski, Jan: "John Higley's Work on Elite Foundations of Social Theory and Politics", *Historical Social Research*, 37:1, 2012, s. 9-20.
- Pan, Christoph.: „Die Bedeutung von Minderheiten und Sprachschutz für die kulturelle Vielfalt Europas“, *Europäisches Journal für Minderheitenfragen* 1:1, 2008, s. 11-33.
- Plesner, Ursula: "Studying Sideways: Displacing the Problem of Power in Research Interviews with Sociologists and Journalists", *Qualitative Inquiry*, 17:6, 2011), s. 471-82.
- Rechel, Bernd (red.): *Minority Rights in Central and Eastern Europe*, Abingdon, Oxon 2010.
- Schaefer-Rolffs, Adrian og Kai-Uwe Schnapp, „Dänische Minderheit deutlich größer als bisher angenommen. Ergebnisse der ersten repräsentativen Erhebung zur dänischen Minderheit im Norden Deutschland“, *Working Paper*, 2015, URL: <https://www.wiso.uni-hamburg.de/fachbereich-sowi/professuren/schnapp/team/schnapp-kai-uwe/publikationen/schaefer-rohlffs-schnapp-2015.pdf>. Besøgt 17. maj 2016.
- Schaefer-Rolffs, Adrian og Kai-Uwe Schnapp, "Special politics for minority political participation in the Danish-German border region", *International Journal on Minority and Group Rights*, 21:1, 2014a, s. 48-71.
- Schaefer-Rolffs, A. og K.-U. Schnapp: „Die Umsetzung des Minderheitenschutzes durch politische Partizipation im dänisch-deutschen Grenzland“, *Europäisches Journal für Minderheitenfragen*, 2014b:2, s. 115-139.
- Schaefer-Rolffs, Adrian: "Minority Politics in Practice: Protection and Empower-

ment in the Danish-German Border Region”, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe. Special Issue – National Minorities between Protection and Empowerment*, 13:2, 2014c, s. 80-103.

Slumstrup, Finn: ”Det levende grænse-land”, *Kristeligt Dagblad*, 2006. URL: www.kristeligt-dagblad.dk/kronik/det-levende-gr%C3%A6nseland. Besøgt 15. oktober 2015.

Steinmeier, Frank-Walter: *Rede von Außenminister Frank-Walter Steinmeier*

anlässlich des 60. Jahrestags der Bonn-Kopenhagener Erklärungen in der Schleswig-Holsteinischen Landesvertretung in Berlin am 26. März 2015.

URL: <https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/150326-bm-bonn-kopenhagener-erklarung/270396>. Besøgt 20. maj 2016.

Weller, Marc (red.): *Political participation of minorities: a commentary on international standards and practice*, Oxford 2010.

NOTER

- 1 F.-W. Steinmeier, 2015.
- 2 Se A. Schaefer-Rolffs og K.-U. Schnapp 2014a, 2014b.
- 3 Framework Convention for the Protection of National Minorities. Vedtaget af EU's Ministerkomité i november 1994 og trådt i kraft 1. februar 1998.
- 4 Se M. Weller 2010 og B. Rechel 2010.
- 5 De danske og tyske mindretal blev i 2017 lagt under Kulturministeriet mod hidtil Undervisningsministeriet.
- 6 En oversigt over interviewene og deres nummerering gives i kildeafsnittet.
- 7 C. Pan 2008, s. 16.
- 8 A. Schaefer-Rolffs, s. 87-88.
- 9 For en detaljeret historisk gennemgang af dette grænseområde, se T. Fink 1958, U. Lange 2003, H. S. Hansen et al. 2008-09.
- 10 I en nyere artikel har Schaefer-Rolffs og Schnapp stillet spørgsmålstegen ved skønnet for den tyske side og har gode grunde til at regne med omkring 100.000 danske mindretalsmedlemmer. Mere herom, se A. Schaefer-Rolffs and K.-U. Schnapp 2015.
- 11 F. Lubowitz 2005, s. 379.
- 12 Se Aufgaben des Sekretariates – Funktionsbeschreibung des Bundes deutscher Nordschleswiger aus dem Jahre 1983.
- 13 I 2018 ligger Kontaktudvalget under Kulturministeret. Se derfor nu <https://kum.dk/kulturpolitik/internationalt-kultursamarbejde/kontaktudvalget/om-kontaktudvalget/>.
- 14 Se yderligere på [https://kum.dk/kulturpolitik/internationalt-kultursamarbejde/sydslesvigudvalget/historisk-baggrund/sydslesvigudvalgets-historie/](https://kum.dk/kulturpolitik/internationalt-kultur-samarbejde/sydslesvigudvalget/historisk-baggrund/sydslesvigudvalgets-historie/)
- 15 Se <https://kum.dk/kulturpolitik/internationalt-kultursamarbejde/sydslesvigudvalget/om-sydslesvigudvalget/>.
- 16 Jeg vidste ikke, at denne post havde en større betydning, før jeg foretog interviewene, men opdagede det først, da flere og flere af de interviewede omtalte hans betydning. På den måde afviger chefkonsulenten fra alle de andre omtalte aktører.
- 17 J. Kühl 2005b, s. 483-484.
- 18 K.-F. Nonnenbroich 1972, s. 111.
- 19 Kurz über den SSW, 2016.
- 20 L. N. Henningsen et al. 1998, s. 431.
- 21 A. Schaefer-Rolffs og K.-U. Schnapp, 2014a, 2014b.
- 22 U. Plesner 2011, s. 473.
- 23 H. Best og J. Higley 2009, s. 332.
- 24 W. Harvey 2011, s. 432.
- 25 Ibid.
- 26 De fleste personer i de relevante stillinger var i alle institutionerne og organisationerne tilfældigvis mænd. Af denne grund har jeg hovedsageligt talt med mænd. Af de tolv personer, jeg har interviewet, var kun de to kvinder. Mit indtryk er, at forholdet mellem mænd og kvinder i lederstillinger er væsentligt mere skævt internt inden for mindretalspolitikken end i Tyskland og Danmark generelt.
- 27 J. Pakulski 2012, s. 10.
- 28 Om kvaliteten af ekspertviden, se H. Dorussen et al. 2005.

- 29 MAXQDA 11 er et software program udviklet og distribueret af VERBI Software – Consult – Sozialforschung GmbH, Berlin.
- 30 P. Mayring 2010.
- 31 Ibid., s. 48.
- 32 F. Kohlbacher 2006, s. 12.
- 33 Ibid., s. 17.
- 34 P. Mayring og M. Gläser-Zikuda 2005. Se også P. Mayring supra note 31.
- 35 Se P. Mayring supra note 31, s.56.
- 36 F. Kohlbacher, supra note 33, s. 19.
- 37 Ibid.
- 38 Interview I 03, 7, 27-28.
- 39 Interview I 10, 1, 30.
- 40 Interview I 04, 11, 3-5.
- 41 Interview I 04, 5, 23.
- 42 Interview I 11, 13, 1516.
- 43 F. Slumstrup 2006.
- 44 Interview I 04, 30, 18-20.
- 45 Interviews I 02, 2, 2-7; I 10, 9, 30-32.
- 46 Interview I 10, 9, 21-23.
- 47 Den stat, som en gruppe refererer til, men som ikke er dens bopælsstat, kaldes ofte "kin-stat". J. Kühl 2005a, s. 13-73.
- 48 Interview I 11, 16, 18-19.
- 49 Interview I 04, 1, 20-21
- 50 Interviews I 01; I 02; I 03.
- 51 Interview I 08, 3, 341.
- 52 Interview I 02, 10, 23-25.
- 53 Interviews I 02, 5, 36-37; I 04, 25, 3-20; I 09, 13, 14-17.
- 54 Interview I 04, 11, 21-25.
- 55 Interviews I 08, 9, 32-33; I 04, 11, 2628.
- 56 Interview I 05, 1, 19-20.
- 57 Interview I 05, 8, 33-34.
- 58 Interview I 04, 14, 16.
- 59 Interview I 03, 2, 371.
- 60 Interview I 04, 3, 18-19.
- 61 Interview I 03, 3, 23-25.
- 62 Interview I 04, 4, 4.
- 63 Interview I 04, 4, 9-10.
- 64 Interview I 01, 3, 21-23.
- 65 Interview I 01, 5, 37-38.
- 66 Interviews I 11, 4, 3-6; I 11, 11, 3-6.
- 67 Interview I 11, 10, 15.
- 68 Mindretalssekretariatet ved Indenrigsministeriet blev etableret i 2005 og fremmer udvekslingen af information mellem regering, parlament og alle Tysklands nationale mindretal.
- 69 Interview I 10, 8, 8.
- 70 Interview I 07, 6, 14-16.
- 71 Interview I 04, 26, 15-17.
- 72 Interview I 09, 8, 26-27.
- 73 Interview I 04, 14, 16.
- 74 Interview I 04, I 07, I 08.
- 75 Interview I 09, 16, 1223.
- 76 Interview I 05, 18, 8-11.
- 77 Interview I 04, 19, 8-10.
- 78 Interview I 08, 7, 35-1.
- 79 Interview I 01, 10, 4-6.
- 80 Interview I 11, 9, 11-12.
- 81 Interview I 01, 8, 16-17.
- 82 Interview I 10, 8, 28-29.
- 83 Interview I 03, I 05, I 06.
- 84 Interview I 05, 9, 22-23.
- 85 Interview I 05, 9, 1012.
- 86 Interview I 01, 11, 19-20.
- 87 Interview I 08, 7, 1-3.
- 88 Interview I 06, I 11.
- 89 Schaefer-Rolffs, supra note 8.
- 90 For eksempel, 'the European Framework Convention for the Protection of National Minorities' og 'the European Charter for Regional or Minority Languages'.
- 91 Interview I 04, 11, 35.
- 92 Schaefer-Rolffs and Schnapp 2014a, s. 69.
- 93 Det skal siges, at det ikke er SSW, der er fritaget fra fem procents spærrereglen, men det danske mindretals parti. Det er en stor forskel, som nogen gange glemmes. I nyere tid er det sket, at Junge Union (Kristendemokraternes Ungdomsorganisation) – efter at SSW blev en del af regeringen – krævede, at man tilbagekaldte "SSW's" valgprivilegium. Men det er ikke SSW's privilegium, men vil være et privilegium for ethvert nationalt mindretalsparti. Heri ligger en forskel.

Zusammenfassung

Im März 2015 stand das deutsch-dänische Grenzland im Zentrum einer internationalen Aufmerksamkeit, da in Berlin die Festlichkeiten zum 60. jährigem Jubiläum der Kopenhagen-Bonn-Erklärungen gefeiert wurden. Die unilateralen Erklärungen, die Deutschland und Dänemark 1955 abgegeben haben und die weiterhin den Schutz und das Bestehen der nationalen Minderheiten in der Region sicherstellen, werden als ein Meilenstein der Europäischen Minderheitenpolitik angesehen. Das hängt auch damit zusammen, dass Status Quo der beiden großen nationalen Minderheiten in der Region immer wieder als „vorbildlich“ beschrieben wird. Aber, warum ist die Situation der Minderheiten in der Region besonders? Was ist „vorbildlich“ daran? Können andere Regionen sich von dem was im deutsch-dänischen Grenzland passiert, vielleicht etwas abgucken?

In diesem Artikel wird diese Frage untersucht, indem eine Reihe von Interviews mit zentralen Akteuren der deutsch-dänischen Minderheitenpolitik zugrunde gelegt wird. Es soll weiterhin dargestellt werden, wie Minderheitenpolitik und die politische Beteiligung der deutschen und dänischen Minderheit in der Region überhaupt organisiert ist und wie sie funktioniert. Dabei legen die interviewten Personen dar, was für sie an der Ausgestaltung der politischen Beteiligung der nationalen Minderheiten im Grenzland vorbildlich ist, wie sie bei ihrer eigenen politischen Arbeit vorgehen, mit welchen anderen Akteuren sie dabei kooperieren und welche dieser Akteure sie für die Umsetzung der politischen Ziele der nationalen Minderheiten als besonders wichtig erachten.

Die Schlussfolgerung des vorliegenden Artikels ist, dass ein institutioneller Aufbau für den Schutz der Rechte nationaler Minderheiten der so komplex ist, wie der für die nationalen Minderheiten im Dänisch-Deutschen Grenzland, nicht eins zu eins übernommen werden kann. Der generelle Charakter der Vorbilds-Region kann jedoch dargelegt werden und mag so als Inspiration für andere Regionen dienen. Schlüsselpunkte des Vorbildcharakters des Dänisch-Deutschen Grenzlands sind für mich folgende sechs Punkte, die im Artikel herausgearbeitet werden: Guter Wille, Überkreuzverflechtungen, engagierte Mitarbeiter, Organisierte Minderheiten, der Runde Tisch und das Hinterzimmer.

Anmeldelser

Andresen, Hans: Sydslesvigs danske skoles historie. 2 bind. Syddansk Universitetsforlag, 2017, 933 s.

Hans Andresen er født i Flensborg. Efter dansk lærereksamen var han ansat ved det danske skolevæsen i Sydslesvig gennem mere end fyrre år, først som lærer, senere som skoleleder og derefter i ledelsen 1971-99, de sidste ti år som skoledirektør. Efter pensioneringen som 65-årig har han brugt sit otium til at skrive skolevæsenets og dermed Dansk Skoleforening for Sydslesvigs historie gennem de næsten hundrede år, der er gået, siden foreningen blev stiftet i 1920.

Det er en meget grundig og minutøs gennemgang af udviklingen fra den spæde begyndelse og pionertiden i 1920'erne, over de hårde år under naziststyret og krigen, den voldsomme opblomstring efter 1945, hvor der i Sydslesvig var en (set med årenes afstand) urealistisk stor tilslutning til det danske mindretal og ikke mindst det danske skolevæsen, og frem til den stabilisering, der er sket siden midten af 1950'erne.

Ved krigens slutning var der ni danske skoler i Sydslesvig, to i Flensborg, fire i Flensborgs omegn, og dertil skoler i Ladelund, Tønning og Slesvig. Det samlede elevtal udgjorde 437 elever. I 1936 havde tallet været mere end dobbelt så højt (942). I de første efterkrigsår var der planer og ønsker om omkring 150 danske skoler, hvoraf 90 blev realiseret. De havde 13.642 elever, da tallet var højest (1948). Disse tal faldt støt i årene derefter, så man i 1959 havde 81 skoler med 4.968 elever. Senere har tallene stabiliseret sig, så der i dag er lidt flere elever i kun halvt så mange skoler.

Det er meget tydeligt, at Andresen beskæftiger sig med noget, som han har et indgående kendskab til, nok en dybere indsigt end nogen anden – efter et livslangt arbejde med disse spørgsmål. Der gøres grundigt rede for udviklingen med hensyn til skolebyggeri, lærere og elevtal, men også for de betingelser, hvorunder udviklingen skete, herunder love og forordninger og andre legale og administrative retningslinjer, som Skoleforeningen måtte arbejde under.

Den meget detaljerede gennemgang ikke mindst af lovstoffet og andre relevante baggrundsforhold gør ind mellem læsningen lidt tung, og man skal nok være specielt interesseret i det dansk-sydslesvigske skolevæsen for at hænge ved hele tiden. Men det skal siges, at selv om Andresen en sjælden gang forfalder til et lidt knudret kancellisprog (som embedsmanden vel har betjent sig af i sit arbejde) formår han næsten hele vejen igennem de mange hundrede sider at fortælle på en måde, så stoffet bliver levende, også for ikke specialister i sydslesvigske skolehistorie. Og de mange

både spændende og oplysende billeder gør deres til at fastholde interessen.

Mens han i de første 159 kapitler, der strækker sig over 772 sider, fremlægger stoffet stort set kronologisk og med mange detaljer bl.a. vedrørende enkeltsager og personer, har han på de sidste 140 sider skrevet en slags komprimeret gennemgang af stoffet opdelt i 10 (eller rettere 11) kapitler om forskellige delemner, som giver en slags overordnet fremstilling af stoffet. Disse afsnit vil sikkert være tilstrækkeligt for de fleste læsere, ikke mindst fordi de er forsynet med henvisninger til i hvilke af bogens kapitler, man kan finde en mere detaljeret gennemgang af forholdene.

Det kan dog godt irritere lidt, at mange lovttekster o.l. samt breve fra tyske myndigheder ofte kun bringes på tysk. I nogle tilfælde er sådanne tekster dog gengivet både på originalsproget og i dansk oversættelse. Her burde der have været anvendt en konsekvent linje, så alt også bringes på dansk. Det ville i høj grad lette forståelsen for mange danske læsere, som måske ikke er specielt tyskkyndige.

Man kunne også godt have ønsket sig et "leksikon" over de enkelte skoler, bl.a. med oplysninger om oprettelses- og evt. nedlæggelses- eller sammenlægningsår, bygninger og navne på skoleledere m.v. samt elevtal i udvalgte år. Et sådant kompendium ville givetvis have haft stor interesse, selv om det selvfølgelig ville have betydet, at bøgerne var blevet endnu tykkere.

Trods disse indvendinger er der ingen tvivl om, at Hans Andresen har skrevet standardværket om det dansk-sydslesvigiske skolevæsens historie og betydning fra 1920 til i dag. Det har været en kæmpe arbejdsindsats, og der er tale om et værk af blivende værdi.

H. E. Sørensen

Andresen, Jørn Tranekjær: Blod og jord.

Soldaterskæbner fra det dansk-tyske grænseland 1939-48.

Turbine, 2018, 595 s.

I løbet af Anden Verdenskrig kom adskillige mænd fra de nationale mindretal nord og syd for den dansk-tyske grænse til at gøre tjeneste som tyske soldater. *Blod og jord* handler om to indkaldte fra det danske mindretal i Sydslesvig (landmand Hans Detlef Andersen og lærer Hans Tychsen) og to mere eller mindre frivillige fra det tyske mindretal i Sønderjylland (arbejdsmand Fritz Scheel Petersen og teologistuderende Hans-Egon Nicolai Petersen). Bogen tager sin titel fra det nazistiske begreb om folkenes (blodets) tilhørsforhold til deres hjemstavn (jorden), en tanke som var grundlæggende for forestillingen om nationalstaten, og derfor af særlig betydning for de nationale mindretal, der hævdede retten til hjemstavn i en fremmed nationalstat.

Grundlæggende er *Blod og jord* fire biografier. På grundlag af de fire soldaters breve, dagbøger, erindringer og samtaler med deres efterkom-

mere og i et enkelt tilfælde soldaten selv samt med inddragelse af andet kildemateriale og litteratur beskrives deres vej gennem krigen under vidt forskellige forudsætninger og forhold, ligesom også deres opvækst og liv efter krigen kort beskrives. Og de når vidt omkring; fra stille kontorer ved Østersøens bred, til undsætningsforsøg af Stalingrad, indsats på det partisanhærgede Balkan, de sidste dages kampe i Berlin, krigsfangenskab og for de to tysksindede soldaters vedkommende retsforfølgelse og fængsling.

I (efterhånden) kronologisk orden følger man i hvert kapitel en af soldaterne med mange citater fra samtidige kilder og erindringer understøttet af uddybende forklaringer om de forhold og situationer, som soldaten befinder sig i. Når kilderne eller situationen lægger op til det, gør forfatteren sig overvejelser om soldaternes syn på krigen og deres forhold til deres nationale ståsted og pligten til at tjene herbergstaten eller folkegruppen, ligesom kildernes udsagnskraft også tages under behandling.

Bogen er velskrevet og præget af stor fortællelyst, både når det gælder at sætte en stemning med romanlignende greb, eller forklare de større omstændigheder. Forfatterens tolkninger af soldaternes opfattelser rækker måske til tider lidt ud over, hvad kilderne kan bære – hvilket han selv gør opmærksom på i forordet, men synes dog altid sandsynlige. Sammenligningen af de fire skæbner begrænser sig i hovedsagen til sammenstillingen af dem, og nogen generelle linjer trækkes ikke og kan ikke trækkes på grundlag af de fire skæbner.

Bogen må derfor trods stedvise dramatiseringer og fyldige kommentarer snarere siges at slutte sig til den kilde- og erindringslitteratur, der findes især om dansksindede sydslesvigske krigsdeltagere, end til den bredere historiske fremstilling, der findes om det danske mindretals deltagelse i verdenskrigen, og som desværre endnu mangler for det tyske mindretals vedkommende. Det ændrer dog ikke ved, at bogen giver et spændende indblik i fire mindretalsskæbner i Anden Verdenskrig.

Martin Bo Nørregård

Buk-Swienty, Tom: Det ensomme hjerte. Fortællingen om en musikalsk soldats utrolige odysse gennem 2. verdenskrig og hans drøm om at blive dansker. Politikens Forlag, 2017, 496 s.

Hans Horn blev født i 1921 og blev voksen i det nationalsocialistiske Tyskland. *Det ensomme hjerte* følger ham fra opvækstårene i Kiel og indkaldelsen til arbejdstjeneste i østpreussiske Masurien over rekruttiden i bl.a. Danmark til tiden som værnepligtig på Østfronten. Horn blev såret under Ruslandfelttoget og levede resten af livet med granatstumper i kraniet. For at undgå yderligere fronttjeneste valgte han at begynde et militærlægestudium, der igen bragte ham til Danmark og så til det smukke Würzburg

og en stormende forelskelse i Fräulein Saeger, også kaldet "Grelein." Hun blev gravid, de blev gift – og han blev som underlæge sendt til et lazaret bag fronten i det nuværende Slovakiet. Han overlevede krigen, og parret flyttede til Flensborg, hvor han blev praktikant i Dansk Sundhedstjeneste for Sydslesvig. Efter medicinstudierne i Kiel gik det videre mod nord, hvor Horn drev lægepraksis i bl.a. Bov og Padborg. Han døde i 1989.

Hans Horns liv under nazismen og 2. verdenskrig er genfortalt af Tom Buk-Swienty. Han er en mesterlig fortæller, der formår at sætte den historiske ramme og med en række narrative og journalistiske greb gør en tyk bog letlæselig, spændende og ganske gribende. Buk-Swienty spiller stærkt ud med en cliffhanger anno maj 1945 og begynder derefter bogen med Horns klassefoto fra 1937 – af de 27 sekstenårige knægte fra Kieler Gelehrtenschule overlevede blot seks krigen.

Buk-Swienty har fået et usædvanligt og stort stof stillet til rådighed i form af Hans Horns erindringer, som denne skrev fra 1970'erne i forskellige versioner på tysk og dansk. De var tiltænkt familien og tog bl.a. afsæt i Horns nu desværre forsvundne dagbøger, som han med egne ord gengav i erindringerne i friseret form. Det betyder, at læseren i en bog stort set renses for noter ofte ikke kan gennemskue, hvornår kilden er den unge soldats samtidige (men af Horn friserede) optegnelser, eller hvornår der er tale om den aldrende læges erindringer – eller hvornår Buk-Swienty udlægger beghenhederne. Man behøver ikke være noget faghistorisk pernittengryn for at mene, at det er et problem for *Det ensomme hjerte* som kilde til Nazityskland og krigen. Især når Buk-Swienty (s. 17f.) mener, at Horn repræsenterer en vigtig, men stærkt underbelyst synsvinkel, nemlig "den menneskelige historie i Det Tredje Rige."

Det er Buk-Swientys udgangspunkt, at det nationalsocialistiske Tyskland var et samfund, hvor mange var nazi-skeptiske, bange og ensomme. På den måde gør han sig opgaven lovlig let og negligerer den opportuniste og undertiden rendyrkede Hitlerbegejstring, der *også* greb mange af tyskerne, uden at de nogensinde blev rendyrkede nazister.

Drivkraften i læseoplevelsen er portrættet af et begavet, dannet, humanistisk, musikalsk menneske med kunstnerisk talent – udsat for nazisternes brutale ensretning og krigens rædsler. Bogens scoop er de akvareller, Hans Horn illustrerede sine erindringer med. De er sanselige, udtryksfulde vidnesbyrd om den ældre Horns bearbejdning af krigsoplevelserne og er ikke kun traumatiske, voldsomme og blodige, men også groteske, sjove eller erotiske. Suppleret af en række gode fotografier hæver de fine gengivelser af akvarellerne Buk-Swientys bog til noget usædvanligt og gør trods anfægtelserne *Det ensomme hjerte* anbefalelsesværdig.

Henrik Lundtofte

**Gregersen, Niels Henrik og Carsten Bach-Nielsen (red.):
Reformationen i dansk kirke og kultur, bd. 1-3.**

Syddansk Universitetsforlag, 2017, 1518 s.

2017 stod i Reformationens tegn. Året igennem blev det markeret, at der var gået 500 år, siden Martin Luther slog sine 95 teser op på slotskirkedøren i Wittenberg i 1517 og dermed indledte et røre, som kom til at omforme den hidtil fælles kirke og alle de samfund, den var en del af. I Danmark er der siden da fejret jubilæum hver gang teseopslaget i 1517 og reformationen i København 1536 har haft rund fødselsdag. Hver gang har den konkrete fejring båret præg af den daværende samtid. I 1836 f.eks. stillede festen den rådende magtelite i kirke og stat så tydeligt til skue, at det stødte hertuginde Louise Augusta på Augustenborg Slot. Hun var datter af Struensee og levede stadig i oplysningstidens tankegang. Hun fandt, at jubilæumsprogrammet blev kvalt i forfængelighed, stolthed, stivhed. "Efter min Formening bør vi Alle Høie og lave vise os som Brødre, som Ligemænd, naar vi henvende os samtlig til det høieste Væsen. I hans Huus bør ald Rang ophøre!", lød hendes kommentar.

En lignende anklage kan vist ikke rettes mod 2017-jubilæet. Selvfølgelig var der kirkelige festligheder, hvor bispekåber og ordener fik lov at stråle i al deres glans. Men især var der en helt uoverskuelig række af foredrag, debatter og seminarer m.v. for et stort folkeligt publikum. Her blev reformationen og dens tanker sat ind i bred kulturel og samfundsmæssig sammenhæng, og der blev fokuseret på nutidsorienterede aspekter, såsom spørgsmål om Luther i relation til velfærdsstat og konkurrencestat og andre moderne fænomener.

Samtidig fremkom en hel skov af nye publikationer om Luther og reformationen. Trebindsværket *Reformationen i dansk kirke og kultur* er den officielle jubilæumspublikation, udgivet med støtte fra Præsidiet for Reformationsjubilæet. Det er et storværk på 1518 sider, 56 større og mindre kapitler med 29 meriterede forfattere, kirkehistorikere, teologer, historikere, etnologer m.fl. Værkets mål er at give "et samlet billede af religionens religiøse og samfundsmæssige betydning" for de danske lande fra 1500-tallet til i dag. Spektret i historiefortællingen om de 500 år er bredt: kirken i forhold til stat og samfund, teologien, salmer, religiøs praksis, kirken og skolen, musik, billedkunst, perspektiver udadtil m.v. Gudstjenestens og kirkelivets virkelighed i dagligdagen gennem tiderne træder tydeligt frem. Hvert afsnit har litteraturhenvisninger, og et samlet person- og emneregister i tredje bind gør det muligt at finde rundt i værket. Fremstillingen er let tilgængelig med forståelig forklaring af ikke almen kendte fagudtryk og teologiske begreber, så præget af indforståethed er undgået.

En sådan mangfoldighed er det svært at yde skyldig retfærdighed. Her i Sønderjyske Årbøger vil anmelderen begrænse sig til værkets rent (kirke) historiske dele, og det ud fra en særlig synsvinkel:

Storværket behandler reformationens betydning for "det dansk-norske kongerige", "de danske lande". Dermed står værket med et klassisk problem for fremstillinger af det nuværende Danmarks historie over en lang periode. De har det svært, fordi Danmark i dag rummer områder med forskellig historie. Sønderjylland hører til Danmark, men fra 1200-årene og frem til 1920 gik der en grænse ved Kongeåen. Syd derfor var forholdene anderledes end i Kongeriget Danmark. Det gælder også for kirkehistorien, og forskellene blev uddybet netop ved Reformationen. I middelalderen var Slesvig/Sønderjylland en del af den danske kirkeprovincs under ærkebiskoppen i Lund. Det blev anderledes efter 1536. Reformationens danske kirkeordinans af 1536 var tænkt at skulle gælde for både Danmark og Slesvig. Men sådan gik det ikke. I 1542 blev vedtaget en separat slesvig-holstensk kirkeordning. Den skabte for de følgende århundreder en slesvig-holstensk kirke forskellig fra den dansk-norske kirke. Der voksede to kirkelige virkeligheder frem med hver deres særpræg – en i Kongeriget Danmark, en anden syd for Kongeåen. Tilmed kom der en sprogrænse, da kirkesproget blev tysk syd for en linje, som gik midt gennem Slesvig stort set langs den senere dansk-tyske statsgrænse af 1920. Reformationen var med til at cementere denne sprogrænse.

Reformationens kirkeordning førte således til en todelt dansk luthersk kirke. Denne forskel er svært at få med i en generel fremstilling. Det normale resultat i sammenlignelige generelle værker er gerne, at historien beskrives, som den var i Kongeriget med kun tilfældige udblik til de slesvigsk-sønderjyske specialiteter. Sådan er det også gået i det store reformationsværk – naturligvis, og måske fornuftigvis, kan man sige.

Lad mig nævne nogle få eksempler, som viser, at den kongerigske virkelighed er kommet til at skygge for den slesvigske variant. Det er anført (bind 1 s.169), at der ikke kendes tilfælde, hvor en siddende katolsk præst nægtede at godtage den nye orden. H.V. Gregersens stadig retvisende værk *Reformationen i Sønderjylland* (1986) påviser dog flere eksempler på det modsatte (s. 141). Christian III lod reformationen trumfe igennem ovenfra, først i Haderslev og så i København, og resultatet blev en kongekirke under stadig stærkere kontrol. Det beskrives, at kirkeordinansen gav menighederne ret til at vælge præst, men at den disciplinerende kongekirke i eftertiden gennemhullede denne ret, så eneretten kom til at ligge hos kongen (bind 1 s.169 og 185). Således var det rigtignok i Kongeriget, i Slesvig derimod bevarede menighederne i over halvdelen af sognene permanent en ret til at deltage i valget af en præst.

Kirkevirkeligheden sydligst i monarkiet var således anderledes end i nord. For Hertugdømmerne var Tyske Kancelli kirkeministerium og ikke Danske Kancelli, (jvfr. II s. 157 og 168), der var generalsuperintendenter, ikke biskopper, som i Danmark, der var en anden kirkeordinans, kirkeritual og alterbog. Resultatet blev forskelle, større og mindre, og de kommer ikke frem i værket. Det anføres, at statsmagten i Kongeriget ikke så det som sin opgave at udvikle nye ideer for det kirkelige liv (bind 2 s. 161). Men dog iværksatte hertugdømmernes kirkestyre eksempelvis i oplysningstiden en radikal liturgireform. Det skete med den såkaldte Adlerske agende, og den fremkaldte en folkelig uro i den sydlige kirkehalvdel, som ikke kendes på samme tid i Danmark. Episoden kunne være inddraget, for den er behandlet grundigt i både ældre og nyere dansk-tysk forskning (bl.a. Hans Hejlsbjerg Paulsen 1933-38 og Lars N. Henningsen 2011-16). Det ville have bidraget til et løft for bogens behandling af netop oplysningstiden.

Værket kunne have løst lidt af problemet ved at give plads til et særligt kapitel, som præsenterede noget af særpræget i kirkelivet syd for Kongeåen. Nu kan læseren forledes til at tage fremstillingen af den kongerigske virkelighed som dækkende også for Sønderjylland. Og det var ikke altid tilfældet før 1920.

Når ovenstående anmærkning er givet, skal det samtidig ikke skjules, at værket er lidt af en kirkehistorisk bedrift. Den seneste større fremstilling af dansk kirkehistorie er ottebindsværket *Den Danske Kirkes Historie*, som udkom i årene 1950-66. Længe har der været behov for en afløser. Det nye reformationsværk giver med sin bredde noget af det savnede. Særlig fortjenstfuldt er bind 3 om tiden 1914-2017. Den nyere tid er ofte den sværeste at få hold på. Bindet fortæller helt frem til i dag om kirken, teologien, salmedigtningen, kirkemusikken, kirkekunsten og kirken i forhold til mange samfundsændringer. Tilmed sluttet der af med ti kapitler, som vover et blik på kirken ind i fremtiden, i Danmark og globalt. Her er bud til mange slags læsere, og stof til mange timer. På den måde vil værket stå sig, indtil det muliggøres at producere en ny samlet dansk kirkehistorie.

Lars N. Henningsen

**Kristensen, Hans: Hertugræve og køkkenharer.
Jagt, vildt og jægere i Sønderjylland før Genforeningen.
*Bogjagt.dk, 2017, 295 s.***

Som det fremgår af undertitlen, omhandler bogen jagtforholdene i Sønderjylland før Genforeningen. Hovedvægten er lagt på den godt og vel 50-årige periode, da landsdelen var under tysk herredømme, altså fra 1864 til 1920.

Indledningsvist berettes om H.P. Hanssen både som jæger og danskhedens forkæmper, og således er det fra begyndelsen slået fast, at jagtens hi-

storie og den sønderjyske historie hører uløseligt sammen. Derefter fortælles kort om jagtrettens udvikling gennem tiderne samt om den jagtglade hertug på Augustenborg.

Det helt afgørende for den periode, bogen handler om, er det forhold, at Sønderjylland efter 1864 blev underlagt preussisk jagtlovgivning. Den adskilte sig radikalt fra den danske, hvilket naturligvis betød, at den jagtlig udvikling i landsdelen var helt anderledes end i resten af Danmark. Den preussiske jagtlov var bl.a. kendetegnet ved, at kun lodsejere, der havde mindst 75 ha liggende samlet, havde jagtret på deres jord. Alle ejere af arealer under 75 ha var tvunget til at lade deres ejendom indgå i et kommunalt jagtfællesskab, som blev bortforpagtet efter en offentlig udbudsrunde, og jagtindtægterne fordeltes hvert år til lodsejere i forhold til størrelsen af det indskudte areal. Denne ordning betød i praksis, at jagten blev drevet på store samlede revirer, hvor jagtforpagterne havde mulighed for over en årække at få oparbejdet en god jagt.

Det var især velstillede gårdmænd, der forpagtede de kommunale fællesjagter, men mange andre blev inviteret med til klapjagterne, og herved opnåede man så store udbytter, at vildtsalget langt hen ad vejen kunne dække jagtlejdugiften. Også byernes borgerskab kom på banen som jagtforpagtere, og efterhånden blev det desuden almindeligt, at der i byerne oprettedes jagtforeninger, som forpagtede kommunale fællesjagter.

Efter at have redegjort for disse særlige forhold beretter forfatteren i særskilte afsnit om jagt og vildt i de for Sønderjylland så karakteristiske – og forskelligartede – landskaber: det åbne agerland – enge og ferske vande – skove, plantager og hegn – strand, hav og marsk. I skildringerne kommer jægerne selv til orde, ved at der bringes passende uddrag af en lang række velvalgte jagterindringer, og fremstillingen får herved sin egen personlige kolorit.

Selvom de store herregårde ikke just står i kø i Sønderjylland som i det øvrige Danmark, hvor de i høj grad prægede jagten i den pågældende periode, er der dog gode grunde til, at forfatteren medtager et par adelige besiddelser i sin jagthistorie. Grevskabet Schackenborg skiller sig ud ved sin størrelse og særlige status, men ikke desto mindre spillede jagten ingen nævneværdig rolle i det herskabelige liv i lensgreve Hans Schacks tid, da han levede ret så isoleret og ikke var del af det højadelige netværk, som praktiserede selskabsjagter i stor stil. Jagten fik større betydning, da hans søn overtog grevskabet i 1905, men i stedet for at invitere standsfæller til klapjagterne, var han mere stemt for at pleje omgang med folk fra lokalområdet.

Anderledes forholdt det sig på Gram, hvis besidder havde sit hovedsæde på det sjællandske stamhus Giesegård. Herfra tog man i jagtsæsonen til sine sønderjyske besiddelser og praktiserede herskabsjagter i den helt store

stil. Men det forblev en foreteelse, som måske nok har gjort indtryk, men som på den tid trods alt var fremmed for landsdelen.

Et afsnit er helliget jagten under Første Verdenskrig. Historierne handler dog mest om krigsdeltagende sønderjyders jagt alle mulige andre steder end i Sønderjylland, ved øst- og vestfronten og sågar i Tysk Østafrika, og det kan for så vidt nok gå an inden for bogens ramme, om end det er lige på kanten. Man skulle synes, at soldater i krig så rigeligt fik stillet deres skydetrang, men forfatteren henleder reflekteret opmærksomheden på, at jagten både var en mental afledningsmanøvre og en måde, hvorpå man kunne supplere de sparsomme feltrationer.

I forbindelse med den katastrofale fødevarerangel under krigen omtaler forfatteren også vildtets rolle i husstandenes kødrationering og krybskytteriets forventelige opblomstring. Før krigen havde krybskytteriets omfang været til at overse, dels fordi jagten med den preussiske lovgivning i højere grad var blevet et fælles gode, som gjorde de lokale interesseret i at holde uvæsenet nede, og dels fordi samme lovgivning tillod ret håndfaste modforanstaltninger.

Efter Genforeningen var man tilbageholdende med at lade den danske jagtlovgivning være gældende for Sønderjylland. Det skyldtes en udbredt erkendelse af, at den preussiske ordning på mange måder var bedre end den danske, som på grund af sin utilstrækkelighed netop i disse år var til forhandling. I 1922 blev så en ny jagtlov vedtaget for hele landet. Den byggede på det i nyere dansk jagtlovgivning gældende princip, at jagtret og ejendomsret fulgtes ad, og det fik alvorlige følger for den sønderjyske vildtbestand, idet jagttrykket med det stigende antal jagtberettigede blev voldsomt forøget. At man de følgende år tog ved lære af de sønderjyske erfaringer fra før Genforeningen og bl.a. oprettede en masse jagtforeninger hører dog med til historien.

De særlige sønderjyske forhold har været sørgeligt forsømt i den ellers righoldige danske jagtlitteratur, men det er der nu rådet bod på med Hans Kristensens engagerede, velunderbyggede, veldisponerede, velfortalte og velillustrerede bog.

Jesper Laursen

Rasmussen, Carsten Porskrog (red.): Historien på væggen.

Historiemalerier på Sønderborg Slot.

Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot

og Historisk Samfund for Als og Sundeved, 2017, 224 s.

Det er et imponerende vue over samlingen af historiemalerier på Sønderborg Slot, vi her præsenteres for. Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot og Historisk Samfund for Als og Sundeved står bag udgivelsen, skrevet af

landsdelens fremmeste historikere. Og hvilken herlig kavalkade af historiske optrin oprulles ikke for vore øjne, man får lyst til at aflægge museet et besøg endnu en gang, lidt mere beriget – bedre forberedt – og lidt klogere på mange af de ofte store værker. For i sandhed, det er store formater, vi har med at gøre, men der har også været meget, der skulle fortælles og store vægge, der skulle udfyldes. Det er ikke sofastykker i småformater.

Ud over Frederiksborg Slot indtager Sønderborg Slot lidt en særstilling blandt danske museer ved den fremtrædende plads, historiemaleriet har på stedet. Det er derfor forfatterens hensigt at kaste lys på samlingen, og vel også hensigten at udarbejde en grundigt kommenteret, samlet oversigt over samlingen. Dette må siges at være lykkedes her.

Der belyses i alt 46 malerier med hver sin særskilte undersøgelse. Metoden forekommer velvalgt. Der bliver indledningsvist givet et historisk rids, som baggrundsforståelse for selve værkets motiv, så ved vi, hvor vi står i forhold til virkeligheden. Derpå følger en belysning af selve billedindholdet samt overvejelser over, hvordan dette forholder sig til begivenhederne. Dvs. hvilken vinkel kunstneren har lagt på skildringen af det skete i sit arbejde. Det kildekritiske element er her uomgængeligt, for hvor tæt er maleren på begivenhederne? Hvem har bestilt værket, og hvad er det egentlig, kunstneren vil udtrykke? Kunstneren præsenteres. Forfatterne er helt på det rene med, at det ikke drejer sig om direkte kildemateriale til de historiske begivenheder, men at værkerne oftere udtrykker en anden tids hensigter og moralforestillinger. Værkerne har således to lag i sig, som vi skal forholde os til. Dels den konkrete historiske virkelighed, og dels billedets medbetydning i form af samtidens aftryk. Det sidste er måske i realiteten det mest spændende. Når Martin Bigum i 1996 maler et billede om slaget i 1864 som en parafrase over Vilhelm Rosenstands klassiker om Ottende Brigades modstød fra 1894, og han vender hele slaget rundt, så de agerende går i modsat retning, så er det ikke af interesse for Dybbølslaget, men for at knytte en kritisk kommentar til den aktuelle aktivistiske danske udenrigspolitik, understreget ved en umiskendelig lighed med Uffe Ellemand Jensen i et af soldateransigterne, og når han lader sin velkendte lille dværg i Dannebrog "ART" deltage aktivt i krigshandlingerne, så tilføjer han billedet en dimension, som ingen af de andre kunstnere før ham har gjort det: humoren. For det er et umiskendeligt træk, at intet værk har overskud til humoristiske islæt. Dertil var sagen alt for vigtig.

Hvad møder vi så? Ja, mange klassikere. Carl Blochs legendariske billede af Christian II der går omkring det runde bord, og en hel del andre motiver med denne konge og hans fangenskab samt et ret moderne motiv med Mor Sigbrit som den fyldige figur i kompositionen. Familien Dinesens deltagelse og heltegerninger under de slesvigske krige, samt disse krige generelt som det mest dominerende element i samlingen, afsluttende

med Thomas Kluges kæmpeværk på 250 gange 250 cm med en opstilling på Dybbøl Banke af den samme soldat i fire forskellige positioner, som en kritisk kommentar til det traditionelle heltepatos, de fleste andre billeder rummer. 1864 er kommet på afstand, og der er plads til refleksion over krigens væsen. Et tema gentaget med flere billeder fra 1. Verdenskrig. Tiden under prøjsisk styre får en fin og alsidig dækning afsluttende med Erik Henningsens gribende billede fra Flensborg havn 1920, med titlen *De, der blev tilbage* – efter at genforenings håbet svandt væk.

Bogen er skrevet af historikere, og den er historisk, men den er ikke kunsthistorisk. Dette formuleres eksplicit, ligesom det går som en rød tråd gennem hele fremstillingen. Forfatterne forholder sig direkte til det, der kan ses på billederne, og ofte har de her bedre vilkår end vi som læsere, for det kan uægtelig være vanskeligt at nærlæse et kæmpe værk på 1,5 gange 2 meter i bogens mikroformat på 10 gange 15 cm, men så kan vi jo bare besøge museet, vil forfatterne vel sige? Det sker dog, at de prikker forsigtigt til billedtekniske elementer, som også er vanskelige at komme udenom, men det er lidt som med kattens leg med musen, det foregår ikke i fuldt alvor, og i alt fald ikke med fare for at bevæge sig ud på gyngende grund. Der er dog enkelte gode tilløb. I Otto Baches store billede med den pompøse titel: *Hestgarden indskibes i Korsør i 1848 for at begive sig til krigsskuepladsen*, malet i 1888. Her placeres chefen for garden Christian af Glücksborg, den senere Christian IX, i det gyldne snit i billedets højre side, så tilpas tilbagetrukket, at kongen selv senere beklagede, at han af perspektiviske årsager var gjort lille. "Jeg er skam betydeligt højere end dem alle", beklagede han. Dette element vurderer forfatteren som et udtryk for Otto Baches store hengivenhed for kongens person, idet han derved gør ham til ligemand med de omgivende officerer. Denne vurdering er oplagt, men positionen er ikke så beskeden endda, for da billedet blev malet, var Christian jo blevet landets konge. Og ser man på baggrunden, så udspilles dynamikken netop i bølger ud fra kongen med den store dampskorsten i baggrunden som en vældig magtmanifestation. Den venstre del af billedet ligger hen som en passiv kulisse. Helt det samme gentager sig i Otto Baches andet billede, hvor kongen besøger skanse 2 på Dybbøl. Her er stemningen dyster, og vi aner, at vi står over for det store skæbneslag. Kongen er igen placeret beskeden omgivet af menige soldater, men den øvrige aktivitet i værket udgår igen i bølger fra hans person. Nok optræder kongen som ligemand i nødens stund, men i kompositionen udgår kraften til omgivelsernes aktivitet fra hans person.

Jeg er fuld af forståelse for, at historikerne ikke har villet bevæge sig ind på kunsthistoriens område, men man kan ikke godt behandle billeder, som man behandler skriftlige kilder. Der skal flere slags briller til læsningen, og helt grundlæggende savnes overvejelser over, hvorfor en hel del af klassikerne gennem tiderne har haft så stor en virkningskraft på beskueren. I

flere tilfælde er billedet inkarnationen af hele begivenheden, for vi tænker langt hen ad vejen i billeder.

Samlet set er bogen alligevel interessant og vellykket, ligesom den er en værdig indgangsbibel til museets imponerende samling. God fornøjelse.

Erik Fredens

Nicolaus Schmidt: 1667-2017 Arnis. Die kleinste Stadt Deutschlands. Wachholtz Kiel/Hamburg, 2017, 224 s.

I foråret 1666 pakkede 64 familier fra Kappel deres habengut og flyttede ud til den lille hidtil næsten ubeboede ø Arnæs (tysk: Arnis), to km længere oppe ad Slien. Flytningen var kulminationen på en ældgammel strid mellem indbyggerne i Kappel og godsejerne på Roest, om hvilket tjenesteforhold byens indbyggere skulle have til godsejerne. Nu havde Detlev von Rumohr forlangt, at indbyggerne i Kappel skulle aflægge lensed til ham, med hvad deraf fulgte af tjenestepligt og underordning. Det førte til en ny retssag ved landretten i Flensborg, og til sidst blev det for meget for en gruppe Kappelborgere, der iværksatte flytningen. Arnæs hørte under Domkapitlet i Slesvig og dermed hertugen af Gottorp. Den 11. maj 1667 aflagde de nye indbyggere på Arnæs ed til hertug Christian Albrecht, der således tog det nye samfund under sine vinger. Rent praktisk foretog man en matrikulering af 100 grundstykker langs øens midterakser, som derefter blev fordelt mellem de indvandrede – en parcel blev der også til den enlige fisker, der havde boet i en hytte på øen, inden han fik selskab af folkene fra Kappel.

Arnæs har således en helt enestående oprindelsehistorie, og det var kun på grund af de helt særlige jurisdiktionsforhold og de konkrete magtforhold, der herskede i Slesvig på dette tidspunkt, at det overhovedet lod sig gøre. Flytningen var jo et oprør, som under andre omstændigheder kunne være endt i et blodbad. Sådan gik det dog ikke, men Detlev von Rumohr forsøgte med fredelige midler både at lokke sine tabte undersåtter tilbage og at sætte det nye samfund under pres. De første mange år blev hårde for indbyggerne på Arnæs. Grundstykkerne var små, og der var ikke plads til egentlig landbrug på øen. Det vil sige, at indbyggerne var henvist til fiskeri, småhandel og søfart, som de ifølge et privilegium fra hertugen fik lov til at bedrive. Omkring 1700 var der dog tale om et yderst fattigt samfund med hastigt faldende befolkningstal, men det lille samfund overlevede og blev en såkaldt flække – dvs. et bymæssigt samfund, der dog ikke nød helt de samme privilegier som en købstad. Et egentligt flækkeprivilegium fik Arnæs først af preusserne i 1869.

I løbet af 1700-tallet kom der gang i søfarten, og Arnæs kom til at fungere som havneplads for udskibning af produkter for baglandet på Angel. Efterhånden iværksatte indbyggerne også en forædling af landbrugsprodukter, som eksporteredes til blandt andet København. Hermed er vi kommet ind

på det andet særlige tema i Arnæs' historie. Efterhånden udviklede det lille samfund en søfart, der gjorde det til et af de mest maritimt orienterede samfund i hele Slesvig-Holsten. Det begyndte i 1700-tallet, men første halvdel af 1800-tallet frem til 1864 blev blomstringstiden. Der blev bygget skibe lokalt, og efter de var løbet af stablen, sejlede de helt til Norge, og enkelte gik i langfart til Middelhavet og over Atlanten. Langt de fleste skibe fra Arnæs var jagter, men man kunne også tælle flere skonnerter. Adskillelsen fra Danmark gav dog Arnæs-søfarten et knæk, som byen aldrig kom sig over. Søfarten blev nu koncentreret i de større byer, med havneanlæg, der kunne modtage dampskibe. Som et plaster på såret åbnede man en sømandsskole i Arnæs. Efterhånden modtog man også et større antal badegæster – og omkring 1900 blevet flækken ofte omtalt som "Bad Arnis". Befolkningstallet var dog faldende, og nogen god erstatning for den efterhånden forsvundne søfart blev badeturismen aldrig. Da Arnæs i 1934 blev købstad fik man også nyt byvåben. I det indgår en tegning af jagten *DIE DREI GESCHWISTER*, som man kender fra et skibsportræt fra 1835, hvor den ligger for anker ved Bergen – et nostalgisk blik tilbage på byens og søfartens storhedstid.

En vis nostalgi præger også bysbarnet Nicolaus Schmidts bog om Arnæs, der udkom sidste år i anledning af byens 350-år jubilæum. Der er tale om en flot udgivelse, gennemillustreret med store farvebilleder fra Arnæs' fortid og nutid. De fine billeder følges af en solid, dybdegående og passioneret beskrivelse af Arnæs fra tilblivelsen til i dag. Dispositionen er ind i mellem en smule rodet, men det rokker ikke ved, at der alt i alt er tale om et vellykket værk, som forhåbentlig vil rette nye blikke mod byen og dens særlige historie.

Mikkel Leth Jespersen

**Wiingaard, Helge: PATRIAE ET LITERIS
– Haderslev Katedralskole gennem 450 år.**

Haderslev Katedralskole og Historisk Arkiv for Haderslev Kommune, 2017, 400 s.

Historien om Haderslev Katedralskole gennem 450 år er blevet tilegnet det at skabe begejstring, og det at lade denne begejstring danne nye begejstringer. Det er der ingen tvivl om er lykkedes. Helge Wiingaard har præsteret en beundringsværdig og grundig skolehistorie i anledning af Haderslev Katedralskoles 450 års jubilæum. Og det er ikke blot en skolehistorie, hvor der bliver kigget ind i egen hule, for som sidegevinst bliver Sønderjyllands historie, Slesvigs historie, Danmarks historie og Haderslev historie sat ind i både et lokalt, et nationalt og et internationalt perspektiv. Det er lokalhistorie, når det er bedst. Bogen er omfangsrig og fyldt med et hav af oplysninger. Mængden af stof virker ikke overvældende – selvom bogen vejer 1 kilo og 165 gram. Stofmængden er velorganiseret og opdelt på mange gode

måder. Der er små baggrundsbokse og faktabokse, der er mange gode illustrationer, billeder og statistikker, rum til eftertanke og rum til perspektiv.

Tilligemed er der en god "causering" over ordet begejstring med udgangspunkt i skolens hjemmeside i dag – og der er refleksioner over, hvad det hele har udviklet sig til med skoler for unge, hvor fester, fitness og Facebook er en markant del af tilværelsen.

Til illustrationerne er der gode forklarende tekster og bagest i bogen en samlet oversigt over, hvor de stammer fra – samt mange henvisninger og en omfattende litteraturliste. Endvidere er der en meget fornem "Deutsches Zusammenfassung". Sammenfatningen virker utrolig meningsfuld efter gennemlæsningen, og man kunne fristes til at ønske sig både en dansk og en engelsk sammenfatning. De kunne sikkert bruges af mange.

Bogen beskriver den slesvigske Latinskole fra 1567-1850, den danske og den preussiske lærde skole i perioden 1850-1920, og det danske gymnasium fra 1920-2017.

I store perioder af skolens historie har der været elever fra 12 års alderen og endda i perioder yngre.

Bogens forside er illustreret med Lillian Martinussens allegoriske fremstilling af skolens historie afbildet som et egetræ med skolens grundlægger Hertug Hans den Ældres våbenskjold. Tegningen viser skolens tredelte historie med de tre placeringer gennem de 450 år, de tre skoletyper: Latinskole, Lærd Skole og Gymnasium/HF og skolens tre "fædrelande": Slesvig, Tyskland og Danmark.

For mig har det været en fantastisk oplevelse at få Haderslev Katedralskoles historie præsenteret i Helge Wiingaards bog. På Sønderjysk Skolemuseum har vi for to år siden fået mange ton materialer fra Dansk Skolemuseum, som blevet nedlagt for en del år siden. I den store bunke er der blandt andet skoleprogrammer/årsskrifter m.m. fra stort set alle de skoler, der kan sammenlignes med Haderslev Katedralskole fra de sidste ca. 175 år i Danmark. Vi har siddet to mand og foreløbig gennemgået ca. 3/4 af denne samling. I den forbindelse har det været en gave at få Helge Wiingaards bog med de mangfoldige indgange og perspektiver.

Beretningen om skolens historie er spækket med meningsfyldt baggrundstof og sidefortællinger.

Man mærker tydeligt, at Helge Wiingaard har været en dreven, dygtig og engageret underviser og fagligt utrolig velbevandret. Bogen er efter min vurdering absolut anbefalelsesværdig.

Er skolen særlig? Ja som forfatteren skriver på bagsiden, så er det særligt at have haft to fædrelande, at have overlevet ti krige, at have haft mindst otte forskellige navne, og at der er blevet talt mindst fire forskellige sprog på skolen.

Karl Erik Olesen

Wolf, Hans: Sønderjyder på Østfronten i 1. Verdenskrig.

Syddansk Universitetsforlag, 2017, 314 s.

For et par år siden havnede jeg ganske uden egen skyld i en yderst pinlig situation, som jeg endnu ikke rigtigt ved, hvordan jeg kom ud af. Jeg var blevet bedt om at holde et foredrag om den russiske revolution og Østfronten under Den første Verdenskrig på en højskole i Sønderjylland. Jeg havde netop afsluttet en bog om revolutionen og en lille artikel om de russiske bondesoldater ved fronten, så jeg følte mig godt rustet. Salen var fyldt, og jeg gik i gang, men det varede ikke ret længe, før en af tilhørerne udbød: "Hvor bliver sønderjyderne af?" Jeg fornemmede hurtigt, at vedkommende talte på forsamlingens vegne, og da jeg måtte svare, at jeg intet anede om sønderjyder på Østfronten, blev der lagt et program foran mig, hvor det stod sort på hvidt, at det var det, jeg skulle tale om. Nu var gode råd dyre, men lykkeligvis greb viceforstanderen ind og slog fast, at der var tale om en fejl fra skolens side. De næste godt to timer blev meget lange, men både jeg selv og publikum kom levende fra det.

Jeg ville aldrig have accepteret at holde et foredrag om sønderjyder ved fronten, eftersom der dengang ikke eksisterede nogen fremstillinger om emnet. Det gør der nu takket være lægen og historikeren Hans Wolf (1936). Forud for denne bog havde vi hørt om sønderjyder på Vestfronten fra historikerne Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen (2006), Claus Bundgård Christensen (2009) og sidstnævnte sammen med Martin Bo Nørregård (2012). I dag er der bragt balance i regnskabet, eftersom vi har fået den glemte eller den oversete del af krigen med. Eller rettere noget af historien. Der er nemlig ikke tale om krigshistorie i traditionel forstand – den har vi stadig til gode – men "den lille mands" og dennes kones oplevelse af krigen. På baggrund af et omfangsrigt materiale, der fortrinsvis består af brevvekslinger mellem de udkommanderede sønderjyder og deres koner og mødre, fædrene blandede sig tilsyneladende ikke, får vi et billede af livet til hverdag især på vej til fronten, ved selve fronten og på hjemmefronten. Den sidste passes af konerne. Der bringes lange uddrag af brevene, og forfatteren hævder, at det er brevskriverne selv, der fortæller historien. Man kunne, som forfatteren skriver, måske lige så godt have udgivet brevene; men her er han for beskeden. Han har lavet et meget stort og prisværdigt stykke arbejde ved at indsamle materialet og ikke mindst få styr på det. Det er selvfølgelig i virkeligheden ham, der fortæller historien. Han ordner materialet og deler det op i emner, men han låner hovedpersonernes stemmer og lader dem tale direkte til os. Det er ikke nogen let kunst, og selv om det må siges, at der overordnet er kommet en velskrevet og spændende bog ud af det, så er den ikke fri for gentagelser, og nogle gange kunne vi godt have nøjedes med én dokumentation af en pointe og ikke flere. Men sådan er det vel, når man forelsker sig i kilderne og ikke mindst aktørerne.

Før vi når til brevene, får vi en kompetent og velskrevet indledning om den historiske kontekst. Et af kapitlerne hedder "Mestringsstrategier", men egentlig kunne dette lidt underlige begreb have stået over alle afsnittene. Det er i disse såkaldte strategier forfatteren finder forklaringen på, at de fleste af soldaterne holder ud og overvinder de til tider ekstreme forhold, og at deres koner formår at holde sammen på det hele derhjemme. En af strategierne er troen på Gud og et liv i det hinsides. Det er tankevækkende, så stor en rolle troen tilsyneladende spillede, og man kan ikke lade være med at tænke på, hvad der erstatter denne strategi hos vore dages kampsoldater.

Forfatteren gør opmærksom på, at brevene sjældent indeholder oplysninger om selve kamphandlingerne, men noget er der dog. Der er angst, lemlæstelse og død; men det vil soldaterne helst undlade at fortælle dem derhjemme, og meget taler for, at det var noget de også selv og i hinandens selskab forsøgte at fortrænge. Selv når kuglerne fløj dem om ørene, og granaterne eksploderede, var der plads til vittigheder, sange og almindelig snak. Igen en strategi til overlevelse og bevarelsen af den gode forstand.

Der er også andre ting, der forties eller underspilles i soldaterbrevene. I et brev fra en af de unge koner til "lille far" hedder det, at hun har hørt en masse rygter om, hvad soldaterne fortager sig i pauserne mellem etaperne og krigshandlingerne, og at hun ønsker, han skal skrive ærligt om det. Vi ved ikke, hvad han svarede; og den side af krigen forbliver desværre ved denne og lignende antydninger. Det skal dog nævnes, at nogle af soldaterne ikke undlader at nævne tingene ved deres navn, men det er i deres beskrivelser af tyskernes handlinger. Noget de aldrig selv kunne finde på!

Bogen handler kort sagt om fronten og hjemmefronten til hverdag eller set nedefra. Det er dog hovedsageligt velstående gårdmænd eller gårdmandssønner, der skriver, og det gør det selvfølgelig noget misvisende at tale om "den lille mands krig". Den har vi stadig til gode. Ligesom vi har en egentlig krigshistorie til gode. Hans Wolf har imidlertid vist vejen, og det er en fin, særdeles grundig og veldokumenteret begyndelse.

Erik Kulavig

Vi har fra forfatteren af *Kampen om lokalhistorien 1-2* modtaget en indsigelse mod anmeldelsen, som blev bragt i *Sønderjyske Årbøger 2017*, idet anmeldelsen efter forfatterens mening er foretaget ud fra forkerte præmisser. Da vi har vurderet, at indsigelsen og et eventuelt gensvar ikke egner sig til optagelse i årbogen, henvises interesserede læsere til eventuelt selv at sammenholde med andre anmeldelser af værket. Vi kan konkret henvise til en anmeldelse på historie-online.dk.

Forfatterliste

Katrine Crone, stud. mag. i historie ved Aarhus Universitet, tlf. 29 93 31 11,
e-mail: katrincecrone@hotmail.com

Martin Sejer Danielsen, ph. d., videnskabelig assistent hos Center for Navneforskning, Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet, tlf. 35 33 77 42, sejer@hum.ku.dk

Thomas Bonnemann Egebæk, cand. mag. i historie og religionsstudier fra Syddansk Universitet, tlf. 30 51 12 19, e-mail: thomas19914@hotmail.com

Erik Fredens, tidligere studieleder på A.P. Møller skolen,
e-mail: fredens@post5.tele.dk

Martin Göllnitz, adjunkt, dr. phil., Johannes Gutenberg-Universitet,
Institut for Historie, tlf. +49 61 31 392 9372, e-mail: mgoellnitz@uni-mainz.de

Jens-Christian Hansen, ph. d., museumsinspektør og afdelingsleder for Nyere Tid og Historisk Arkiv ved Vendsyssel Historiske Museum,
tlf. 30 38 86 23, e-mail: jch@vhm.dk

Lars N. Henningsen, dr. phil., tidl. arkiv- og forskningsleder, tilknyttet Studieceter for Sønderjyllands Historie ved Rigsarkivet i Aabenraa,
tlf. 74 62 78 17, e-mail: larsnhenningsen@gmail.com

Mikkel Leth Jespersen, ph. d., museumsinspektør, Museum Sønderjylland,
tlf. 65 37 08 55, e-mail: mije@msj.dk

Erik Kulavig, lektor lic. phil., Syddansk Universitet, tlf. 65 50 34 16,
e-mail: kulavig@sdu.dk

Jesper Laursen, dr.phil., redaktør, Moesgaard Museum, tlf. 23 44 29 68,
e-mail: jel@moesgaardmuseum.dk

Henrik Lundtofte, ph. d., Arkivleder ved Historisk Samling fra Besættelsestiden,
tlf. 76 16 39 95, e-mail: henlu@sydvestjyskemuseer.dk

Martin Bo Nørregaard, historiker, cand. mag., Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, e-mail: mbn@dcbib.dk

Karl Erik Olesen, Fondsbestyrelsesformand Sønderjysk Skolemuseum,
tlf. 21 21 63 80, keohaderslev@gmail.com

Max Odsbjerg Pedersen, stud. mag. i historie ved Aarhus Universitet,
tlf. 20 49 35 90, e-mail: max.odsbjerg.pedersen@post.au.dk

Klaus Tolstrup Petersen, leder ved Den Slesvigske Samling, cand. mag.,
tlf. +49 46 18 69 7140, e-mail: ktp@dcbib.dk

Adrian Schaefer-Rolffs, politisk konsulent, Berlin, dr. phil.,
e-mail: a.schaefer-rolffs@posteo.de

H. E. Sørensen, forfatter, Skærbæk, e-mail: melbyhus@mail.tele.dk

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2017

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe in Nordschleswig

Året 2017 var i stor udstrækning præget af 150-året for Slesvig-Holstens indlemmelse som provins i den præjssiske stat. Derfor blev især foredraget *Reform und Modernisierung – Schleswig-Holstein als preußische Provinz* efterspurgt mange gange. Alt i alt blev der med dette og andre foredrag afholdt cirka tyve foredragsaftener. Heri er ikke medregnet de orienteringer om det tyske mindetals almindelige historie og dets fortid, der blev givet til gæstende grupper fra Bund Deutscher Nordschleswiger. Foruden de egne foredrag viste foredragsrækken *Schleswigsche Gespräche*, der i 2017 blev holdt sammen med *Deutsche Kulturgesellschaft*, sig at være vellykket.

Blandt de nye indleveringer til arkivet bør foruden mindre nyherhvervelser først og fremmest nævnes en bestand fra Anna Klindt, som kom til arkivet, da den 103-årige Anna Klindt måtte forlade sit hjem. For datteren, der tømte huset, var det særligt vigtigt igen og igen at gøre opmærksom på, at hun anså sin mors, Annas rolle i alt, hvad hendes mand, Peter Klindt havde ydet som lærer og skoleleder i det tyske mindretals skoler, for undervurderet – Anna Klindt tilkommer en betydelig del deraf, og hertil må der henvises, når arkivet registreres.

I 2017 udkom efter nogle forsinkelser en større publikation for Der Landesbeauftragte für Politische Bildung in Schleswig-Holstein: Et overblik over mindretallenes historie og fortid i Slesvig-Holsten – altså danskere, frisere, sinti og roma, inklusiv den tyske folkegruppe i Danmark.

I 2017 kom en kommende publikation i anledning af 100års jubilæet for Der Landwirtschaftliche Hauptverein für Nordschleswig yderligere i fremdrift, og der blev lavet en række omfangsrige interviews med landbrugere af den ældre generation, som giver et overblik over tidsrummet siden 1950'erne og 1960'erne.

Endeligt lagde et online-kursus om folkeafstemningen i 1920, der blev designet sammen med museet på Sønderborg Slot, beslag på en masse tid og arbejdskraft fra sommeren 2017 til år 2018. Her viste det gode samarbejde mellem Museum Sønderjylland – såvel som med andre danske institutioner – og den tyske folkegruppes arkiv og historiske forskningsafdeling sig på ny.

Det samme gjaldt i 2017 for samarbejdet med alle andre partnere, arkiver og museer, historiske foreninger og pressen – jeg takker alle hjerteligt for dette tillidsfulde samarbejde.

Frank Lubowitz

Center for Grænseregionsforskning

2017 var året, hvor Center for Grænseregionsforskning fik tildelt sekretariatet for verdensorganisationen Association of Borderland Studies – og efter få måneder igen trak sig på grund af vanskeligheder med at forhandle en gangbar løsning på en række administrative processer i organisationen. Denne oplevelse rigere fortsatte centeret sine udadvendte aktiviteter i andre fora med deltagelse af de fleste ansatte i det internordiske grænseprojekt i samarbejde med University of Eastern Finland, Malmö og Bergen. Konstruktive workshops blev i årets løb afholdt i de to sidstnævnte byer. Centerets medarbejdere deltog med oplæg både om den dansk-tyske grænseregion og om andre europæiske grænseområder, der er genstand for forskning i Sønderborg.

I efteråret 2017 begyndte de første studerende på den reformerede bacheloruddannelse i European Studies/Statskundskab. Det står dog allerede i skrivende stund klart, at vi allerede i 2019 igen må indstille os på ændringer i studiet. Det ser dog også endelig ud til, at uddannelsen i europæiske studier bliver tonet efter de ønsker, som centerets medarbejdere i mange år har kæmpet for at få opfyldt.

Sønderjyllands Forskningsfond har bevilget centeret midler til afholdelse af workshops under overskriften »The Cimbrian Peninsula: Space, Change and Continuity«, hvor formålet er en regional undersøgelse af forbindelserne på halvøen, historisk men i høj grad også i et moderne perspektiv med blik på de mange infrastrukturelle og regionale forandringer. Projektet vil ikke se løsevet på grænseregionen, men relatere den til de tilgrænsende regioner nord og syd for grænsen.

Center for Grænseregionsforskning fik tilgang af ph.d. Christilla Roederer-Rynning, først som lektor, men i mellemtiden som professor MSO. Der er tale om en rokering, idet Christilla har været ansat i Odense i mange år, men med en stærk profil ikke mindst i European Studies giver hendes tilknytning en chance for at styrke dette vigtige felt, som tegner centerets uddannelsesaktiviteter i forbindelse med vores bachelor.

Desuden er ph.d. Tobias Haimin Wung-Sung knyttet til centeret som post.doc. med projektet »From Fifth Column to Poster Child?: Danish Perceptions of the German-minded Minority in South Jutland, 1945-95«, der fortsætter hans forskning i efterkrigstidens samfund nord for grænsen. Projektet er finansieret af Sønderjyllands Forskningsfond.

Steen Bo Frandsen

Danevirke Museum

Verdenskulturarvs-ansøgningen

Desværre blev Danevirke og Hedeby ikke i første omgang optaget på UNESCO's liste over verdenskulturarv. Men kommissionen nærede ikke tvivl om, at både Danevirke og Hedeby er værdige til at indtage en plads på listen. Landet Slesvig-Holsten / Tyskland søger derfor på ny om at få Danevirke og Hedeby optaget. Den nye ansøgning med titlen "The Archaeological Border Landscape of Hedeby and the Danevirke" nåede at få et forord med af daværende kulturminister Anke Spoorendonk. Den internationale museumskommission ICOMOS' inspektionstur har fundet sted, og en bedømmelse af ansøgningen forventes i løbet af sommeren 2018.

Konserveringen af Valdemarsmuren

År 2008 forsøgte fredningsmyndighederne at konservere de synlige rester af kong Valdemar den Stores teglstensmur. Den omfattende og meget dyre konservering har dog kun til dels båret frugt. Muren tager fortsat skade, især i vinterhalvåret, vind og vejr er hårde ved det middelalderlige murværk. Murstenene knækker og mørtel bliver vasket bort i slut og regn.

Både Slesvig-Flensborg Amt og Landsregeringen har afsat et større pengebeløb til teglstensmurens konservering. Amtet har hyret et firma med speciale inden for restaureringsopgaver, der arbejder på at finde frem til, hvad der skal til for at stoppe murens forfald.

Skole og museum

Med den nye danske skolereform er der i skolen kommet ekstra fokus på museerne. Det mærker vi også hos os i form af et stigende antal henvendelser fra skoler, der er interesserede i et decideret skoleprogram. Det forsøger vi så vidt muligt at imødekomme med vores tilgængelige ressourcer ved at tage udgangspunkt i museets formidling. Men det, den såkaldte "Åbne Skole" ønsker, er ikke kun en guidet tur langs med volden eller en rundgang i udstillingerne. Skolernes lærerkræfter spørger ind til sæt af færdigt udarbejdede undervisningsmidler, der er tematiseret omkring emner som identitet, grænser og mindretal.

Vi hjælper, hvor vi kan med at tilrettelægge skoleklassernes besøg i Sydslesvig og tilbyder at komme med forslag til undervisningsforløb f.eks. i forbindelse med lejrskoleophold i landsdelen. Det er en stor udfordring at udarbejde undervisningsmidler, og vi ser frem til et øget samarbejde med mindretallets institutioner for at kunne løfte opgaven og sammenfatte/udarbejde et skolemateriale, som indeholder, hvad vore organisationer eksplicit ønsker at formidle om mindretallet til skolerne nord og syd for grænsen.

Kort og langt

Museet kan efterhånden se tilbage på et årelangt godt og frugtbart samarbejde med det lokale turistbureau Ostseefjord - Schlei. Fællesmålet er at gøre reklame for vores landsdel og områdets seværdigheder, herunder selvfølgelig især de historiske lokaliteter, der hvert år tiltrækker et stort antal gæster. Vi er gået sammen om at genudgive et turistkort over nærområdet Danevirke – Hedeby, så nu kan man igen finde rundt og træde de stille stier og veje, lige fra Egernfærde i øst til Hollingsted i vest langs med voldstrækninger og runesten. Giv tid – og tag det lidt med ro, lyder turistbureauets opfordring til turisterne. Og med det nye vandrekort er der noget at tage fat på for "stavkarle", cyklister og selvfølgelig også for de lidt mere travle bilister.

"Det ukendte Danmark"

var et tv-program om vikingetiden, hvor arkæologer fortalte om fund og begivenheder fra Slesvig. Museumsinspektøren fortalte om Danmarks formentlig ældste kirkeklokke, der blev fundet i Hedeby havn, formentlig i forbindelse med Ansgars missionsvirksomhed og landets første kirke.

Programværterne Sisse Fisker og Mark Stockholm ledte gennem programmet, og et panel med blandt andet kendissen Søren Ryge Petersen og arkæologen Lennart Madsen medvirkede som juramedlemmer, da det blev diskuteret, hvilken fortælling der er med til at gøre vores land lidt større. Det blev Hedeby, for denne betydningsfulde lokalitet kan man selvfølgelig ikke komme udenom, når vi snakker vikingetid i Danmark.

Nis Hardt

Deutsches Museum Nordschleswig og Deutsches Schulmuseum Nordschleswig

Nordslesvigs tyske museer samlet i et hus

Ved udgangen af 2017 sluttede et begivenhedsrigt år for Nordslesvigs tyske museer. Selv om forandringerne allerede tidligere havde varslet deres komme, så blev vi overraskede over, hvor hurtigt det gik. Midt i oktober 2017 flyttede samlingen ved Deutsches Schulmuseum Nordschleswig fra Aabenraa til Sønderborg og endte dermed sin 15-årige historie i Aabenraa. Mange forhold havde bidraget til beslutningen om at flytte. Beliggenheden i et boligområde, de begrænsede muligheder og behovet for at renovere de eksisterende lokaler, hvis de fortsat skulle benyttes. Dertil kom et ønske fra den tyske børnehave, Jürgensgaard, om en udvidelse, og endnu vigtigere var det, at bibliotekets lokaler på Rønhaveplads i Sønderborg på samme tid blev ledige. I mellemtiden kunne enkelte dele af skolemuseet genopbygges dér. Hvor længe de vil kunne ses der, afhænger af stedets ombygningsplaner.

Det har grundlæggende været et vellykket år for begge museer. Antallet af besøgende i netop Sønderborg taler for sig selv. Tilsammen 1.616 personer besøgte museet der i 2017. Det er en stigning på 715 gæster i forhold til året før. I Aabenraa kunne vi indtil midten af oktober tælle 169 besøgende. Hvis man indregner, at der manglede 2½ måned, ville man formentlig være endt på skolemuseets hidtidige gennemsnit. Det ligger for de sidste 15 år på cirka 200 gæster per år. Til syvende og sidst har besøgstallene i Aabenraa vel også talt for en flytning til Sønderborg for at styrke denne lokalitet og for dér at kunne præsentere det tyske skolemuseums gode indhold til en større gruppe af besøgende.

Afgørende for de høje besøgstal i Sønderborg var skolebesøgene. Således kunne vi igen hilse gymnasiasterne fra Herlev velkomne, ligesom eleverne fra Den Tyske Efterskole i Tinglev også hører til de tilbagevendende gæster. Dertil kom sidste år et større antal elever fra Verl fællesskole ved Bielefeld. De høje besøgstal var imidlertid også et resultat af de forskellige arrangementer. Således blev "museums-knejpe-quizen" gennemført to gange, man deltog i Sønderborg tyske skoles sommerfest, bidrog med et ekstra tilbud til spejdnernes lejre og var vært for en foreningsaften for Deutschen Jugendverbandes für Nordschleswig (DJfN).

Ungdomsforbundets foreningsaften kom desuden i stand, fordi vi i september kunne indvi særudstillingen *Mehr als Sport – Vereinsleben innerhalb der deutschen Minderheit*. Forud var gået en indsamling af udstillingsgen-

stande hos Ungdomsforbundet og dets tilknyttede foreninger, og i museet kunne vi samtidigt lukke enkelte huller i vores samling. Således fandtes der hidtil næsten ingen genstande vedrørende temaet "nævebold". Udstillingen blev godt modtaget af de besøgende og bidrog også til de gode resultater for 2017. Den kan stadig ses i museet frem til den 30. april 2018.

Sidst på året kunne vi ved siden af særudstillingen om foreningslivet præsentere endnu en særudstilling på museet. Det blev muligt, da flytningen af det tyske bibliotek i Sønderborg frigav nogle lokaler. *In zwei Welten – 25 deutsche Geschichten, deutsche Minderheiten stellen sich vor* gav et overblik over de tyske mindretal i Europa og blev organiseret som en vandrestilling af Arbeitsgemeinschaft Deutscher Minderheiten. Udstillingen kunne ses hos os til starten af 2018.

Registreringen af udstillingsgenstandene er ligeledes skredet godt fremad i det forløbne år. Der blev i 2017 oprettet i alt 261 nye registernumre, men det betyder ikke, at vi også har modtaget 261 nye genstande. Et stort antal af disse registernumre vedrørte

udstillingsgenstande, som allerede

havde været anbragt på museet i længere tid, men først kunne registreres nu eller var registreret efter det gamle registreringssystem. Herunder befandt sig for eksempel genstande fra A. G. Nissens afleveringer, fra projektet mindretalsliv eller fra Deutsches Schulmuseum Nord-schleswig. Sidste år er det også lykkedes os at gennemse enkelte af museets bageste kroge, hvorved der fremkom nogle ægte "museumsfund". I alt er der nu tildelt 2.788 registernumre. Ud over at registrere den "gamle bestand" kunne vi også tilføje nogle enkelte nye indleveringer, for eksempel en trøje fra DDR's landshold i nævebold fra 1990. Men hvordan

kom denne trøje til Nordslesvig? I Danmark blev nævebold kun spillet af tyske mindretalsforeninger, og derfor udgjorde et udvalg af disse foreninger det danske landshold i nævebold og deltog som sådant ved verdens- og europamesterskaberne. Ved verdensmesterskabet i Østrig i 1990 mødtes DDR og Danmark for første og eneste gang. DDR vandt kampen tårnhøjt, og ved den anledning blev der udvekslet trøjer mellem spillerne. Kun 15 dage senere eksisterede DDR ikke længere.

De primære opgaver i 2018 bliver forberedelsen af den forestående omdannelse af museet, men indtil byggearbejdet går i gang, vil vi også fortsat tilbyde arrangementer, deriblandt en historisk cykeltur i samarbejde med DJfN den 6. maj. Den 21. maj (pinsemandag) indbyder vi til biograf og brunch i museet, og den 1. juni afvikles endnu en "museums-knejpe-quiz" med fokus på skolemuseets udstillingsgenstande.

Hauke Grella

Forskningsafdelingen (FA) og Den Slesvigske Samling (DSS) ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Det seneste år har været præget af en række projekter og udgivelser. Vi har desuden modtaget en lang række bogdonationer til Den Slesvigske Samling samt arkivalier til arkivet, hvilket vi er yderst taknemmelige for.

I løbet af foråret 2018 afsluttedes sammenflytningen af FA, DSS og biblioteket for European Center for Minority Issues i fælles lokaler på Dansk Centralbibliotek i Flensborg (DCB). Det nære samarbejde betyder, at det nu er muligt at finde bøger om Sønderjylland/Slesvig og mindretal i hele Europa samt arkivalier om det danske mindretal under et og samme tag. Vi kan derfor tilbyde et unikt samlet tilbud med såvel vejledning som materialer om regionen og mindretal i hele Europa.

Der er desuden etableret et nyt forskningsudvalg med repræsentanter fra Syddansk, Aarhus og Kiels Universiteter; Historisk Samfund for Sønderjylland; Rigsarkivet og Danevirke Museum. Udvalget skal både forholde sig til den historieforskning, der finder sted i FA og DSS, og være med til at udvikle afdelingernes faglige kontaktnet i Danmark og Slesvig-Holsten.

Forskning

I maj forsvarede Merete Bo Thomsen sin ph.d.-afhandling "Danskindede i udvalgte sydslesvigske landdistrikter – nationale praksisser 1919-1933" på Syddansk Universitet. Projektet har været tre år undervejs, og afhandlingen forventes at udkomme som bog i begyndelsen af 2019. Rejhan Bosnjak er fortsat i gang med sit ph.d.-projekt om det danske mindretals selvforståelse, mens Mogens Rostgaard Nissen har afsluttet sit manuskript til en biografi om Karl Otto Meyer, som forventes at udkomme i slutningen af 2018 med titlen "Karl Otto Meyer – polemiker, politiker og publicist".

I sensommeren 2018 udgav DSS antologien *Sønderjylland-Schleswig Kolonial – kolonialismens kulturelle arv i regionen mellem Kongeåen og Ejderen* redigeret af Marco Petersen. Antologien omhandler grænseregionens forbindelser til de danske og tyske kolonier og afslutter projektet "Sønderjylland-Schleswig Kolonial", som blev gennemført i samarbejde med Søfartsmuseet i Flensborg og Museum Sønderjylland / Kulturhistorie Aabenraa. 25 forfattere fra Danmark, Tyskland og Jamaica har bidraget til antologiens 22 artikler.

Mogens Rostgaard Nissen har det seneste år publiceret en artikel om økonomisk historie i tidsskriftet "Rubicon", der udgives af og til historiestuderende på Syddansk Universitet. Han har desuden skrevet to artikler i Grenzfriedenshefte; "Karl Otto Meyer – ein junger Aktivist in Dänemark 1945-49" og "Der Fall Karl Wolff. Die Absetzung eines Kreisverwaltungs-chefs in der unmittelbaren Nachkriegszeit". Dertil kommer artiklen »Karl Otto Meyer – so Dänisch zu leben, dass es ansteckt«, der er udgivet i festskriftet til Thomas Steensen.

Formidling

I løbet af året har medarbejderne i de to afdelinger afholdt 25-30 foredrag i Sydslesvig og i Danmark, ligesom der er afholdt 20-25 oplæg på DCB for forskellige danske og tyske besøgsgrupper. Derudover har FA og DSS afholdt eller deltaget i en række større formidlingsarrangementer og -projekter.

I DSS har året på mange måder stået i kolonialismens tegn. Blandt andet har vi sammen med Søfartsmuseet i Flensborg og Museum Sønderjylland / Kulturhistorie Aabenraa lavet en vandrestilling og hjemmeside <http://www.sonderjylland-schleswig-kolonial.eu/>, som beskriver udvalgte steder i regionen med relationer til de tidligere kolonier. Den 26.-27. oktober 2017 afholdtes en festival på biblioteket og søfartsmuseet i Flensborg med både kunst, teater og foredrag, som markerede 100-året for salget af De Dansk Vestindiske Øer til USA. I ugen op til jul havde vi besøg af Duborg-Skolen, som benyttede DSS til en emneuge om kolonialisme og Flensborg. Derudover afholdt FA og DSS i forbindelse med Forskningens Døgn d. 26. april 2018 igen i år en foredragsdag for cirka 120 gymnasieelever fra Duborg-Skolen og A. P. Møller Skolen med emnet kolonialisme i et lokalt/regionalt perspektiv.

FA har været involveret i to ugelange sommerskoler for universitetsstuderende. Den første fandt sted på Syddansk Universitet, hvor 14 historiestuderende arbejdede med feltbreve, udvekslet mellem sydslesvigiske soldater og deres pårørende under Anden Verdenskrig. Baseret på resultaterne fra sommerskolen bragte Flensborg Avis syv kronikker. Den anden sommerskole var arrangeret af FA sammen med Syddansk Universitet, Kiels universitet og Conrad Adenauer Stiftung, hvor cirka 35 danske og

tyske studerende deltog. I 2018 er der tilmeldt 45 danske, tyske og internationale studerende, og sommerskolen afholdes i slutningen af august.

Vanen tro deltog FA og DSS på en fælles sønderjysk stand ved de Historiske Dage i København. I år havde vi lagt fokus på at illustrere hjemmefronten i Sønderjylland under Første Verdenskrig. Derfor havde vi medbragt smagsprøver på erstatningskaffe og kålrabikage samt lavet et sortbørsmarked, hvor gæsterne kunne indgå byttemarked. I juni deltog vi igen i den historiske dag i Slesvig-Holsten, som arrangeredes af Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte.

14. marts 2018 havde vi fokus på Flensborgs stolte håndboldtraditioner i danskerklubben SG Flensburg-Handewitt. Her havde vi besøg af den tidligere danske landsholdsspiller Thomas Mogensen og forfatter og journalist Lasse Ryom. Ryom fortalte om sin nye bog "Grænseløs lidenskab – en dansk-tysk håndboldhistorie", mens Mogensen lod sig interviewe om tiden som landsholdsspiller og tiden i SG Flensburg-Handewitt.

Det seneste år har Mogens Rostgaard Nissen skrevet månedlige kronikker til Flensburg Avis om Karl Otto Meyer, og Martin Bo Nørregård har hver måned skrevet en artikel om sydslesvigske soldater under Første Verdenskrig.

Håndboldspilleren Thomas Mogensen (th) og journalisten Lasse Ryom deltog i 2018 i et arrangement om håndboldklubben SG Flensburg-Handewitt. Foto: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Arkivet

I løbet af det seneste år er der indleveret cirka 50 arkivmeter dokumenter til Arkivet samt flere hundrede fotografier samt 21 film og 19 lydbånd. De største enkeltafleveringer er foretaget af den tidligere generalkonsul, Henrik Becker-Christensen, og af den danske menighed i Slesvig by. I løbet af året er der foretaget mange nye materialescanninger, så der nu findes knap 25.000 søgbare billeder, plakater med mere på arkiv.dk. Vi har således omkring 23.000 årlige søgninger på "vores" materiale i arkiv.dk.

Mogens Rostgaard Nissen og Klaus Tolstrup Petersen

Frøslevlejrens Museum

Besøgstal

Museet har i 2017 haft 25.108 gæster. 2017 er det første hele år, vi har kunnet måle udviklingen i besøgstallet på, siden genindførelsen af entré på museet den 1. juli 2016. I forhold til det seneste år uden entré, det vil sige 2015, er der altså sket omtrent en halvering af besøgstallet. Det bekræfter den tendens, vi kunne konstatere det sidste halve år af 2016, efter at entréen var blevet genindført.

Det er museets opfattelse, at entréen ikke mindst har medført en nedgang i antallet af gruppebesøg i forbindelse med arrangerede busture til grænselandet, hvor et besøg på museet tidligere ofte er blevet lagt ind i

programmet. På den baggrund vil vi arbejde for i 2018 at få gennemført en rabat (i lighed med tidligere) for større besøgsgrupper, og vi har grund til at tro, at Nationalmuseets direktion vil være positive over for denne tanke.

Det faldende besøgstal – ikke mindst hvad angår større grupper – kan også aflæses i antallet af forudbestilte foredrags- og omvisningsarrangementer. Museet afholdt i 2017 i alt 161 arrangementer mod 230 i 2016.

Formidling, forskning, publiceringer og andet

Museumsinspektør Dennis Larsen holdt i 2017 seks eksterne foredrag med afsæt i sine publikationer om danskeres tjeneste i SS. Overinspektør Henrik Skov Kristensen holdt 23 eksterne foredrag, hovedsageligt med udgangspunkt i egen forskning og egne publikationer over årene. De 161 interne foredrag og omvisninger blev i 2017 primært varetaget af Marianne Kröger, Bent Hansen og Toni Fischer, sekundært af museumsinspektør Dennis Larsen.

Dennis Larsen har i 2017 arbejdet på et manuskript med arbejdstitlen *Danske SS-straffefanger, desertører og henrettede i tyske SS-straffelejre, fængsler og interneringslejre 1941-1945*.

Henrik Skov Kristensen har i 2017 afsluttet to manuskripter, som bliver publiceret i 2018. Dels en større afhandling med titlen *Gerningsmænd eller ofre? Erindringer om nazismen, den 2. Verdenskrig og efterkrigsårenes retsopgør med særligt henblik på det tyske mindretal i Sønderjylland*. Dels et bidrag med titlen *”Lejrkommandant i Horserød og Frøslev: Sturmbannführer Hillgärtner og Hauptsturmführer Schriever”* til en kommende antologi med titlen *Hitlers mænd i Danmark*, redigeret af John T. Lauridsen og Henrik Lundtofte. Men dette bidrag har Henrik Skov Kristensen taget hul på udarbejdelsen af en tidligere annonceret bog om de tyske politifangelejre i Danmark, det vil sige Horserød 1943-1944 og Frøslev 1944-1945.

Henrik Skov Kristensen publicerede i 2017 *”Frøslevlejren – fangelejr, museum, erindringssted”* i *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2017, s. 294-307.

Museet ved Henrik Skov Kristensen har endvidere i 2017 medvirket i adskillige radio- og TV-programmer, hvor emnet har været den 2. verdenskrig og besættelsestiden. Der har været tale om dels interviews i forbindelse med dagsaktuelle emner, som for eksempel den tidligere århusianske Gestapo-agent Grethe Bartrams død (der også gav anledning til en længere portrætudsendelse om hende på Radio24syv), dels om medvirken i radio- og TV-dokumentarudsendelser, for eksempel om retsopgøret og Fårhuslejren. I sidstnævnte tilfælde har museet tillige stillet kildemateriale til rådighed.

Henrik Skov Kristensen har endvidere fungeret som censor i faget historie ved landets universiteter og som fagfællebedømmer af videnskabelige skriftlige arbejder.

”Skriv dig gennem historien”

I maj 2017 medvirkede museet ved et initiativ ”Skriv dig gennem historien”, arrangeret af Movellas, Nationalmuseet og Danstænderforeningens Forlag. Unge forfatterspirer på mellem 13 og 22 år skulle med udgangspunkt i ophold/overnatninger på Trelleborg, Kronborg Slot og Frøslevlejren lade sig inspirere til at skrive en novelle om enten vikingetiden, renæssancen eller den 2. Verdenskrig – netop med udgangspunkt i de tre steders historie. I forbindelse med opholdet blev de unge skribenter besøgt og inspireret af en professionel forfatter, i Frøslevlejrens tilfælde forfatteren Kim Leine. Museumsinspektør Dennis Larsen og museumsvært Lisa Andersen styrede arrangementet sikkert i land. Resultatet af novelle-konkurrencen, som blev indgående dækket af DR, offentliggøres i løbet af vinteren 2017-2018.

Personale

I december 2016 mistede museet en skattet og dygtig medarbejder, da fuldmægtig Ole Thomasen døde efter kort tids sygdom. Det er betegnende for Oles mangesidede kompetencer, funktioner, flid og fleksibilitet, at museet har måttet ansætte hele tre nye medarbejdere for at dække de funktioner, han over en lang årrække alene havde bestridt, nemlig dels to museumsværter med maksimalt 10 timers tjeneste i ugen, som skal dække weekendvagter, dels en 30-timers museumsvært, der indtil videre er ansat 10 måneder om året.

Henrik Skov Kristensen

Museum Sønderjylland*Forord*

Gennem 2017 fungerede Museum Sønderjylland på mange måder, som det havde gjort, siden museet blev skabt ved en fusion i 2006. Alle medarbejdere var ansat i Museum Sønderjylland, økonomiske dispositioner af betydning blev truffet centralt, og alle samlinger henhørte under Museum Sønderjylland. De mange museer og besøgssteder blev drevet som hidtil, og sådan fungerede museet til udgangen af 2017. Som det fremgår af Museum Sønderjyllands årsberetning for 2017 stod en stor del af året imidlertid i omorganiseringens tegn. Allerede midt på året var strukturen og en række roller i den ny organisation kendt, selv om ændringerne først trådte i kraft 1. januar 2018.

Forberedelsen af omorganiseringen var en væsentlig opgave, der fandt sted i sammenhæng med en revision af museets vedtægter. Vedtægterne blev ændret med hensyn til sammensætningen af bestyrelsen, som fremover suppleres med relevante kompetencer udefra. Arbejdet med en klar vision og en ny langsigtet strategi for Museum Sønderjyllands udvikling var endnu en milepæl. Disse tiltag skal tilsammen sætte Museum Søn-

derjylland i stand til at forfølge sine mål og udvikle museerne med flere og bedre tilbud til gæsterne. Omorganiseringen fandt sted ved årsskiftet 2017/18, men en virksomhed ændrer sig ikke fra dag til dag – erfaringen siger, at der går flere år, før en organisation er helt på plads efter denne type ændringer, og heller ikke nye tiltag, som følger af strategien, kommer af sig selv. De skal planlægges, udvikles og koster penge, og derfor vil museets planer først gradvis tage form over de førstkommende år.

Trods et stort statstilskud og et flot tilskud fra de fire sønderjyske kommuner er Museum Sønderjylland under økonomisk pres i disse år, både på grund af løbende nedskæringer i det statslige tilskud og på grund af de forøgede krav, der stilles til museerne. Museum Sønderjylland støtter de øgede kvalitetskrav, hvilket museets strategi tydeligt afspejler, men store, fusionerede museer som Museum Sønderjylland agerer i et helt andet landskab end et stort museum på én adresse i en stor by. Museets geografiske spredning, mængden af enkeltmuseer og besøgssteder og en lavere befolkningstæthed er alle parametre, der udfordrer museet og kræver nye måder at arbejde og tænke på.

Museets bestyrelse kan ikke stærkt nok opfordre til, at der fra statslig side tages hensyn til de museumsinstitutioner, der er skabt gennem mere end 150 år, og som også i dag udgør en grundsten i dannelsen af identitet og lokal forankring for mange danskere og spiller en vigtig rolle for at binde nutidens Danmark sammen og skabe indsigt, perspektiv på og forståelse for det samfund, vi lever i.

Årsberetningen for 2017 bryder med de foregående års opdeling i enkeltmuseer og fremhæver i stedet væsentlige initiativer og arbejdsområder, årets vigtigste udstillinger, tilbud til skolerne, museets forskning og det arkæologiske arbejde i mere letlæste tekster. Fra 2018 vil årsberetningerne få en ny form, der i endnu højere grad afspejler den nye organisation, der driver en række vigtige museer med fokus på borgerne i Sønderjylland og regionens mange turister.

Bestyrelsesformand Simon Møberg Torp – Direktør Henrik Harnow

Årsberetning 2017 – et år i forandringens tegn

Museum Sønderjyllands udfordringer

2016 var et vanskeligt år for Museum Sønderjylland. Arbejdet med at komme fri af en række udfordringer og problemer er beskrevet i årsberetningen for 2016, og her skal blot kort introduceres de problemstillinger, der satte baggrunden for arbejdet i 2017, foruden de tiltag, der blev besluttet i 2017, hvor årets væsentligste arbejdsopgaver på overordnet niveau for bestyrelsen og ledelsen var at tilpasse organisationen til de kommende års arbejde og nye mål.

I 2016 kom museet især på grund af besparelser i en økonomisk vanskelig situation, ligesom kvalitetsvurderingen af museet pegede på flere forhold, som der var grund til at tage hånd om. På de faglige ansvarsområder var arbejdet til gengæld langt overvejende af høj kvalitet, dog med udfordringer med hensyn til magasinering af genstande, og på nogle museer var der ikke tale om en tidssvarende formidling. Disse forhold blev adresseret i 2016, hvor bestyrelsen også tog beslutning om at lukke et antal museer og udstillinger under Museum Sønderjylland for at fokusere museets arbejde. Beslutningerne i 2016, som også førte til et mindre antal afskedigelser, trak spor ind i 2017, især med hensyn til lukning eller udskillelse af Haderslev Bymuseum, Ehlers Lertøjssamling, Slesvigske Vognsamling, Oldemorstof og Bov samt Jacob Michelsens Gård i Aabenraa.

Ved udgangen af 2017 var det omfattende og meget forskelligartede arbejde med i juridisk forstand at lukke eller udskille vidt forskellige museer til overvejende kommunal drift stort set til ende, og kun mindre aspekter af samlingsudskillelsen udestod.

Forberedelsen af omorganiseringen

I 2017 – 11 år efter skabelsen af det fusionerede Museum Sønderjylland – fungerede museet stadig på nogle områder som en sammenslutning af selvstændige museer, blandt andet med hensyn til den daglige drift, på de fleste tekniske områder med it, telefoni m.v. og på visse områder også med hensyn til økonomi og planlægning. Fusionen havde stået sin prøve over mere end 10 år, men også vist svagheder – blandt andet evnen til at prioritere på tværs af museet og til at løfte store fælles projekter med en betydelig økonomi og behov for at hente substantielle eksterne bidrag.

Omorganiseringen, der finder sted 1. januar 2018, har især haft fokus på tre områder:

- At skabe helhed og sammenhæng i beslutninger på tværs af museet
- At skabe fokuseret og effektiv information og kommunikation i og om museet
- At træffe beslutninger fastholdes og forankres i museet

Den valgte model for omorganiseringen af Museum Sønderjylland er en enhedsorganisation, der kan arbejde strategisk og langsigtet. Det blev besluttet, at museet fremover skal drives af tre faglige afdelinger, henholdsvis Økonomi & Drift, Viden & Samlinger og Publikum & Formidling. Disse tre afdelinger ledes af hver sin afdelingschef, der indgår i et tæt samarbejde med de øvrige chefer og direktøren samt lederne i en række faglige enheder.

De tre afdelinger består hver af et antal faglige enheder, der typisk ledes af en enhedsleder med det daglige personaleansvar og ansvar for varetagelse af enhedens ansvarsområde. I Økonomi & Drift er der f.eks. en enhed

for Økonomi og en enhed for Bygninger og Teknik samt Rengøring – disse enheder rummer personer med samme arbejdsopgaver på tværs af virksomheden og betyder, at f.eks. håndværkere på Cathrinesminde Teglværk er organiseret i samme enhed som håndværkere på Arkæologi i Haderslev. De pågældende er ikke til daglig placeret på samme arbejdsplads, men efter behov i forhold til daglig drift spredt på de 10 museer, arkiver og besøgssteder. I perioder med færre opgaver lokalt kan museets ressourcer bruges på tværs af de enkelte museer f.eks. ved udstillingsopbygning eller større vedligeholdelsesopgaver.

Tilsvarende er museets mange akademiske medarbejdere organiseret i henhold til varetagelsen af museets ansvarsområder, dvs. Historie, Arkæologi, Kunst og Naturhistorie med hver deres enhedsleder. Museets mange aktiviteter og arrangementer, udstillinger, aktiviteter og forskning genereres primært fra de faglige enheder i en på forhånd tilrettelagt planproces, hvor idéer kommer fra enhederne, drøftes, videreudvikles og til slut budgetlægges og realiseres. Denne arbejdsform, som også skal fremme de bedste idéer og sikre god faglig bistand til at få det bedste ud af dem, vil kræve en del tilvænnning og tilpasning af arbejdsgange og rutiner.

Endeligt medfører den nye organisation en anden driftsform på de enkelte museer, der ikke længere ledes af en overinspektør på stedet. Typisk møder gæsterne, der besøger et museum, kun inspektørerne ved særlige omvisninger og ellers stort set aldrig – det er museets frontpersonale, museumsværterne, der er gæstens personlige møde med stedet. Fagområderne varetages i princippet uafhængig af de enkelte museer. På de lokaliteter, hvor et fagområde har den stærkeste tilknytning, er enhedslederen for fagområdet typisk placeret – kunst f.eks. på MSJ's største kunstmuseum i Tønder, Arkæologis enhedsleder i Haderslev og Historie på Sønderborg Slot. Større lokaliteter har en forvalter, der varetager den løbende vedligeholdelse og de praktiske opgaver på stedet sammen med håndværkerne. På hver lokalitet er der etableret en styregruppe med repræsentanter for relevante områder, dvs. det faglige ansvarsområde, frontpersonale, håndværkere osv. Styregruppen koordinerer forekommende opgaver og følger lokaliteten tæt.

Bag omorganiseringen har der ligget en række praktiske og tekniske opgaver, som først vil være løst i løbet af 2018. Museets telefoni var baseret på fastnettelefoni, computers styresystemer var af ældre dato, meget IT-materiel var forældet – der var kort sagt en omfattende opgave med opgradering, afsøgning af nye løsninger og klargøring til implementering pr. 1. januar 2018. Det samme gjaldt for museets bedagede hjemmeside, som skulle være klar i en ny, moderne udgave ved årsskiftet – ligesom nyt logo, designprogram til nye e-mails og en række andre forhold. Museets bestyrelse besluttede at gennemføre disse investeringer, ligesom der blev afsat midler til supplerende af museets bilpark, til etablering af et mindre antal

virtuelle møderum på forskellige museer og endelig etablering af intranet. De sidstnævnte forhold vil først være klar i løbet af 2018, men skal ses som en integreret del af omorganiseringen.

Nye vedtægter og ny bestyrelsessammensætning

Museets bestyrelse valgte at følge anbefalingerne i *God ledelse af selvejende institutioner* (2011) og i Slots- og Kulturstyrelsens kvalitetsrapport og bad museets direktør forberede en ny sammensætning af bestyrelsen med fokus på at imødekomme både behovet for kommunal repræsentation og for at supplere med relevante kompetencer. Den 2. oktober 2017 vedtog bestyrelsen de nye vedtægter, hvis ændringer langt overvejende bestod i nye regler for bestyrelsens udpegning og sammensætning m.v. Slots- og Kulturstyrelsens godkendte de nye vedtægter, og dermed var rammerne for sammensætning af en ny bestyrelse på plads op til kommunalvalget i november 2017, som kort efter ville medføre nye udpegninger fra kommunerne.

Museum Sønderjyllands særlige amtslige fortid med en museumsdrift overvejende i amtsligt regi har siden 2006 udmøntet sig i fortsat interesse og repræsentation fra Region Syddanmark. Museets bestyrelsesformand gennem alle årene siden fusionen, Jens Møller, blev i årets løb udnævnt til Ridder af Dannebrog for sit store almennyttige arbejde, ikke mindst for Museum Sønderjylland. Der var dog enighed om, at regionen efter næsten 12 år ikke længere var central i forhold til Museum Sønderjylland, og i enighed med Region Syddanmark blev regionen skrevet ud af museets vedtægter og har ikke længere pladser i bestyrelsen på i alt 9 personer inkl. en medarbejderrepræsentant.

Museum Sønderjylland takker hele den afgående bestyrelse for den store interesse og indsats for museet og retter en særlig og dybfølt tak til den afgående bestyrelsesformand Jens Møller.

Strategi 2018-2025

Museum Sønderjyllands nye strategi var en væsentlig opgave i 2017. Drøftelser af de strategiske valg fandt sted på bestyrelsesmøderne i december 2016 samt i februar og juni 2017, og strategien blev endeligt vedtaget af bestyrelsen den 2. oktober 2017. Arbejdet tog afsæt i Slots- og Kulturstyrelsens kvalitetsvurdering af museet i 2015, en analyse af museet, gennemført af konsulentfirmaet BDO, samt bestyrelsens drøftelser af museets fremtidsperspektiver gennem 2016, hvor en række udfordringer krævede handling og satte fokus på behovet for en ny, langsigtet og enklere strategi. Strategien har til formål at sikre, at museet prioriterer velovervejede og udvikler sine aktiviteter og besøgssteder efter en plan, som er kendt af alle medarbejdere, museets tilskudsgivere og samarbejdspartnere.

Strategien skal føres ud i livet i forlængelse af den omorganisering, der omtales ovenfor og har som mål at skabe én samlet museumsorganisation, der varetager museets ansvarsområder. Strategien omtales i et særskilt afsnit senere i årsberetningen og kan downloades som pdf på museets hjemmeside msj.dk.

Projektet Din Kulturarv – Dit Museum – nyt magasin, bevaringscenter og læringsfacilitet

En af Museum Sønderjyllands væsentligste problemstillinger gennem en årrække har været magasineringen af den sønderjyske kulturarv. De omkring 60 magasiner af vidt forskellig kvalitet, men ofte langt under tidssvarende niveau har været museets akilleshæl gennem alle årene siden 2006, og der har over årene uden held været arbejdet på at finde en varig løsning.

Magasinprojektet, som i den store model består af et stort museumsmagasin, et bevaringscenter og en læringsfacilitet til modtagelse af skoleklasser, blev genstartet ultimo 2016, og i 2017 blev der arbejdet med finansieringen som en kombination af museets opsparede midler, kommunale anlægsmidler samt eksterne fondsmidler. Projektets samlede omkostninger løber op i cirka 80 mio. kr. uden medregning af udgifter eller tidsforbrug til den meget omfattende flytteproces.

De sønderjyske kommuner valgte at støtte projektet med en væsentlig anlægsbevilling, som yderligere blev suppleret med betydelige fondsmidler fra A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal samt Augustinusfonden. Dermed blev det muligt at realisere et ambitiøst og meget flot totalprojekt, som vil sikre den sønderjyske kulturarvs forsvarlige konservering og opbevaring mange årtier frem og desuden vil åbne den sønderjyske kulturarv for borgere, især skoler og uddannelsesinstitutioner. Der er i skrivende stund (juni 2018) etableret en organisation, der skal styre projektet igennem, bestående af en styregruppe og en projektgruppe. Til projektet er dels knyttet bygherrerådgiveren KUBEN og en særlig rådgiver for museet.

Magasinprojektet er Museum Sønderjyllands største projekt nogensinde og forbundet med en meget krævende flytteproces. Projektets forventede forløb indebærer et EU-udbud omkring årsskiftet 2018/2019 og en kontraktindgåelse om en totalleverance før sommerferien 2019. Derefter følger en byggefase frem til efteråret 2020, hvorefter indflytning kan påbegyndes og vil forløbe over en flerårig periode.

Det er meget glædeligt, at det er lykkedes at realisere det store projekt, som vil skabe et helt andet og stærkere fundament under Museum Sønderjylland. Museets samlinger udgør på mange måder museets egentlige grundlag og hovedstol, og samlingerne vil i fremtiden blive konserveret og opbevaret på et tidssvarende niveau. Museum Sønderjylland takker både

de fire kommuner og de to fonde for deres velvilje over for dette for museet helt afgørende projekt. De følgende årsberetninger vil fortsætte den glædelige historie om byggeriet og indflytningen.

Tak til vore samarbejdspartnere

Museum Sønderjylland er som et af landets store statsanerkendte museer begunstiget af et betydeligt statstilskud. Slots- og Kulturstyrelsen fører tilsyn med, at museet overholder og lever op til Museumslovens krav til statsanerkendte museer. Museet takker styrelsen for godt samarbejde i 2017 og for frugtbare diskussioner om løsningen af en række problemstillinger i forbindelse med museets omorganisering.

Museet dækker det museale ansvar i de fire sønderjyske kommuner Haderslev, Sønderborg, Tønder og Aabenraa og det arkæologiske ansvar i Kolding Kommune. Museum Sønderjylland modtager i henhold til en fireårig driftsaftale et betydeligt kommunalt tilskud, der muliggør driften af den store portefølje af besøgssteder, kulturmiljøer og museer, som Museum Sønderjylland driver. Museet takker de fire sønderjyske kommuner for deres økonomiske støtte og for den interesse i museumsudviklingen, der kommer til udtryk i dialogen med kommunerne. Kun ved et fortsat stærkt og udbygget samarbejde med kommunerne kan Museum Sønderjyllands vision om at blive et stærkere museum med flere besøgende og synlige kvalitetstilbud i alle fire kommuner blive en realitet. Derfor er der særlig grund til at takke kommunerne for deres tilsagn om at bidrage med ekstraordinære anlægsmidler til virkeliggørelse af Museum Sønderjyllands store magasinprojekt, som er en forudsætning for museets faglige virke og fremtidige rationelle drift.

Der er yderligere særlig grund til at takke de fonde, virksomheder, personer og foreninger samt frivillige medarbejdere, der sætter Museum Sønderjylland i stand til at udvikle museet og til at tilbyde aktiviteter, udstillinger og publikationer af høj kvalitet, til at erhverve værker og genstande til samlingerne og til at gennemføre den forskning, der er en forudsætning for museets øvrige aktiviteter og tiltag. Ved udgangen af 2017 forelå tilsagn fra to store fonde om meget væsentlige og helt afgørende bidrag til museets store magasinprojekt, der realiseres fra 2018.

Museum Sønderjyllands nye strategi 2018-2025

I 2017 arbejdede museets ledelse og bestyrelse med at formulere en vision for, hvilket Museum Sønderjylland vi arbejder frem imod og ønsker at være i 2025, samt på at udvikle en ny, langsigtet strategi, som i sammenhæng med den nye organisation skulle opstille nogle enkle og klare retninger for museets arbejde i de kommende år.

Skabelsen af en effektiv enhedsorganisation bag de mange museer, Museum Sønderjylland driver, var en forudsætning for at kunne arbejde målrettet med en strategi. Den nye organisation vil være i stand til at prioritere projekter og opgaver på tværs af virksomheden og vil sikre, at hele virksomheden kender og arbejder i henhold til de strategiske valg og dermed også har forståelse for den rækkefølge, som de enkelte lokale projekter vil følge i. Strategien, som er tilgængelig på Museum Sønderjyllands hjemmeside, er forholdsvis kortfattet og søger at opstille nogle enkle, strategiske valg for at nå museets Vision 2025, som lyder: Museum Sønderjylland er kendt som et museum for alle, for høj kvalitet i løsningen af museumsopgaverne og for varierede, udfordrende og engagerende udstillinger og aktiviteter, og Museum Sønderjylland er kendt og værdsat af sønderjyder og af gæster og samarbejdspartnere i ind- og udland som en vedkommende, aktuel kulturinstitution, der er attraktiv at besøge og samarbejde med.

Museet er i 2025 kendetegnet ved:

- At fremstå og arbejde som ét museum, der driver en række højt profilerede museer, udstillingssteder og kulturmiljøer
- Kvalitetstilbud til alle aldersgrupper og målgrupper, herunder især skoler og uddannelsesinstitutioner
- Stor synlighed og fokus på en god museumsoplevelse
- Et væsentligt forøget besøgstal
- Målrettet, aktiv indsamling og supplering af museets vigtige samlinger
- Tidssvarende magasinerings af den sønderjyske kulturarv
- Anerkendt af borgere, kommuner og stat for god forvaltning i arbejdet med og sikringen af den sønderjyske kulturarv
- Original forskning på højt niveau
- Dynamisk arbejdsplads, præget af engagement og god trivsel
- Økonomisk, driftsmæssigt og organisatorisk en veldrevet og stabil virksomhed med en væsentlig forbedret indtjening

Der er tale om en ambitiøs vision, som forudsætter dygtighed og handlegkraft for at nå en væsentlig grad af succes. Museet betragter det også som en realistisk vision, der forudsætter en række strategiske valg i de kommende år – og dermed, at noget vælges til frem for noget andet, og at fokus på målet fastholdes. Strategien er opbygget i henhold til museets lovbundne områder Indsamling, Bevaring, Registrering, Forskning og Formidling og desuden suppleret med afsnit om udstillingssteder og lokaliteter, om økonomi og drift samt om organisation og arbejdsmiljø. For hvert af disse områder gives en kort status for området og de udfordringer, der skal adresseres, hvorefter strategiske mål oplistes kortfattet og punktvis.

Læseren opfordres til at downloade strategien fra museets hjemmeside og dermed få en grundigere indsigt i, hvorfor Museum Sønderjylland handler, som museet gør, og hvilke væsentlige valg, der er foretaget af bestyrelsen for de kommende års arbejde.

I korte hovedpunkter er Museum Sønderjyllands strategi for 2018-25:

- Orden på samlingerne – styr på indsamling, opbevaring og registrering. Et nyt magasin udgør den væsentligste strategiske indsats.
- Sammenhæng og tværfaglighed – ændring af forskningens fokus fra enkeltstående projekter til større forskningssamarbejder både internt i Museum Sønderjylland og med eksterne samarbejdspartnere. Strategien skal fremme tværfaglige projekter. Fokus på opkvalificering og intern forskningsvejledning.
- Interessant, vedkommende og synligt – det stærkeste strategiske indsatsområde i perioden er formidlingen i Museum Sønderjylland. Der skal ske en stærk styrkelse af markedsføring og synlighed i kombination med en segmentering og profilering af museets besøgssteder. Strategien lægger vægt på en gennemgribende modernisering af udstillinger, aktiviteter og andre formidlingstiltag med vægt på at tiltrække et øget alment publikum. Desuden lægges vægt på en styrkelse af museets tilbud til skoler og uddannelsesinstitutioner.
- Noget for alle – strategiske valg og prioriteringer for alle Museum Sønderjyllands besøgssteder med vurdering af indsatsområder og potentialer.
- Stabilitet og råderum – udpeger veje til driftsmæssig og teknisk stabilitet inden for museet og skabelsen af et økonomisk råderum.
- En lærende organisation og en attraktiv arbejdsplads – udpeger en række strategiske valg for at sikre, at Museum Sønderjylland kan ændre sig som organisation og tilpasse sig til omgivelserne og de forandringer, museet vil møde i sine omgivelser. Desuden fokus på tiltag, der skal skabe sammenhængskraft i organisationen og mellem medarbejderne og fastholde arbejdskraften i museet samt sikre, at museet opfattes som attraktivt og søges af kompetente medarbejdere.

Udstillinger og aktiviteter

Museum Sønderjyllands mange museer viste over året en række forskellige udstillinger, som kort omtales herunder. I de kommende år vil museet sætte ekstra fokus på at skabe vigtige, interessante udstillinger på højt niveau, der kan tiltrække gæster til vore mange museer.

Kunstmuseet i Tønder – 29. april – 3. december 2017

Udstillingen *Henry Moore. Grænser til Norden* var her årets store udstilling. Den blev til i samarbejde med Henry Moore Foundation i England og var den første præsentation af Moores værker i Danmark siden 1986. Udstil-

lingen havde til formål – gennem krydshenvisninger til fælles motiver og temaer – at antyde visse fællestræk mellem Moore og den nordiske kunst. Moores oeuvre er blevet belyst på tusindvis af udstillinger verden over, men denne udstilling åbnede op for at se Moores kunst i et helt nyt perspektiv. Udstillingen blev vist i en periode, hvor Nolde Museet samtidig viste 4 mindre skulpturer i museets haveanlæg. Den havde cirka 30.000 gæster og fik en virkelig god modtagelse blandt de danske kunstanmeldere.

*Kulturhistorie Aabenraa – 2. april 2017 – 17. september 2017
(forlænget til 25. august 2018)*

Udstillingen *Drømmen om Afrika. Sønderjyderne og de tyske kolonier i Afrika* fortæller historien om sønderjyderne og de fire kolonier, som det tyske kejserrige havde i Afrika fra 1884/85 og frem til 1. Verdenskrig. Nogle sønderjyder rejste ud til kolonierne som købmænd, soldater, embedsmænd, landmænd, missionærer, teknikere mv. Andre blev hjemme og stiftede bekendtskab med kolonierne i aviserne, i skolerne og på museumsudstillinger. Den tyske kolonialisme i Afrika havde således betydning for mange sønderjyder, men på grund af Sønderjyllands tilbagevendende til Danmark og 2. Verdenskrigs altoverskyggende position i det 20. århundredes historiebevidsthed er denne historie ikke tidligere blevet fortalt. Udstillingen og

*På Kulturhistorie Aabenraa viste museet udstillingen *Drømmen om Afrika* med tilhørende skolemateriale. Udstillingen om sønderjyderne og de tyske kolonier viste et udvalg af museets genstande knyttet til dette emne og byggede på egen forskning. Foto: Museum Sønderjylland.*

det tilhørende katalog er baseret på et omfattende indsamlings- og forskningsarbejde. Begge dele er på både dansk og tysk og er blevet fulgt op af en række artikler i videnskabelige publikationer og dagspresse.

Arkæologi Haderslev – 8. april 2017 – 18. januar 2018

Årets store historiske udstilling *Tro. Reformationen i Sønderjylland* blev vist i Haderslev, den første protestantiske by i Norden. Udstillingen tog afsæt i begivenhederne i Haderslev og Tørring len og løftede blikket ud over resten af Sønderjylland i perioden fra 1525 og frem. Udstillingen blev til takket være indlån af en række enestående dokumenter og bøger fra Det Kongelige Bibliotek og Rigsarkivet, herunder de berømte Haderslev-artikler. Centrale i udstillingen var to genskabte kirkerum, et før-reformatisk og et evangelisk-luthersk, men gæsterne blev også konfronteret med centrale trosspørgsmål, som mennesker måtte tage stilling til – dengang som nu. Udstillingen blev åbnet af biskop Marianne Christiansen og den katolske præst i Haderslev, Gregers Mærsk-Kristensen. Der blev gennemført et stort antal skoleforløb og omvisninger i tilknytning til udstillingen.

Kunstmuseet Brundlund Slot – 21. maj 2017 – 21. maj 2018

Museum Sønderjylland ejer en af de største samlinger af C.W. Eckersberg (Blåskrog 1783-1853) uden for København. Samlingen tæller hele 17 oliemalerier, 11 tegninger samt 6 kopier udført af Eckersbergs elever. Med udstillingen *C.W. Eckersberg – værker fra Kunstmuseet Brundlund Slot* vistes samlingen for første gang i sin helhed ophængt kronologisk og tematisk. Samlingen dækker stort set hele kunstnerens oeuvre og genrer, og i forbindelse med udstillingen udgav museet det første samlede katalog over samlingen.

Kulturhistorie Tønder – 17. juni 2017 – 30. april 2018

Udstillingen *Mangfoldighed – Verden i Tønder* præsenterede 50 nulevende personer i Tønder Kommune – alle af hver sin nationalitet. Fotografierne leverede fotografen Mogens Gabs, og hver person bidrog med en genstand med relation til hjemlandet. Blandt de repræsenterede nationaliteter var USA, Sydafrika, Syrien, Brasilien, New Zealand og Aserbajdsjan. Det blev en kalejdoskopisk udstilling, der både overraskede med antallet af nationaliteter og med variationen i de personlige klenodier – lige fra kinesiske spisepinde til et australsk surfbrett. Der blev gennemført omvisninger og afholdt foredrag med relation til udstillingen.

Kunstmuseet Brundlund Slot – 26. august 2017 – 21. maj 2018

Den forskningsbaserede udstilling *Sig det med blomster! O.D. Ottesen og den tvetydige idyl* satte for første gang fokus på blomstermaleren O.D. Ot-

tesen som eksperimenterende oprører i en ellers traditionsbundet genre. Udstillingen er det foreløbigt første forsøg på at revurdere synet på den sønderjysk fødte kunstner og hans virke. O.D. Ottesens malerier er nemlig meget andet og mere end smukke roser og poetiske, idylliske buketter. I flere værker udfordrer han det traditionelle blomstermaleri med overraskende og for tiden usædvanlige greb, hvad enten det drejer sig om symboler, beskæring, komposition eller motiv. Udstillingen ledsagedes af en fagfællebedømt publikation.

Kunstmuseet Brundlund Slot – 5. november 2016 – 13. august 2017

Den samlingsbaserede udstilling *Atelieret som legeplads – Med kunstneren på arbejde dengang og nu* præsenterede 175 kendte og ukendte værker fordelt på fem temaer, der hver især indkredsede kunsthistoriens genrehierarki. Udstillingen ledte beskueren igennem kunsthistoriens forskellige motivverdener, men med en blandet kronologi på kryds og tværs i et sitrende sammensurium af forskellige tiders versioner og varianter inden for samme genre – fælles for alle kunstnere var dog deres sønderjyske rødder.

Palæontologi – Gram Lergrav – hele 2017

Særudstillingen *Fossile Hvalers Hemmeligheder* har været vist gennem hele 2017 og vises fortsat. Udstillingen formidler tre af de seneste forskningsprojekter fra museets naturhistoriske enhed. Den omhandler fund og beskrivelser af tre hvalarter: *Dagonodum mojnium* (næbhval), *Scaldicetus sp.* (kaskelotart) og *Tranotocetus agillarius* (bardehval). To af disse arter er kun kendt fra udgravningerne i Gram Lergrav. Til hovedudstillingen med fund fra Øvre Miocæn fra Gram Lergrav er der i 2018 erhvervet et komplet skelet af en nulevende haj, *Galeorhinus galeus* (gråhaj), der er monteret i loftet. Hermed er der nu komplette skeletter fra nulevende arter af de alle de hvirveldyrgrupper, der er fundet i lergraven.

Den arkæologiske virksomhed

Flintsmedens nedgravede depot af små pilespidser, tre døde krigere fra det første århundrede e.Kr., landsbysmedens værksted fra højmiddelalderen og skelettet af en henrettet person kulet ned på galgebakken hører til de mest iøjnefaldende fund blandt de mange arkæologiske udgravninger i 2017.

Den arkæologiske enhed udførte som sædvanlig et stort antal arkæologiske prøvegravninger og udgravninger i 2017 i alle fire sønderjyske kommuner samt i Kolding Kommune. Der blev gennemført 47 arkæologiske prøvegravninger betalt af en byherre samt 19 egenfinansierede forundersøgelser. Desuden blev der foretaget 37 regulære bygherrebetalte arkæologiske udgravninger. Det er færre end i 2016, men omfanget af aktiviteterne

er til gengæld langt større. Det skyldes i høj grad etableringen af et stort område med serverhoteller mellem Kassø og Ønlev ved Hjordkær, som henholdsvis Apple og Google indledte i 2017. For at sikre områdets strømforsyning blev der desuden lagt et strømkabel mellem transformatorstationen ved Kassø og Enstedværket. Store dele af det omkring 400 ha store område ved Kassø skulle prøvegraves sammen med hele det 30 m brede kabeltrace til Ensted. Der blev trukket små 125 km søgegrøft, svarende til Sønderjyllands længde fra Kongeåen til Danevirke.

De omfattende prøvegravninger afslørede et meget stort antal områder med fortidsminder, der skulle udgraves, før anlægsarbejderne gik i gang. Der lå 16 områder med fortidsminder i kabeltraceet, mens der på det store område ved Kassø er lokaliseret et langt større antal. Når udgravningskampagnen er tilendebragt ved udgangen af 2018, vil museet have et helt enestående indblik i, hvordan mennesker har beboet og udnyttet et landskab fra ældre stenalder og frem til middelalderen, ja kombineret med historiske kilder faktisk helt frem til i dag. Et så omfattende indblik i menneskets liv i et landskab igennem historien findes ikke andre steder i Danmark. For at gennemføre de omfattende udgravninger blev der i løbet af 2017 ansat mange arkæologer, der specifikt blev knyttet til udgravningerne ved Kassø. Enheden var af den grund ved årsskiftet 2017/18 oppe på 51 ansatte, hvoraf de 24 var knyttet til Kassø-projektet.

Men tilbage til flintsmeden. Hans depot blev fundet nedgravet i en grube i forbindelse med udgravningen af en lille jagtstation fra den sene Maglemosetid (6700-6500 f.Kr.) på en ny cykelsti ved Dybvadbro nordvest for Kolding. Der lå omkring 40 små pilespidser, nedlagt i en lille bylt enten som et redskabsdepot eller som et muligt jagtoffert. Pilespidserne – såkaldte mikrolitter – er aflange, trekantede af form og gennemgående mere end 5 cm lange. På samme cykelsti blev der i øvrigt også udgravet et stort og sjældent flintmateriale fra den ældste del af jægerstenalderen, 12.000-9.000 f.Kr.

Mange tusinde år senere, lige efter Kristi fødsel, blev der etableret en urnegravplads i nærheden af en lille landsby med 3-4 gårde øst for Sdr. Ønlev. For at passe på landsbyen var nogle af bønderne udstyret med våben, som de naturligvis fik med sig i døden. Hvor mange krigere der har boet i landsbyen på samme tid, ved vi ikke, men blandt gravpladsens cirka 50 grave var der våbendele som sværd, spyd og skjoldbule i træ.

Godt tusind år senere, engang i 1200-tallet, havde en smed slået sig ned i brandsikker afstand fra landsbyen Årslev. Hans smedehytte kom til at ligge lige midt i kabeltraceet mellem Kassø og Ensted. I midten af smedehytten, der var godt 10 m lang og 5 m bred, lå smedens store essegrube, der var fyldt med hammerskæl. Nord for essen fandtes store stolpehuller, hvori ambolten har stået nedgravet på en stub, som det var tilfældet helt op i dette århundrede. Der var fire huller, hvilket viser, at smeden har brugt

To arkæologer diskuterer fremgangsmåden for udgravningen af en træsat brønd, tilknyttet en gård fra 1100-tallet lige nordvest for Nr. Ønlev. Foto: Museum Sønderjylland.

hytten så længe, at han flere gange har måttet flytte sin ambolt, så den stod stabilt. Metallurgiske undersøgelser vil forhåbentlig afsløre, hvilken type jern landsbysmeden ved Årslev har benyttet.

Et nyt parcelhuskvarter ved Hammelev skal anlægges på en bakke, der på udskiftningskortet kaldes Galleager eller Galgeager. Ved prøvegravningen blev galgestedet, der må dateres til 16-1700-tallet, da også lokaliseret. Ud over de dybe stolpehuller fra galgerne og stokkene til hjul og stejle, fandtes to grave med henrettede, der ikke måtte begravnes i indviet jord. I den ene lå kun et kranium fra en halshugget person, hvis krop må have ligget så højt, at den er pløjet bort. Den anden grav rummede derimod hele den afdøde. Vedkommende, der ikke var blevet halshugget, lå på maven, mens hoved og hals tydeligvis var brækket bagover. Graven var så kort, at underbenene har strittet opad. De var derfor blevet pløjet bort igennem tiden. Den retsmedicinske undersøgelse har vist, at begge individer var under 20 år, men noget køn kunne ikke fastslås.

Sådan har den arkæologiske enhed i 2017 – ud over de mange bidrag til fortællingen om den store bebyggelseshistoriske udvikling igennem årtusinderne – også bidraget med stort og småt til vores forståelse af individuelle menneskers livsvilkår på forskellige tidspunkter igennem tiden.

Tilbud til skolerne

Museum Sønderjylland lægger stor vægt på sin opgave med at formidle de forskellige fagområder til skolesøgende børn og unge samt til ungdomsudannelserne – og til børn i almindelighed. I 2017 var museets tilbud fortsat koncentreret om et mindre antal museer, hvor der af historiske årsager og ofte i sammenhæng med lokaliteternes størrelse har været lagt vægt på dette område med ansættelse af personale til varetagelse af opgaverne. På andre af museets lokaliteter – blandt andet i Tønder og på Kulturhistorie Aabenraa – har den store opgave med at formidle til skoler og uddannelsesinstitutioner været varetaget af faginspektørerne på stedet. På Sønderborg Slot har faginspektører desuden jævnligt varetaget modtagelse af gymnasieklasser.

Som et led i den nye strategi for Uddannelse & Læring arbejder denne nye enhed i 2018 på at udarbejde en klar og enkel strategi for området med fokus på at sikre ensartet kvalitet på tværs af museet, ligesom museet har et blik på ressourcebehovet på dette område, som i den nye strategi er et vigtigt mål at sætte yderligere kræfter og ressourcer ind på. Nedenfor giver de medarbejdere, der i 2017 var ansvarlige for aktiviteterne på de enkelte lokaliteter, en ganske kort introduktion til årets arbejde på det pågældende sted.

Arkæologi Haderslev ved Merete Essenbæk og Lone Graasbøl

Undervisningsforløbene på Arkæologi Haderslev tager udgangspunkt i museets udstillinger, der omfatter forhistorien til og med middelalderen og den arkæologiske virksomhed. I løbet af året blev der samarbejdet med eksterne partnere om *Forskningens uge*, hvor skoleklasser deltog i en arkæologisk udgravning, om *Naturvidenskabsfestival* på UC Syd i Haderslev, hvor mere end 1200 børn fra mellemtrinnet fik ny viden om flint og stenaldersmad, *Renæssancevandring i Haderslev* for 2. klasser, udviklet sammen med Historie Haderslev og frivillige, samt *Historisk teaterforestilling og den virkelige fortælling*, hvor eleverne før den professionelle teaterforestilling introduceredes til emnet af museumsformidleren. Sammen med UC-syd blev kurset *Out-door living and learning* for fjerde år i træk udbudt til internationale lærerstuderende. Endeligt udviklede VUC-syd studerende fra Flow Factory et digitalt lag til udstillingen *TRO – reformation i Sønderjylland*. Til samme udstilling blev der udviklet undervisningstilbud og -materialer til museets hjemmeside med fokus på forskellen mellem det katolske og det protestantiske. Sammen med Gram Lergrav blev der indgået partnerskaber med skoler i Haderslev Kommune om undervisningstilbud fra 0.-6. klasse. Gennem mere end 10 år har undervisningsforløbet *I nissernes fodspor* og *Mor Almas bagedag* været udbudt til daginstitutioner og indskolingen. Forløbet er populært og mere end 700 børn deltog i 2017, hvor i alt mere end 4060 børn og unge deltog i museets tilbud.

Gram Lergrav – Palæontologi ved Lars Petersen

Undervisningen ved Gram Lergrav tager primært udgangspunkt i fossilerne fra Sen Miocæn, der er fundet i lergraven og udstillet på museet. Man kan dermed udnytte, at både udstillede genstande og selve fundstedet, et åbent fossilleje, er til rådighed på samme lokalitet. I løbet af året er der implementeret principper fra Inquiry Based Science Education, og undervisningsforløbet om fossiljagt fungerer dermed også som introduktion til feltundersøgelser, hvor eleverne både planlægger og gennemfører udgravning og efterfølgende identificerer og kategoriserer fundene. Der tilbydes desuden undervisningsforløb om evolution og det sønderjyske landskab. I samarbejde med Arkæologi Haderslev er der udviklet og afprøvet et tværfagligt forløb (oldtid, kulturhistorie, naturhistorie) for grundskolens 6. årgang, hvor undervisningen foregår på cykel i landskabet vest for Haderslev. Gennem KursKultur-projektet er der dannet partnerskab med Naturkundemuseum i Nieböll og henholdsvis to danske og tyske grundskoler. En fælles undervisning afprøves i foråret 2018.

Undervisningen ved Gram Lergrav henvender sig især til grundskolen og ungdomsuddannelserne, men tilbuddene benyttes også af studerende fra UC Syd og SDU. Der er i 2017 ligeledes indledt et fast samarbejde med Københavns Universitet om undervisning til studerende fra Danish International Studies. Fra sommeren 2017 er Lars Petersen ansat som ny museumsformidler.

Gram Lergrav er særdeles velegnet til aktiviteter for børn og unge, der kan aktiveres i jagten på de spændende fossiler. Lergraven er ikke alene velegnet til undervisning for skoler, men også til familiebesøg, hvor alle kan være sammen om at grave efter fossiler. Foto: Museum Sønderjylland.

I oktober 2017 besøgte kulturminister Mette Bock Sønderborg Slot og deltog sammen med en lokal skoleklasse i Museum Sønderjyllands rollespil "Befri Chr. II". Ved besøget deltog ministeren også i et møde med museets bestyrelsesformand og ledelse og drøftede perspektiver for museet. Foto: Fl. Wedell.

Sønderborg Slot ved Arne Reggelsen

I 2017 har Sønderborg Slot afholdt undervisningsforløb på linje med de foregående år. De fleste skoler kommer fra lokalområdet, og blandt dem, der kommer længere væk fra, er det fortrinsvis skoler fra Sjælland og Midt- eller Sydjylland, der tegner billedet. I løbet af året har slottet været vært for Børnekunsthøjsdagen, der afvikledes i marts måned. Et andet undervisningsprojekt, Kulturakademi/KursKultur, afvikledes i november-december måned. Det var et grænseoverskridende projekt, som udførtes i samarbejde med Schloß Gottorf og med deltagelse af tyske og danske skoler. Årets december-arrangement tiltrak næsten 800 børn, som hørte om nisser og deres plads i kulturhistorien. Og endelig fortsatte samarbejdet med Sønderborg Kommunes skoleforvaltning også i 2017, hvor der blev samarbejdet om undervisning og forløb inden for to områder.

Kunstmuseet Brundlund Slot ved Bente Sonne (Billedskolen)

Undervisningen på Brundlund Slot er bygget op omkring de aktuelle udstillinger på slottet. Billedskolens elever har i 2017 vist udstillinger af deres eksperimenter i forbindelse med udstillingerne *Atelieret som legeplads – med kunstneren på arbejde dengang og nu*, *C.W. Eckersberg – værker fra Kunstmuseet*

Brundlund Slot og Sig det med blomster! O.D. Ottesen og den tvetydige idyl. Billedskolens opgaver har givet inspiration til besøgende skoler, der har valgt at supplere en rundvisning med et værkstedsbesøg.

Billedskolen har deltaget i flere former for eksternt samarbejde, blandt andet *Billedskolen lukker op og rykker ud* i samarbejde med Aabenraa Kommunes Skoler, Kultur og Fritid, *Det hele Sejler*, et såkaldt Ung-til-Ung-projekt om skibsportrætter af Eckersberg og skibsportrætter på Kulturhistorie Aabenraa samt *Blomsterkraft/Blumenkraft*, et samarbejdsprojekt om Emil Noldes og O. D. Ottesens blomsterbilleder mellem Noldemuseet og Kunstmuseet Brundlund Slot. Projektet var rettet mod danske og tyske skoler.

Forskning og publikationer

Museum Sønderjylland er en forskningsinstitution med en flot tradition for forskning af god kvalitet på alle museets fagområder. Museets seneste kvalitetsvurdering fra årsskiftet 2015/16 bekræfter denne vurdering. Museum Sønderjylland skal forske inden for sit statsanerkendte ansvarsområde, dvs. i kulturhistorie og arkæologi, kunsthistorie og naturhistorie.

Uanset den anerkendte høje kvalitet og en publikationsmængde, der modsvare museets ressourcer, er det altid muligt at sigte højere. Efter omorganiseringen pr. 1. januar 2018 har Museum Sønderjylland igangsat arbejdet med at udarbejde en egentlig forskningsstrategi for museets forskellige fagområder, både med hensyn til de rammer, museet kan tilbyde medarbejderne og de forventninger, museet har. Denne del gælder alle museets forskningsområder og skal skabe en ensartethed i projektgenerering, sparring og vejledning og sikre gode forskningsmuligheder for medarbejdere med talent for og lyst til forskning. Derudover vil forskningsstrategien udvikle et eller flere forskningstemaer, der kan danne udgangspunkt for både tværfaglige projekter og styrke muligheden for eksternt medfinansiering af forskningsprojekter.

Nedenstående er alle fagfællebedømte (peer-reviewed) artikler og monografier udgivet af museets forskende medarbejdere i 2017.

Arkæologi

Andersen, Hans Chr. H., Per Ethelberg, Pernille Kruse og Orla Madsen, „Wachse oder weiche! Zu Schachtelhalm, Booten und Häusern in und um das Nydam-Moor in Sønderjylland“, i B. V. Erikson m.fl. (red.), *Interaktion ohne Grenzen. Interaction without borders*, bd. 2, 2017, s. 185-198.

Boye, Linda, Per Ethelberg og Ulla Lund Hansen, „Archaeological Reflections“, i L. Boye m.fl. (red.), *Wealth and Prestige 2. Animal Sacrifices and Deposits in Inhumation Graves of the Roman Iron Age in Zealand and Funen, Eastern Denmark: Kroppedal. Studier i Astronomi – Nyere tid – Arkæologi*, Vol. IV, 2017, s. 271-284.

Ethelberg, Per, "Slesvig as borderland in the first and second centuries AD", *Life on the edge, Social, political and religious frontiers in early medieval Europe: Neue Studien zur Sachsenforschung* 6, Durham 2017, s. 157-167.

Hartvig, Anders, "Vaskilde 3 – en gård gennem 800 år", *Arkæologi i Slesvig / Archäologie in Schleswig*, bd. 16, s. 131-146.

Kruse, Pernille, "Anglian Settlement in South-East Jutland, 3rd – 4th Centuries AD", *Life on the edge, Social, political and religious frontiers in early medieval Europe: Neue Studien zur Sachsenforschung* 6, Durham 2017, s. 169-178.

Kruse, Pernille og Lillian Matthes, "Samlende pladser. Social organisation og kommunikation i bronzealderen", *Arkæologisk Forum*, nr. 36, 2017, s. 24-31.

Madsen, Lennart S., "Måltiderne i Hans den Ældres borgestue", i Inge Adriansen m.fl. (red), *Fyrstelige måltider, Herregårdshistorie* 13. Gammel Estrup – Herregårdsmuseet, 2017, s. 49-63.

Matthes, Lillian, „Vieh und Pferch in der Bronzezeit“, *Tiere und Tierdarstellungen in der Archäologie. Beiträge zum Kolloquium in Gedenken an Torsten Capelle 30.-31.Oktober 2015 in Herne, VAK 22, Münster* 2017, s. 131-142.

Sørensen, Anne Birgitte, "Demarcations of Tofts at Østergård", *Life on the edge, Social, political and religious frontiers in early medieval Europe: Neue Studien zur Sachsenforschung* 6, Durham 2017, s. 187-193.

Tummscheit, Astrid og Frauke Witte, "Små beviser for en stor præsentation – zu den Spaten und Schaufeln vom Danewerk", i B. V. Erikson m.fl. (red.), *Interaktion ohne Grenzen. Interaction without borders*, bd. 2. 2017, s. 619-630.

Kunst

Blond, Anne, "Elefantens aftryk", i A. Blond (red.), *Henry Moore. Grænser til Norden*, Museum Sønderjylland, Kunstmuseet i Tønder 2017, s. 143-155.

la Cour, Morten, *O.D., Ottesen og den tvetydige idyl*, Museum Sønderjylland, Kunstmuseet Brundlund Slot 2017, 205 sider.

Historie

Guldberg, Mette og Elsemarie Dam-Jensen, "Skibstrafikken ved Tønder Toldsted 1713", *Sjæk'len* 2016, *Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet*, Esbjerg 2017, s. 92-104.

Harnow, Henrik, "Det danske museumslandskab i forandring – et blik på 20 års museumsudvikling", *Museumsleder, forsker og netværksskaber Torben Grøngaard Jeppesen, 40 år ved Odense Bys Museer*, Odense, 2017, s. 66-77.

Kristensen, Mariann, "De sønderjyske børn. Om Illustreret Børneblad for Nordslesvig og dets læsere", *Sønderjyske Årbøger*, 2017, s. 153-178.

Leth Jespersen, Mikkel, "Ships and Sailors from the Duchy of Schleswig on the China Coast 1850-1880", i *Business, Shipping and Culture: Danish-Norwegian Shipping in China for 300 Years: National Maritime Research* 18 (China Maritime Museum, Shanghai), s. 78-100.

Nørregård, Martin Bo og René Rasmussen, *Den sorte Dag ved Moulinsous-Touvent. 6. juni 1915*, Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 112, 72 sider.

Porskrog Rasmussen, Carsten, „Abgeteilte Herren. Status und Handlungsraum der Herzöge von Plön“, i Oliver Auge m.fl., *Die Herzöge von Plön*, Plön 2017, s. 123-151.

Naturhistorie

Miller, L. Galatius, A., Olsen, M.T., Racicot, R. A., Steeman, M.E., Kyhn, L.A., Bradshaw, C., „Evolution of narrow band-high frequency biosonar and hearing in odontocetes“, *31st conference of the European Cetacean Society, Middelfart, Denmark, 1st to 3rd May 2017, Conference Program*, s. 51.

Ramassamy, B., Collareta, A., Bianucci, G., *Morphofunctional analysis of pterygoid sinuses, cervical vertebrae and forelimb bones of the fossil beaked whales Messapicetus gregarius*, 8th Conference Secondary Adaptations of Tetrapods to Life in Water, Museum für Naturkunde, Berlin, Germany 3rd – 8th April, 2017.

Ramassamy, B., „A new specimen of beaked whale from the Gram Formation (Denmark): implications to the evolution of suction feeding in Ziphiidae“, *31st conference of the European Cetacean Society, Middelfart, Denmark, 1st to 3rd May 2017, Conference Program*, s. 52.

Steeman, M., Ramassamy, B. *Small odontocete remains from the Late Miocene Gram Formation, Denmark. 8th Conference Secondary Adaptations of Tetrapods to Life in Water*, Museum für Naturkunde, Berlin, Germany 3rd – 8th April, 2017.

Besøgstal 2017

I 2016 drev Museum Sønderjylland en lang række store og små besøgssteder, kulturmiljøer og museer. Museets bestyrelse besluttede med udgangspunkt i anbefalinger fra Slots- og Kulturstyrelsens kvalitetsvurdering og en analyse gennemført af BDO og på baggrund af museets anstrengte økonomi at lukke og udskille i alt fem enheder under Museum Sønderjylland, hhv. Skærbæk Museum, udstillingsaktiviteterne i Hjemsted Oldtidspark, Haderslev Bymuseum/Ehlers Lertøjssamling, Slesvigske Vognsamling i Haderslev, Jacob Michelsens Gård i Aabenraa og Oldemorstof i Bov.

Museets ledelse påbegyndte medio 2016 denne proces, som er foregået så hurtigt som muligt under hensyn til ressourceforbrug, lovkrav i forhold til udskillelse af samlinger samt forskellige juridiske aspekter knyttet til de enkelte steder. Det betyder, at udskillelsesprocessen er sket fra ultimo 2016 til og med udgangen af 2017. Det følger deraf, at besøgstal fra 2016 og 2017 ikke umiddelbart kan sammenlignes, og at besøgstallene for 2017 og 2018 ligeledes vil have forskellige udgangspunkter. I tabellen nedenfor

er valgt alene at bringe 2015-tal for de lokaliteter, som var aktive gennem hele eller en del af 2017. Fra 2018 og frem vil tallene igen være fuldt sammenlignelige.

Allerede i 2016 ophørte Museum Sønderjylland at medregne besøgstallene fra Dybbøl Mølle og Historiecenter Dybbøl Banke, idet der ikke her var tale om museer eller institutioner under Museum Sønderjylland, men om driftssamarbejder. Det samlede besøgstal i 2016 inkl. alle enheder var på 171.294, mens det samlede besøgstal i 2017 udgjorde 156.995 – en negativ afvigelse, der dog alene dækker over udskillelser og lukninger. Renses tallene for disse forhold, dvs. optælles alene på grundlag af lokaliteter, der var åbne gennem hele det foregående år, viser tallet for 2016 i alt 152.773 gæster mod 156.995 i 2017.

Positive afvigelser ses særligt for Sønderborg Slot med cirka 5.600 gæster flere end i 2016, hvilket især skyldes den landsdækkende spejderlejr, og ikke mindst museerne i Tønder med en besøgsfremgang på 5.787 gæster i forhold til 2016 – efter alt at dømme en virkning af den succesfulde Henry Moore-udstilling.

Lokalitet	2017	2016	2015
Sønderborg Slot	56.322	50.689	52.520
Cathrinesminde Teglværk	16.604	15.924	17.543
Kulturhistorie Tønder/ Tønder Kunstmuseum	32.875	27.088	27.186
Højer Mølle	4.241	6.413	6.363
Drøhdes Hus	1.736	3.467	1.753
Arkæologi Haderslev	11.203	8.811	10.684
Kulturhistorie Aabenraa	5.092	6.116	4.779
Kunstmuseet Brundlund Slot	17.234	20.239	15.977
Gram Lergrav / Palæontologi	7.259	7.019	6.956
Oldemorstoft	2.628	3.969	3.495
Ehlers Lertøjssamling / Slesvigske Vognsamling / Haderslev Bymuseum	1.801 (kun 6 mdr.)	3.038 (for 6 mdr.)	4.060 (for 6 mdr.)
I alt	156.995	152.773	151.316

Besøgstallene for de lokaliteter, der i 2017 virkede i Museum Sønderjyllands regi. I det samlede besøgstal for 2015 og 2016 er tallet for Haderslev halveret for at gøre det sammenligneligt med de to følgende år. Kilde: Egen opgørelse.

Den samlede fremgang udtrykker næppe en egentlig trend, men de forklarede forhold knyttet til aktiviteterne på stedet i 2017. Med museets nye strategi og langsigtede mål for de enkelte lokaliteter er det bestyrelsens plan at arbejde med en segmentering og prioritering, der skal medføre et forøget besøgstal. Denne forandring skal være varig og robust og skabes derfor ikke i løbet af en enkelt sæson, men over en længere årrække jf. museets strategi 2018-2025.

Foredrag og omvisninger

Museum Sønderjylland har modsat mange andre museer ikke hidtil medregnet byvandring, omvisninger eller foredrag, der afholdes af museet og specifikt søges af publikum. Museets aktiviteter f.eks. i forbindelse med formidling af udgravninger er i principielt forstand lige så meget en gæst hos museet som en gæst, der besøger udstillingerne. Museum Sønderjylland har det fysiske landskab og de kulturskabte strukturer og levn som en væsentlig del af sit arbejdsfelt, og denne del formidles ofte bedre på stedet end i en museumsudstilling. Disse aktiviteter i Museum Sønderjylland tiltrak i 2017 18.272 gæster – en ikke uvæsentlig del af museets formidling og ansigt udadtil.

Henrik Harnow

Rigsarkivet Aabenraa

Den største begivenhed i 2017 var slægtsforskermessen den 18. november. I foyer og foredragssal havde 15 forskellige arkiver, foreninger og forlag med relevans for slægtsforskning fra både ind- og udland hver deres stand. Blandt udstillerne var vort søsterarkiv syd for grænsen, Landesarchiv Schleswig-Holstein. Cirka 400 besøgende lagde vejen forbi for at få hjælp og inspiration til slægtsforskning, fortælle deres historie, drikke en kop kaffe – eller for at høre et af de seks miniforedrag, som blev holdt i læsesalen. Disse foredrag handlede om at komme i gang med slægtsforskning, slægtsforskning i Tyskland og i de nordiske lande, slægtsforskning på nettet samt ejendoms historie i kongeriget og i Sønderjylland. De var rene tilløbsstykker med omkring 75 tilhørere hver gang. TV-Syd kom forbi og bragte et tre minutters langt indslag fra slægtsforskermessens i den bedste sendetid. Det store arrangement lykkedes over forventning.

Modtagelse og registrering af arkivalier

Rigsarkivet i Aabenraa modtog cirka 230 hylde meter dommerarkiver. Retten i Esbjerg afleverede arkivalier fra den tidligere ret i Rødding, mens Retten i Sønderborg afgav materiale fra retterne i Haderslev, Aabenraa, Tønder, Gråsten og Sønderborg. Blandt de øvrige offentlige afleveringer i 2017 var Nordborg og Tinglev menighedsråd, Mellerup, Feldsted, Hy-

gum, Jels og Rødding landkommuner, Øster Højst, Varnæs og Rødding sognekommuner, Hjemmeværnets historiske udvalg i Søgårdlejren samt melderegistre fra Tønder og folkeregisterkort fra hele landsdelen. Private foreningsarkiver indkom blandt andet fra Det Danske Spejderkorps, Rødding Sygekasse, Aabenraa Skyttelav og H. V. Clausens og Johan Ottosens Legat til Danskhedens Fremme i Sønderjylland. Private personarkiver blev afleveret blandt andet for Nis Nissen, Viby, og Ove Nissen, Rinkeby, for en række medlemmer af slægterne Kloppenborg-Skrumsager og Skau samt supplerende afleveringer til H. P. Hanssens og hans families arkiver.

Ved siden af den løbende inddatering af nys indkomne arkivalier i arkivdatabasen Daisy foretog Rigsarkivet i Aabenraa i 2017 ved Nils Chr. Rullmann en tværgående registrering af breve, dagbøger, erindringer og tilsvarende personlige kilder fra de to slesvigske krige, Første Verdenskrig, afstemningen og genforeningen samt Anden Verdenskrig.

Læsesalen

Besøget på læsesalen var i 2017 på 1.413 personer mod 1.798 året forud. Antallet af ekspeditioner lå på 1.669 mod 2.392 i 2016. Tilbagegangen kan ses som en følge af den betydelige indskrænkning af åbningstiden til tirsdag og onsdag 10-15, som skete ved årets begyndelse, men den er også en langtidstendens forårsaget af digitaliseringen af arkivserier, som er centrale for slægtshistorikere. Det kan også have haft betydning, at mange arkivalier fra retsopgøret efter 1945 ikke kunne benyttes, fordi de er udlånt til digitalisering hos Rigsarkivet i Viborg. Forhåbentlig vil det trække besøgstallet opad, at foyer, læsesal, gruppearbejdsrum og forskerrum ved årets slutning undergik en omfattende reovering.

Crowdsourcing

2017 var et travlt år for de frivillige med affotografering, tastefester, tastefester og frivillig vejledning. Svend Aage Mikkelsen fuldførte affotograferingen af cirka 40.000 sønderjyske dødsattester fra perioden 1921-39. De er nu lagt på Arkivalieronline og på Rigsarkivets indtastningsportal til både afbenyttelse og transskribering. Årets tasteindsats blev skudt i gang med en tastefest den 4. marts, hvor 27 frivillige mødte op og indtastede cirka 700 lister over desertører fra Første Verdenskrig. De er nu søgbare på Rigsarkivets hjemmeside www.sa.dk via feltet Søg i samlingerne. Leo Vinther Pedersen stod for ni tagedage i forårs- og efterårsmånederne. Her samledes tastegruppens 25-30 frivillige til indtastning/transskribering af originale dokumenter i Rigsarkivets indtastningsportal. I 2017 koncentrerede arbejdet sig om de alfabetiske lister fra Sønderborg. Året afsluttedes med en tastefest den 4. november, hvor det gjaldt de originale folketællingslister fra Aabenraa købstad og Kolstrup 1885-90.

Det frivillige arbejde omfattede også den frivillige vejledning på læsesalen, hvor seks garvede slægtsforskere og arkivbrugere en gang om måneden tilbød nye slægtsforskere og andre deres hjælp.

Arrangementer

Ud over slægtsforskermessen havde Rigsarkivet andre velbesøgte arrangementer. René Rasmussens foredrag om Regiment 86's sorte dag ved Moulin den 5. juni 1915 tiltrak 160 tilhørere, mens Andreas Johannsen samlede 135 til sit foredrag om Frits Clausen som læge, politiker og menneske. Derudover holdt Poul Duedahl foredrag om forbryderen Jens Nielsen, Axel Johnsen om danske grænsekæmpere fra Ionas Collin til Søren Krarup, Leif Hansen Nielsen om Den sønderjydske Fond, Carl Christian Jessen om reformationsfejringen i 1917 og Hans Schultz Hansen om Sønderjyllands indlemmelse i Preussen i 1867. Sammen med ovennævnte slægtsforskermesse, tastefester og tastegruppemøder, det årlige brugermøde og en række kurser og workshops i tilknytning til slægts- og ejendoms historie samlede de 22 arrangementer i 2017 1.150 deltagere.

Forskning

Leif Hansen Nielsen arbejdede i 2017 videre med en udgivelse i uddrag af Historisk Samfund for Sønderjyllands spørgeskemaundersøgelse vedrørende besættelsestiden og med sit studium af landsdelens yderligtgående politiske bevægelser. Hans Schultz Hansen fortsatte arbejdet med sin H. P. Hanssen-biografi. Han publicerede artiklen "Minorities in Germany (Denmark)" til *OnlineInternational Encyclopedia of the First World War* og to mindre artikler om "Die Konzentration der Nordschleswiger Milchwirtschaft nach 1960" og "Tysk spionage i Sønderjylland forud for den 9. april 1940" i henholdsvis *Rundbrief des Arbeitskreises für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins* og *Sønderjysk Månedsskrift*. Som sædvanlig holdt de to forskere adskillige foredrag. En del kræfter blev også lagt i planlægningen af 100-året for Genforeningen i 2020. Således blev der med Landesarchiv Schleswig-Holstein truffet aftale om et fælles dansk-tysk seminar med efterfølgende bogudgivelse om følgerne af Slesvigs deling i 1920.

Studiecenter for Sønderjyllands Historie i Aabenraa

Der blev knyttet tre nye medlemmer til Studiecentret: Mariann Kristensen, museumsinspektør, Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, Karen Harder Lildholdt, ph.d. studerende, og Henrik Becker-Christensen, fhv. generalkonsul. Dr.phil. Inge Adriansen afgik ved døden den 27. oktober 2017. Der er herefter 16 forskere i Studiecentret.

Der blev afholdt seks netværksmøder med diskussion af forskningsprojekter og manuskripter. Der blev lagt program for et todagesseminar om

følgerne af Slesvigs deling i 1920 nord og syd for den nye grænse, som skal afholdes den 27. og 28. marts 2020 i samarbejde med Rigsarkivet Aabenraa og Landesarchiv Schleswig-Holstein.

Medlemmerne af Studiecentret publicerede følgende bøger:

Inge Adriansen: *Als og Sundeved. Mad, mennesker & måltider*. Muusmann. 265 s. (Sammen med Torben Ulrik Nissen).

Inge Adriansen: *The Island of Als*. Historika. 248 s.

Inger Lauridsen: *Bag tremmer – indsatte i Tønder Arrest 1812-1842*. Museum Sønderjylland Kulturhistorie Tønder, 2017. 96 s.

Martin Bo Nørregård: *Den sorte dag ved Moulin – 6. juni 1915*. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 112 (sammen med René Rasmussen). 69 s.

Carsten Porskrog Rasmussen (red.): *Historien på væggen – Historiemalerier på Sønderborg Slot*. *Historisk Samfund for Als og Sundeved og Museum Sønderjylland — Sønderborg Slot*. 224 s.

Dertil kom cirka 25 større eller mindre videnskabelige afhandlinger i tidsskrifter og antologier, således i *Sønderjyske Årbøger*, *Historisk Tidsskrift*, *Personallistorisk Tidsskrift*, *Heraldisk Tidsskrift*, *Uddannelseshistorie* og *Danske Magazin*. Yderligere blev der udgivet cirka 15 kronikker og lignende. Centrets formidlingsvirksomhed bestod derudover i cirka 120 foredrag.

Centret modtog 7.500 kr. i tilskud fra Velux Fonden, som blev brugt til indkøb af IT-udstyr.

Hans Schultz Hansen

Fra den historiske arbejdsmark i Sønderjylland 2017

Historisk Samfund for Sønderjylland

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 21. april 2018 årsmøde i Multikulturhuset på havnen i Sønderborg. Cirka 85 medlemmer deltog. Forsamlingen lyttede med stor interesse til det indledende foredrag ved forfatter og forlagschef Ole Sønnichsen om temaet *Rejsen til Amerika – på sporet af Jens Jensen fra Dybbøl*. Kristian Pallesen fortalte om Multikulturhuset og planerne for havnen i Sønderborg. Efter en kaffepause afholdtes generalforsamlingen. Formanden for Sønderborg kreds, Christian Bo Bojesen, valgtes til dirigent. Han konstaterede, at årsmødet var indvarslet i henhold til foreningens vedtægter og gav ordet til formanden, Hans Schultz Hansen, der aflagde følgende beretning:

”Hælde gammel vin på nye flasker” – sådan plejer man at sige, når nogen gør indpakningen lækker, men beholder indholdet uforandret. Sikkert har nogle tænkt det samme om Historisk Samfund, da vi i løbet af 2017 og begyndelsen af 2018 rullede et nyt, fælles design ud for vore grafiske produkter: årbog og månedsskrift, skrifter og levnedsløb, brevpapir og brochurer, hjemmeside og facebookprofil. Og de har ret. Men hvad gør det, at det grafiske udtryk bliver mere tidssvarende og favner hele vores virksomhed, så længe vi fortsat kan stå inde for det faglige indhold – for det kan vi. Målet har været dels at opnå en samlet grafisk identitet for vores forening, dels at øge vore publikationers gennemslagskraft på et marked med hård konkurrence. Om smagen kan der altid strides, men vi er sikre på, at målet bliver nået. Det er Dennis Paulsen fra bureauet Headquarters, som har stået for udformningen af den nye grafiske linje med Kristian Pallesen som bindeled mellem Headquarters og foreningen.

Sønderjyske Årbøger

Gammel vin plejer man at sætte årgang på. Vi kunne i 2017 føje en ny årgang af *Sønderjyske Årbøger* til den lange række tilbage til 1889. Den blev præsenteret den 9. november på Oldemorstof. Årbogen var denne gang præget af 500-året for Reformationen. Jens Bruun beskrev, hvorledes den sidste katolske biskop i Slesvig Stift, Godske Ahlefeldt, benyttede Løjt kirkes nye altertavle fra 1520 til et indlæg i Reformationstidens teologiske og kirkelige debat. Karsten Merrald Sørensen fortalte om en efterreformatorsk strid, som i 1602 opstod ved Garding kirke i Ejdersted. Den handlede om kirke-

tugt, hvorvidt en ægteskabsbryder skulle have lov til at gå til alters, men inddrog i høj grad også forholdet mellem fyrsten og kirken. Jens Lyster skrev om den alsiske salmedigter Peter Ernst fra Ketting. I 1756 udgav han en salmebog, der sammen med andre skrifter ved hans hånd bærer vidnesbyrd om en tidlig vækkelse på Als. Helge Clausen undersøgte, hvorledes et helgenbillede af Jomfru Maria med det lille Jesusbarn fandt vej fra den tyske valfartsby Kevelaer til Haderslev, hvor det endte som kistebillede.

De øvrige artikler havde verdsligt indhold. Leah Porse Rasmussen skrev om de privilegerede, nærmere bestemt de ganske mange fribønder i Bov sogn og deres juridiske status og det sociale netværk mellem almindelige bønder og adelen. Johannes Brix undersøgte lægedækningen i hertugdømmet Slesvig i slutningen af 1700-tallet, der ikke var særlig udviklet, men dog bedre end den tilsvarende i kongeriget. Mariann Kristensen fortalte om *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* og det idealbillede af et typisk dansksindet sønderjysk barn, som tegnedes her og som afspejledes i de danske stile, som bladet fik sine små læsere til at skrive. Marianne Brink Asvig Iversen valgte også et emne i børnehøjde, nemlig sydslesvigiske børns ferierejser til Danmark i årene 1949 til 1974. Det skete på grundlag af en spørgeskemaundersøgelse blandt tidligere ferie børn. Ud over artiklerne rummede årbogen som sædvanligt anmeldelser, årsberetninger fra arkiver, museer, forskningsinstitutioner og Historisk Samfund samt en oversigt over de lokalhistoriske tidsskrifters indhold.

Årbogens redaktion bestod i 2017 af Mikkel Leth Jespersen, Mogens Rostgaard Nissen, Anne Marie Overgaard, Klaus Tolstrup Petersen, Merete Bo Thomsen og Mads Mikkel Tørsleff. Korrekturlæsningen blev godt varetaget af Anne Grete Jacobsen fra Aabenraa.

Sønderjysk Månedsskrift

Sønderjysk Månedsskrift udkom i 2017 som sædvanligt med otte numre. Et af numrene var et temanummer om de nordfrisiske øer og halliger. De øvrige numre bragte vidt forskellige artikler med emner som tysk nationalromantisk arkitektur i Haderslev, den afrikanske samling på Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa, alsiske frugtsorter, bonevoksfabrikken i Højer og hvalerne i Gram-havet. Hvert kvartal bragte månedsskriftet en grænselandskronik, skrevet af Jørn Buch.

Kirsten Clausen overtog ved Kim Furdals fratræden ved årsskiftet 2016/17 ansvaret som hovedredaktør af månedsskriftet. Per 1. august 2017 valgte Kirsten imidlertid at fratræde sin stilling i Museum Sønderjylland, og dermed stoppede hun også i redaktionen af månedsskriftet. Der skal herfra lyde en stor tak til Kirsten for hendes indsats. Resten af redaktionen, Elsemarie Dam-Jensen og Lennart S. Madsen, fortsatte derefter redaktionsarbejdet på egen hånd et par måneder. Også de fortjener en stor tak. Den 1.

oktober 2017 blev cand.mag. i historie Lisette Juhl Hansen ansat som museumsinspektør på Museum Sønderjylland – ISL, hvor hun blandt andet varetager opgaven som hovedredaktør af månedsskriftet.

I slutningen af 2017 ophørte vi med at udsende månedsskriftet med Post-Nord, og i stedet indgik vi en aftale med Bladkompagniet. Det har betydet en mærkbar nedgang i forsendelsesomkostningerne, men vi kommer ikke uden om, at det nye samarbejde også er forbundet med mere usikkerhed for modtagerne og ekstra bøvl for kontoret, og det er derfor til stadig evaluering.

Skrifter

I forsommeren udgav vi i serien "Sønderjyske Levnedsløb" Christen Duus Andersens erindringer fra Nordborg under titlen *Fokkegilde og flyverskjul*. Bogen er en indfølt fortælling om livet på en gård i 1940'erne og 1950'erne. Man kan læse om høsten og det afsluttende fokkegilde, om forældrene og slægten og om gårdens andre beboere. Bogen handler også om årets gang i landbosamfundet, forholdet mellem mennesker og dyr, kammeraterne og skolen og barndomsgadens skæve eksistenser. Forholdene under krigen blandt andet med tyske soldater, der søgte flyverskjul, er et særligt kapitel. Der er tale om et værdifuldt tidsbillede, som mange ældre sønderjyder vil nikke genkendende til, men som alle generationer kan blive beriget af at læse. Udgangspunktet er forældrenes landbrug på gaden Løjtertoft, men fortællingen er almengyldig. Christen Duus Andersen er årgang 1936 og var i mange år kontorchef i Monopoltilsynet/Konkurrencestyrelsen. Han bor i dag i Klampenborg, men han har hverken glemt den alsiske fortid eller det alsiske sprog. Bogen blev præsenteret først den 7. juni for pressen i Sønderborg og dernæst for Nordborg og omegns indbyggere hos Lokalhistorisk Arkiv for Nordborgområdet den 9. november. Det sidste sted var tilstrømningen så stor, at arrangementet måtte gentages. Ganske fortjent har bogen fået gode anmeldelser, og salget har været rigtig tilfredsstillende.

Den 1. november blev René Rasmussen og Martin Bo Nørregårds bog *Den sorte Dag ved Moulin – 6. juni 1915* præsenteret for cirka 160 mennesker i forbindelse med førstnævntes foredrag på Rigsarkivet i Aabenraa. Ingen anden dag i noget andet slag under hele Første Verdenskrig kostede så mange sønderjyder livet. Mindst 104 fra Sønderjylland faldt den dag. Derfor er forfatterne gået helt tæt på netop denne dag. For hvad skete der egentlig den 6. juni 1915 ved Moulin? Hvordan forløb kampene? Og hvorfor gik det så galt? Forfatterne viser i bogen, hvor tæt man kan komme på et enkelt slag i Den store Krig på grundlag af et dansksproget kildemateriale i form af feltpost, dagbøger og erindringer og med inddragelse af tysk og fransk kildemateriale. Bogen har fået en begejstret modtagelse hos anmelderne, og bogkøberne har været enige, så i begyndelsen af 2018 blev der trykt et nyt oplag, som også sælger godt.

Ud over de nye bøger udgav vi i 2017 nye oplag af *Sønderjyllands Historie* bind 2 og *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-18*. Arbejdet med *Sønderjysk Søfarts Historie* i to bind skred godt fremad. Forfatterne begyndte for alvor at levere bidrag til gennemgang på forfatterseminarerne. Der regnes nu med udgivelse til jul 2019.

Udflugter

Udflugterne har gennem mange år været tilløbsstykker, og for at give plads til de mange, som ikke fik plads i første omgang, valgte vi i 2017 at gentage to tidligere overtegnede rejsetilbud. Fredag den 9. juni var vi på en endags-tur til det østlige Holsten. I Bordesholm så vi den storslåede klosterkirke med de prægtige sarkofager for Frederik I og hans første kone og de senere sarkofager for gottorpske hertuger og statsmanden Caspar von Saldern. I Eutin var programmet samlet om slottet og dets pragtfulde interiør. Denne gang var det muligt at komme på vandretur i det fine parkanlæg, og til slut var der byvandring i den velbevarede fyrsteby.

I dagene 15.-17. september gik tredagesturen til Braunschweig og Wolfenbüttel. Med overnatning i Wolfenbüttel fik deltagerne et fint indtryk af vor Dronning Juliane Maries hjemby. En ekstra gevinst var den samtidige "kulturnat" med koncerter og adgang til ellers lukkede seværdigheder. Der var også besøg i den gamle universitetsby Helmstedt og et indtryksfuldt besøg ved den imponerende skole for Hitlerjugends ledere i Braunschweig. Grænseovergangen Helmstedt-Marienborn genoplivede historien om Tysklands deling frem til 1989. Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen var som vanligt guider og fortællere undervejs med Mogens Asmund som turadministrator.

Foredragsrækker, kurser og møder

Vores foredragsrække havde i 2017 "Fra vugge til grav" som overskrift og handlede om livets gang i Sønderjylland. Den videreførte således foredragsrækken fra 2016 om "Årets gang" i landsdelen. Der blev atter leveret en fornem indsats af de tre foredragsholdere. Inge Adriansen fortalte om undfangelse, fødsel og dåb og barselsstorke. Anne Marie Overgaard tog over med kirkelig og borgerlig konfirmation, ungdomsindvielser og fødselsdage. Inge Adriansen førte linjen videre med bryllupper, trolovelser, polterabend, sølv- og guldkost, og Elsemarie Dam-Jensen satte det dystre punktum med død, begravelse, bisættelse, eftermæle. Foredragene blev holdt på Museum Sønderjyllands afdelinger i Sønderborg, Tønder og Haderslev samt på Rigsarkivet i Aabenraa. Desværre levede deltagerantallet heller ikke denne gang op til vore forventninger – det varierede fra 13 til 50. Tilsyneladende foretrækker vore medlemmer emner fra landsdelens politiske historie. Imidlertid er en fornyelse af emnerne ind imellem nødvendig.

Også i 2017 afholdt Idrætshøjskolen i Sønderborg et historiekursus i uge 6, denne gang med titlen "Kultur, kunst og køkken i Sønderjylland". Historisk Samfund bidrog som tidligere år med planlægning og foredragsholdere. Det samlede 65 deltagere og kurset var således fuldt tegnet. Der var mange gode bogkøbere iblandt. Vi fortsatte også samarbejdet med Folkeuniversitetet, der i det forløbne år afholdt foredragsrækker om Sønderjyllands historie i Aarhus, Emdrup i København, Kolding og Odense. Folkeuniversitetet afholdt tillige et weekendseminar på Sandbjerg om Tyskland og grænselandet før og nu, hvor et par af vore folk medvirkede. Foredragsholderne måtte også i ilden, da vi i samarbejde med Museum Sønderjylland arrangerede to lørdage med tre-i-rap-foredrag om Sønderjyllands historie. Den første fandt sted den 1. april på Museum Sønderjyllands afdeling i Haderslev og omhandlede tiden indtil 1720, mens den anden blev afviklet den 7. oktober på museets afdeling på Sønderborg Slot. De to gange tre foredrag blev gentaget på Dansk Centralbibliotek i Flensborg henholdsvis den 19. september og 23. november i samarbejde med Folkeuniversitetet.

Overalt var der tale om god tilslutning til foredragene og stor interesse for vore bøger – og hvis den ikke var der på forhånd, forstod Finn Bach at vække den! Endvidere var der bogsalg ved en række arrangementer rundt om i Sønderjylland, ikke mindst ved adskillige foredrag på Rigsarkivet i Aabenraa. Resultatet blev et stort plus på vores bogsalgskonto – 40.000 kr. over det forventede. Medvirkende hertil var også, at Finn Bach som tidligere besøgte alle sønderjyske boghandlere mindst to gange. Vi kan fortsat glæde os over, at boghandlerne sælger mange af vores bøger. Udover det direkte salg af bøger er en tilgang af nye medlemmer en glædelig sidegevinst ved at vise flaget så mange steder.

Vort årsmøde 2017 fandt sted lørdag den 29. april på VUC Syd i Haderslev. Omkring 60 medlemmer deltog. Henrik Posselt blev valgt til styrelsen i stedet for Kim Furdal. Den dengang nye direktør for Museum Sønderjylland, Henrik Harnow, holdt et interessant foredrag om industrisamfundets havne 1840-1970, med et blik på de østjyske fjordhavne. Efter foredraget var der rundvisning i Lighthouse.

Sammen med Historisk Afdeling ved Aarhus Universitet og Grænsforeningen afholdt vi den 27. marts og den 25. oktober workshops om digital formidling af Sønderjyllands historie på Sandbjerg.

Hjemmeside, Facebook, PR-arbejde og kontor

Vores hjemmeside var pænt besøgt. 10.700 borgere var på hjemmesiden én eller flere gange i 2017. I gennemsnit har vi 120 gæster hver dag – eller 44.500 besøg på et år – med 21.500 klik på forsiden og 10.100 i butikken. Samme antal trækker arrangements-kalenderen. Facebook har været et godt bidrag til at få trafik på hjemmesiden, og Poul Müller Olsen gør en

flot indsats for at markedsføre vores aktiviteter her. Vores profil har næsten 1.000 følgere, og nogle opslag fanger opmærksomheden hos flere end 3.000 interesserede. Vi kan se, at 60 procent af vore følgere er mænd. Kristian Pallesen står for hjemmesiden og de elektroniske nyhedsbreve – otte i 2017. Vi har 570 mailadresser og ca. 65 procent åbner og læser vores informationer. Vi ønsker os selvsagt mange adresser og flere læsere.

Der har igen i 2017 været udsendt et større antal pressemeddelelser til aviser og ugeaviser, som generelt er flinke til at bringe dem. Det lykkedes således gennemgående for Månedsskriftet at få skriftets indhold omtalt i de lokale medier – og på vores hjemmeside. Der blev også udsendt en opdateret hvervebrochure.

I 2017 var Historisk Samfund igen med på en stor sønderjysk stand ved Historiske Dage den 25.-26. marts i Øksnehallerne i København. Flere af foreningens folk medvirkede ved indslag på scenerne. Der blev solgt 111 bøger og tegnet fem nye medlemmer, og dertil kommer den uhåndgribelige værdi af at være synlig i det danske historieformidlingsmiljø. Men det krævede også en stor indsats, især af Finn Bach, men også af Mogens Asmund, Arne Jørgensen og Kristian Pallesen. PR-initiativerne betød, at vi fik en pæn tilgang af nye medlemmer, men alligevel måtte vi som de foregående år notere en mindre tilbagegang i det samlede medlemstal fra 2096 til 2045.

Kontoret har igen i 2017 været bemanded udelukkende med frivillige medarbejdere, nemlig Mogens Asmund, Henrik Posselt og Maria Erbs og frem til 1. maj tillige Hans-Ole Mørk. Deres indsats er helt afgørende for foreningens rolige drift og den gode kontakt til medlemmerne.

100-årsjubilæer forude 2018 og 2020

I 2017 tog planlægningen af markeringen af 100-året for begivenhederne i november 1918 og i 1920 store skridt fremad. Vi lagde ud med at nedsætte et udvalg inden for foreningen bestående af Axel Johnsen, Karl Erik Olsen, Kristian Pallesen, Carsten Porskrog Rasmussen og formanden. Udvalget har især diskuteret vort program med foredrag i 1919/20.

Den 6. november i år markeres 100-året for den tyske revolution i Sønderborg. Den 11. november arrangerer Historisk Samfund sammen med Haderslev Stift og Haderslev Kaserne en central markering af 100-året for våbenstilstanden i 1918. Det sker i Haderslev. Vi indgår i et foredragsarrangement på kaserne oven på en gudstjeneste i Domkirken og kransnedlæggelser ved monumenterne på Damager og Klosterkirkegården. Den 17. november står vi sammen med Sprogforeningen for et arrangement på Folkehjem i Aabenraa i anledning af 100-året for det store møde her med vedtagelsen af Aabenraa-resolutionen og H.P. Hanssens tale. Der vil være foredrag om eftermiddagen og en skuespilmonolog om aftenen. Detaljerede programmer for disse arrangementer vil senere tilgå vore medlemmer.

Personalia

Siden sidste årsmøde har Historisk Samfund for Sønderjylland mistet to af sine styrelsesmedlemmer.

Den 27. oktober 2017 afgang vort mangeårige og markante styrelsesmedlem Inge Adriansen ved døden efter en langvarig kamp mod en tiltagende sygdom. Inge Adriansen blev medlem af styrelsen i 1986 og stod sammen med Steen Andersen og Henrik Fangel for fornyelsen af *Sønderjysk Måneds-skrift*, hvor hun var et flittigt medlem af redaktionen frem til 1996. En særlig indsats lagde hun sammen med Elsemarie Dam-Jensen og Lennart Madsen i udgivelsen og redaktionen af *Sønderjylland A-Å*, som er et fyrtårn på vor forenings bogliste.

Natten til den 13. februar 2018 afgang formanden for Aabenraa kredsen Erling Læbel Madsen ved døden. Erling blev medlem af kredsbestyrelsen i 1992 og fungerede som sekretær, indtil han i 2003 blev formand og dermed også medlem af styrelsen. I de mere end 25 år, Erling virkede for vores forening, repræsenterede han i særlig grad dens folkelige, lokalhistoriske element. I Historisk Samfund for Sønderjylland har vi meget at sige Inge og Erling tak for, og vi vil mindes dem begge med varme og taknemmelighed. Uddybende mindeord vil blive bragt nedenfor.

En glædelig begivenhed er det til gengæld, at Lars N. Henningsen i forbindelse med årsmødet 2018 kan fejre sit 40-årsjubileum som medlem af styrelsen. Historisk Samfund skylder Lars Henningsen en hjertelig tak for indsatsen i de fire årtier som redaktør af skriferækken og årbogen, som formand og næstformand, som medlem af egnsvandringssudvalget, som forfatter til talrige skrifter på vort forlag og artikler i vore tidsskrifter samt som en flittig foredragsholder i vort regi. Vi ser frem til fortsat godt samarbejde i det kommende tiår!

Tak til fonde og samarbejdspartnere

Historisk Samfund for Sønderjylland skylder som de foregående år Museum Sønderjylland – Institut for Sønderjysk Lokalhistorie en stor tak for assistancen til vores sekretariat, ligesom Museum Sønderjyllands andre afdelinger og Rigsarkivet i Aabenraa lagde plads til mange af vore arrangementer på favorable vilkår. En tak for godt samarbejde skal også lyde til Idrætshøjskolen i Sønderborg og Folkeuniversitetet.

I årets løb har vi med tak modtaget tilskud fra Kulturministeriets bladpulje, Den sønderjyske Kulturaftale, Alving Fonden, Traugott Møllers Fond, Dansk Kultursamfund af 1910, Gunder og Mattes Matthiesens Nissens Fond, H. P. Hanssens Mindefond og P. J. Schmidt-Fonden.

Christian Mylin, Esbjerg, takkede Historisk Samfund for godt arbejde i det forløbne år. Beretningen blev enstemmigt godkendt af forsamlingen. Der-

næst fremlagde foreningens kasserer, Arne Fredsted Jørgensen, regnskabet, som viste et overskud på 75.778 kr. Kassererens beretning blev ligeledes enstemmigt godkendt. Kontingentet for 2019 fastsattes til uændret 325 kr. for medlemskab med Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift, 225 kr. for medlemskab med årbogen alene og 275 kr. for abonnement på månedsskriftet. Der var ikke indkommet forslag til årsmødet. På valg til styrelsen var Mikkel Leth Jespersen, Lennart S. Madsen, Mogens Rostgaard Nissen, Anne Marie Overgaard og René Rasmussen, som alle blev genvalgt. I stedet for Inge Adriansen indvalgtes Mette Pilgaard, Aarhus. På valg som revisorer var Jørn Andersen og Olaf Krag, der begge genvalgtes. Under eventuelt præsenterede formanden de to nye kredsformænd i Tønder og Aabenraa, Jens Møller og Helge Søgaard, ligesom han omtalte forsendelsesproblemer for *Sønderjysk Månedsskrift*.

Aabenraa Kreds

Der afholdtes generalforsamling den 10. april 2018 på Landsarkivet, hvor bestyrelsens beretning for 2017 blev lagt frem. Her oplystes, at Tove, Iver og Peter blev genvalgt for 3 år på den seneste generalforsamling i 2017, mens Erling og Lone ikke var på valg. I tilslutning til generalforsamlingen holdt Leif Nielsen et foredrag om tyske flygtninge.

Bestyrelsen har siden sidste generalforsamling afholdt 3 bestyrelsesmøder og haft følgende arrangementer:

Den 12. juni gik det med Mikkel Leth Jespersen i kaptajnernes fodspor på Løjtland. Det var den tredje tur om emnet, og som på de første to ture var der god tilslutning.

21. og 22. juni ledede Erling en vandretur i Aabenraa på sporet af 2. verdenskrig. Det skete i samarbejde med Byhistorisk Forening.

Erik Skifter Andersen fortalte den 22. august om skibsbyggerne i Aabenraa på Museet i Aabenraa med efterfølgende rundvisning i havneområdet, hvor han fortalte om huse og gader, der knyttede sig til emnet. Der var god tilslutning.

3. oktober fortalte Henrik Skov Kristensen om Fårhuslejren med efterfølgende besøg i museumsbygningerne i Frøslev lejren. På grund af det sene tidspunkt på året var deltagelsen ikke så stor, og det blev også for tidligt mørkt.

Den 8. november afholdtes det årlige møde med Lokalkiverne i Aabenraa. Mødet blev afholdt i Bovrup. Aftenens foredrag var om maleren Eckersberg, der er født i Bovrup og i sin barndom har boet på egnen.

Den 10. februar 2018 stod vores forening for afstemningsfesten på Folkehjem i Aabenraa. Mødet forløb ikke helt tilfredsstillende. Der kom cirka 190 personer af de 250, der var bestilt kaffe til. Det gav et underskud på

60 kuverter, som skal dækkes af de medvirkende foreninger. Det foreslås, at der fremover indføres tilmelding til arrangementet. Mikrofonanlægget virkede ikke, så mange havde problemer med at høre, hvad der blev sagt. Det er simpelt hen ikke acceptabelt for et sted som Folkehjem. Sct. Jørgens Pigechor, som skulle have sunget under festen, havde meldt afbud på grund af vinterferien, men Mogens Fangel havde sørget for afløsning. René Rasmussen holdt et foredrag om 1. Verdenskrig. Det viste sig i øvrigt at være det sidste møde Erling deltog i. På mødet var han i fuld vigør som mødeleder. Måske kunne man forestille sig, at den sidste afstemningsfest kunne afholdes ved 100 året for Genforeningen i 2020. Dette drøftes med de øvrige deltagende foreninger.

Af programmet for 2018 og 2019 kan nævnes, at vi påtænker et arrangement i 2019 i samarbejde med Bov Lokalforening og Menighedsråd om delingen af Bov kommune og sogn i forbindelse med afstemningen i 1920. I 2018 er der arrangeret en tur til Kalvø den 10. juni og en gentagelse af byvandringen på Jørgensgård den 20. juni med Lars Henningsen som fortæller; dette i samarbejde med Byhistorisk Forening og Aabenraa Kommune. Til efteråret påtænkes en tur på Gendarmstien. De arrangementer, Erling i øvrigt havde på tapetet, er vi i bestyrelsen nødt til at nytænke.

Opmærksomheden henledes i øvrigt på hovedforeningens arrangementer november 2018 i anledning af 100 årsdagen for Genforeningen.

Peter Rastrup

Haderslev Kreds

Kredsen havde i 2017 tre arrangementer. Onsdag den 31. maj tog vi på en aftentur til Skodborg Skov og husmandskolonien dér. Deltagerne mødtes ved Skodborgarkivet, hvor der blev givet en introduktion, og derefter var der kørselv-tur med fire-fem stop, herunder ved Dresvold og stedet for guldfundet. På stederne blev der givet en kortere uddybning af introduktionen. Efter køreturen var der kaffe og generalforsamling på arkivet. Lørdag den 26. august afholdt kredsen en heldagsudflugt til Ribe med byvandring og besøg i domkirken. Desuden stod kredsen for planlægningen af hovedforeningens årsmøde den 29. april på VUC i Haderslev.

I det forløbne år er der sket meget omkring det historiske i Haderslev Kreds. Det har betydet, at vi ikke selv har arrangeret andet end ovenstående, men der har været mange kontakter og meget samarbejde med de øvrige aktører omkring historien i Sønderjylland. Der er samarbejdet med aftenskoler i form af fredagshøjskolearrangementer, Folkeuniversitetet, den nye kommunale konstruktion "Historie Haderslev" og med etableringen af små selvstændige samvirker for både kultur, fritid, lokalhistoriske foreninger og små museer til afløsning af Folkeoplysningsudvalget.

Vores vinterarrangement blev koblet sammen med generalforsamlingen i 2018. Vi prøvede, at lave en kort generalforsamling med efterfølgende spisning – og som afslutning koblede vi os på en af Live forelæserne fra Århus Universitet – om menneskets historie set i evolutionens og Homo Sapiens lys. Det var en fantastisk succes – og vi var som noget nyt mange til generalforsamlingen uden dog, at det lykkedes i første omgang at få en fuldtallig bestyrelse.

Karl Erik Olesen

Sønderborg Kreds

Vi har mindst én gang om året et kirkebesøg. Kirkebesøgene trækker altid medlemmer til, og vi lagde ud med et besøg i den katolske kirke Skt. Pauls Kirke i Sønderborg mandag den 13. februar, hvor vi fik en god rundvisning og god oplysning om den katolske liturgi. Vi fortsatte vores gode samarbejde med Historisk Samfund for Als og Sundeved med vores projekt om Sønderborg havn. Mette Guldborg fra Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg holdt foredrag om Sønderborg havn fra 1600 til 1800 i riddersalen på Sønderborg slot den 15. maj. Projektet med Sønderborg havn afsluttedes 26. april i riddersalen på Sønderborg slot, hvor Christian Bo Bojesen holdt foredrag om Sønderborg havn i middelalderen. Vores generalforsamling blev afholdt den 4. april på Knøs´ gård i Høruphav. Indledningsvis holdt tidligere overlæge på Sønderborg sygehus, Andreas Johansen foredrag om danske læger under retsopgøret efter 2. verdenskrig. Andreas Johansen har skrevet en anmelderrost bog. På generalforsamlingen trådte Lisbet Marcussen ud, men generalforsamlingen gav bestyrelsen mandat til at få en afløser ind. Og det er lykkedes, idet Anders Orris er indtrådt i bestyrelsen – dejligt. Vi har holdt en række bestyrelsesmøder, hvor vi har drøftet fremtidige arrangementer i kredsen. Vi vil meget gerne have et meget tættere forhold til lokalarkiverne. Og det er vi ved at få. Tidligere med vores projekt om Kleinbahn, men nu også med en dejlig aftentur i Augustenborg den 17. maj. Der sker meget i Augustenborg, hvor huse skal bevares. Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg og omegn tog os med på en rundtur i bykernen. Tak til Augustenborg og rundviserne for en overordentlig spændende tur. I bestyrelsen har vi haft fokus på småbygninger med mere, og 19. september havde vi arrangeret en aften i Egen med gennemgang af det frivillige brandværn. Desværre måtte det aflyses på grund af manglende tilmelding. I oktober viste Carsten Porskrog Rasmussen rundt i Dorotheas kapel på Sønderborg slot for en meget interesseret gruppe. 8. november blev mødet med de lokalhistoriske foreninger afholdt i Egen. Dette møde er altid spændende, for det er her, vores forening har sin berettigelse. God kontakt og samtale er vigtig. Vores 2017 blev afsluttet med et godt arrangement i Sønderborg lufthavn den 20. november.

Christian Bo Bojesen

Tønder Kreds

Tønder kreds arrangerede en søndagsfamilietur langs den sønderjyske Hærvej fra Urnehoved Tingsted til Tørning Mølle, mens den planlagte tredages bustur ad Hærvejen videre nordpå fra Skibelund Krat til Viborg desværre måtte aflyses. Kredsen har i 2017 ligget lidt underdrejet efter formanden Carl E. Michelsens afgang, men i marts i år trådte Jens Møller fra Løgumkloster til som ny formand, og bestyrelsen er tillige suppleret med et nyt menigt medlem, Erik Sørensen fra Tønder. Der skal ved denne lejlighed lyde en tak til Michelsen for indsatsen som formand i årene 2015-17.

Finn Clemmensen

Sydslesvig Kreds

Foreningsåret 2017 blev indledt med generalforsamlingen, der fandt sted torsdag den 6. april på Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (DCBIB) efterfulgt af foredraget «Knud Lavard på korstog» ved professor Kurt Villads Jensen.

Torsdag den 8. juni kunne vi igen indbyde til foredrag i samarbejde med DCBIB, som også denne gang lagde lokaler til. Emnet var »De sydslesviske ferieborn« og foredragsholderen Marianne Brink Jensen, der har skrevet speciale over dette emne.

Den 27. oktober var vi medindbydere til arrangementet: "Slesvia kolonial", som blev afholdt i anledning af 100-året for salget af de Vestindiske Øer. Ud over den historiske del med byvandring og foredrag bestod arrangementet af en billedudstilling, en teateropførelse, musik med mere.

Hovedforeningen indbød dernæst vores sydslesviske kreds til foredragsrækken "tre-i-rap". Emnet var begge gange "Hertugdømme og grænseland" – den 19. september om tiden frem til 1721 og den 23. november om tiden fra 1721 til i dag. Arrangementet var tænkt ind i den sammenhæng, som Danmarks Radio, Nationalmuseet og Kulturstyrelsen havde etableret ved at erklære 2017 for "Historiens år." DR-TV sendte således serien "Historien om Danmark" med skuespilleren Lars Mikkelsen som vært, og Historisk Samfund for Sønderjylland og Museum Sønderjylland fulgte op med et "tre-i-rap-foredragsmøde" om den særlige sønderjyske vinkel på Danmarkshistorien. I vores landsdel var foredragene henlagt til Dansk Centralbibliotek, Flensborg. Foredragsholderne var Orla Madsen, Lennart Madsen, Carsten Porskrog Rasmussen, Lars N. Henningsen, Hans Schultz Hansen og Henrik Becker-Christensen, alle velkendte og velkomne eksperter her fra vores egn.

Arrangementerne har været godt – til dels særdeles godt – besøgt, og de muligheder, som deltagerne får for at stille spørgsmål til og debattere med foredragsholderne, benyttes flittigt. Det er af stor værdi, og fra Historisk Samfund skal der lyde en stor tak for samarbejdet med DCBIB.

I planlægningen for 2017 indgik desuden to arrangementer med emnerne "Nordfriesland og Bertold Bahnsen" og "Aftenvandring i Rendsborg". Det har dog ikke været muligt at gennemføre disse planer, men aftenvandringen i Rendsborg ved Joachim Martin finder sted den 8. maj 2018 med efterfølgende kaffe med mere i Ejderhuset i Büdelsdorf. Det er også fortsat bestyrelsens ønske at kunne indbyde til et besøg i Nordfriesland med landet og dens befolkning som omdrejningspunkt. Det må dog vente endnu et år.

Vi kan til gengæld med glæde indbyde til en anden lokalitet i Nordfriesland, nemlig et museumsbesøg i Svesing-lejren, der, hvad formidlingsdelen angår, er blevet betydelig forbedret. Efterfølgende er der foredrag på Husum danske Skole, og det afvikles den 29. august 2018. Foredragsholderen bliver museumsinspektør og historiker Jens-Chr. Hansen, og titlen er "Husum-Schwesing – en koncentrationslejr i grænselandet".

Et af de emner, der optager alle historieinteresserede for tiden, er hundredåret for afstemnings- og genforeningsåret 1920, og jeg lovede sidste år på foreningens generalforsamling, at Sydslesvigkredsen ville "gøre noget" i forbindelse med afstemningsdagen i zone II den 14. marts." Vi har derfor arrangeret et møde den 14. marts 2020, som vil foregå i Kongesalen i Borgerforeningen, Flensborg med dr. phil. Henrik Becker-Christensen som hovedtaler. Det er planen at tage kontakt til tyske lokalhistoriske kredse og medinddrage mindre sydslesvigske organisationer, blandt andet "Det lille Teater".

Der har været afholdt tre bestyrelsesmøder, hvor vi ikke kun har aftalt arrangementer, men også udviklet nye ideer. Formanden har desuden deltaget i to styrelsesmøder i hovedforeningen samt årsmødet og får fremragende hjælp fra foreningens kontor. I kredsen er medlemstallet faldet, så vi nu har lige under 100 medlemmer, og vi har derfor besluttet at gøre noget ved medlemshvervningen. Synliggørelsen skal finde sted på flere måder og foregik blandt andet ved friluftsmøderne under de danske årsmøder den 3. juni 2018 på pladserne i Slesvig, Husum og Flensborg.

Kirsten la Cour

Inge Adriansen, Sønderborg

27. juli 1944 - 27. oktober 2017

I oktober 2017 afgik Historisk Samfund for Sønderjyllands mangeårige styrelsesmedlem Inge Adriansen ved døden efter flere års kamp mod en tiltagende kræftsygdom. Med hendes bortgang har Historisk Samfund mistet en af sine flittigste medarbejdere og den sønderjyske landsdel en kulturpersonlighed af en sjælden karat.

På mindestenen over en anden sønderborger, slagtermester J. P. Reimers, står, at han havde "sind til seks hestes fart". Det samme kan med føje siges om Inge. Fagligt spændte hun umådelig vidt. Hendes vigtigste forskningsområder var nationale symboler, monumenter og erindringssteder, de slesvigske krige og den Første Verdenskrig, de sønderborgske hertuger, teglværksindustrien ved Flensborg fjord og Sønderborgs og Dybbøls lokale historie. Med sine undersøgelser og beskrivelser af det sønderjyske kaffebord og køkken i det hele taget fik Inge meget brede kredse i tale. Hun færdedes lige hjemmevant blandt etnologer og historikere, blandt universitetsstuderende og museumsfolk, blandt lærde professorer på internationale konferencer og blandt alment historisk interesserede tilhørere på højskolekurser og i husmorforeninger. Hun var lige så meget formidler

som forsker – og hørte i begge egenskaber til de fremmeste. Overalt gjorde hun sig umage, engagerede sig og bragte sin rige personlighed i spil. Det skete altid i sagens tjeneste, ikke for at promovere sig selv. Hun skyede al virak omkring sin person, men glædede sig oprigtigt, da en ældre kvinde ved en mindehøjtidelighed i august 2014 kom hen til Inge og takkede for hendes indsats for Sønderjylland.

Inge Adriansens mange forskningsresultater kan man læse mere om i festskriftet *Forundringsparat*, hvormed fagkolleger i efteråret 2014 fuldt forfjent hyldede hende i anledning af hendes afgang som museumsinspektør ved Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot efter 45 års arbejde på dette sted. Hendes virke for museet og Historisk Samfund for Als og Sundeved er fastholdt i vores søsterforenings årbog for 2017.

Her skal Inges arbejde for Historisk Samfund for Sønderjylland fremhæves. Hun blev medlem af styrelsen i 1986 og stod sammen med Steen Andersen og Henrik Fangel for fornyelsen af *Sønderjysk Månedsskrift*, hvor hun var et flittigt medlem af redaktionen frem til 1996. Inge var dybt engageret i markeringen af genforeningsjubilæet i 1995, og hun har udgivet to hæfter i vores serie *Sønderjyske billeder* med temaer i tilknytning til 1920: *Dansk eller tysk? Billeder af national selvforståelse i 1920* sammen med Immo Doege og *Fra det tyske nederlag til Slesvigs deling 1918-1920* sammen med Broder Schwensen. Inge var altid fordomsfri over for at samarbejde med tyske kolleger.

Inge var også en bærende kraft i mange af vore foredragsrækker og i de bogudgivelser, som de resulterede i. Her skal især nævnes *De slesvigske Hertuger, Sønderjyderne og Den store krig 1914-18* og *Skurke og Helte i Sønderjyllands Historie*. Gennem en længere årrække var hun med til at tilrettelægge historiekurserne på Idrætshøjskolen i Sønderborg, som Historisk Samfund samarbejder med. En helt særlig indsats lagde hun sammen med Elsemarie Dam-Jensen og Lennart Madsen i udgivelsen og redigeringen af *Sønderjylland A-Å*, som lyser op som et fyrtårn blandt foreningens mange udgivelser.

På styrelsesmøderne deltog hun engageret i diskussionen. Hun kunne være skarp, men søgte efter konsensus, for der skulle skabes resultater. Hun var de skiftende formænd en god støtte. Og hun svigtede ikke, men gik foran, når det gjaldt om at omsætte principielle beslutninger til praktisk arbejde. I Historisk Samfund for Sønderjylland har vi meget at takke Inge for, og vi vil holde hendes minde højt i ære.

Hans Schultz Hansen

Erling Læbel Madsen, Dybvighoved, Løjt

6. november 1943 - 13. februar 2018

Med Erling Læbel Madsens død har Historisk Samfund for Sønderjylland mistet sin mangeårige formand for Aabenraa kredsen. Endnu lørdag aften den 10. februar 2018 var Erling en veloplagt ordstyrer ved afstemningsfesten på Folkehjem, som han altid satte en ære i at være medarrangør af. Ingen havde regnet med, at det skulle blive sidste gang, vi så ham. Natten til den 13. februar afgik han ved døden.

Erling Læbel Madsen blev medlem af bestyrelsen for Historisk Samfunds Aabenraakreds i 1992 og fungerede som sekretær, indtil han i 2003 blev formand efter Hans H. Bang. Dermed blev Erling også medlem af hovedforeningens styrelse. I de mere end 25 år, Erling virkede for vores forening, repræsenterede han i særlig grad dens folkelige element. Erling var stærkt engageret i den lokale historie, først og fremmest på Løjt Land. Han var i mange år formand for Løjt Lokalhistoriske Forening og redaktør af *Det gamle Løjt*. Rundemølle og de gamle kaptajnsgårde betød meget for ham. Men han var også i nær kontakt til det lokalhistoriske miljø i hele det gamle Aabenraa amt, som han samlede til et fællesmøde én gang årligt, og han arrangerede gerne ture til mål som Sikringsstilling Nord og Hærvejen fra Øster Løgum til grænsen – og til de gamle gader og huse i Aabenraa. Ved de mange udflugter og rundvisninger på sin hjemegn var Erling altid en begejstret historiefortæller.

Erling var altid hjælpsom, når der skulle gøres en indsats, og han stillede gerne op, når der var brug for hjælp ved arrangementer og lignende. En tid lang var han også fast medhjælper på Historisk Samfunds kontor. Erling havde mange andre jern i ilden, især i Løjt sogn, hvor han blandt andet var medlem af menighedsrådet, bestyrelsesmedlem i højskoleforeningen og æresmedlem i det frivillige brandværn. Inde i Aabenraa var han guide og vægter for Aabenraa Turistforening. Det var som en anerkendelse af dette mangesidede engagement, at Erling modtog H. V. Clausens

og Johan Ottosens Legat til Danskhedens Fremme i Sønderjylland. Det var en udmærkelse, som han med rette var stolt af.

Erling ville helst træffe aftaler med folk ansigt til ansigt. Han kunne være svær at få fat på i telefonen og endnu sværere at få til at svare på en e-mail. I stedet dukkede han op hos Historisk Samfund på Rigsarkivet i Aabenraa. Så fortalte han med stolthed om de mange deltagere ved arrangementerne, han berettede om kredsens planer, og der blev truffet aftaler om annoncering, lån af lokaler og lignende. Der blev også tid til en venskabelig snak, men Erling var ikke den, som blev hængende længere end nødvendigt, for han skulle videre til sine mange andre opgaver. Disse besøg vil vi savne.

Vi havde gerne undt Erling flere år at virke i, men han nåede meget i de år, som blev ham beskåret. I Historisk Samfund for Sønderjylland vil vi mindes Erling Læbel Madsen med varme og taknemmelighed.

Hans Schultz Hansen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Forretningsudvalg:

Formand: Forskningsleder, dr. phil. **Hans Schultz Hansen**, Østergade 14,
6392 Bolderslev, 41 71 74 01 (Rigsarkivet Aabenraa), hsh@sa.dk

Næstformand: Tidl. arkiv- og forskningschef, dr. phil. **Lars N.**

Henningsen, Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa, 74 62 76 17,
larsnhenningsen@gmail.com

Kasserer: Tidl. områdedirektør **Arne Fredsted Jørgensen**, Mågen 53,
6270 Tønder, 73 72 44 17, ilaj5352@gmail.com

Sekretær: Cand.oecon. **Mogens Asmund**, Nørreløkke 5,
6200 Aabenraa, 40 36 09 38, moas@post.tele.dk

Journalist **Finn Bach**, Flensborgvej 26, 2.th., 6200 Aabenraa,
40 68 20 98, finnbach@hotmail.com

Museumsinspektør **Lisette Juhl Hansen**, Museum Sønderjylland –
ISL, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, 65 37 08 52, ljh@msj.dk

Arkiv- og forskningschef, ph.d. **Mogens Rostgaard Nissen**,
Dansk Centralbibliotek, Flensborg, Postboks 528, 6330 Padborg,
0049 461 86 97 190, mrn@dcbib.dk

Tidl. kommunikationschef **Kristian Pallesen**, Sletmarken 38,
6310 Broager, 61 51 47 88, pallesen6310@gmail.com

Tidl. forretningsfører **Henrik Posselt**, Langløkke 10, 6200 Aabenraa,
30 29 56 74, langlokke@bbsyd.dk

Styrelsesmedlemmer i øvrigt:

Overinspektør **Elsemarie Dam-Jensen**, Markledgade 20, 6240
Løgumkloster, 74 74 51 34, elsemariedamjensen@gmail.com

Museumsinspektør, ph.d. **Mikkel Leth Jespersen**, Museum
Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa, 6200 Aabenraa,
74 62 26 45, mije@msj.dk

Afdelingschef, ph.d. **Axel Johnsen**, Stjernevej 27, 6300 Gråsten,
71 72 55 30, adjo@msj.dk

Overinspektør **Lennart S. Madsen**, Museum Sønderjylland,
Arkæologi Haderslev, 6100 Haderslev, 74 52 75 66, lema@msj.dk

Museumsinspektør **Anne Marie Overgaard**, Margrethevej 1,
6280 Højer, over@msj.dk

Mette Pilgaard, arkæolog, Katrinebjergvej 61, 2. th., 8200 Århus N,
86 10 17 53, bjoernsen12@gmail.com

Enhedsleder, adj. professor, dr.phil. **Carsten Porskrog Rasmussen**
Rodekær 1, 6200 Aabenraa, 65 37 08 51, cpr@msj.dk

Museumsinspektør, cand.mag. **René Rasmussen**, Nygade 36,
6270 Tønder, 73 72 00 06, renerasmussen@bbsyd.dk

Overinspektør, ph.d. **Henrik Skov Kristensen**, Ørstedsgade 24,
6400 Sønderborg, 74 67 65 57, henrik.skov.kristensen@natmus.dk

Kredsudvalgsformænd:

Haderslev: Karl Erik Olesen, Diernæsvej 220, 6100 Haderslev,
74 52 54 20, keohaderslev@gmail.com

Aabenraa: Helge Søgaard, Stubbæk Toften 5, 6200 Aabenraa,
23 42 94 88, hs.toften5@gmail.com

Sønderborg: Christian Bo Bojesen, Havbo 2, 6470 Sydals,
74 41 59 74, havbo2@stofanet.dk

Tønder: Jens Møller, Allégade 13, 6240 Løgumkloster,
29 87 25 72, jensmoller13@gmail.com

Sydslesvig: Kirsten la Cour, Gammelau 2, D-24980 Schafflund,
0049 46 39 78 24 02, lac@skoleforeningen.de

Historisk Samfunds kontor og butik:

Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa,
74 62 46 83, e-mail: hssdj@hssdj.dk, www.hssdj.dk

Åbningstider:

Tirsdag og torsdag kl. 09.00-13.00.

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger: Arkiv- og forskningschef, ph.d. **Mogens Rostgaard Nissen**, Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Norderstrasse 59, D-24939 Flensburg (Postboks 528, 6330 Padborg). Tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: mnr@dcbib.dk

Sønderjysk Månedsskrift: Museumsinspektør **Lisette Juhl Hansen**,
Museum Sønderjylland – ISL, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa,
65 37 08 52, ljh@msj.dk

Skriftrække: Overinspektør, ph. d., **Henrik Skov Kristensen**,
Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57,
e-mail: henrik.skov.kristensen@natmus.dk

Kredsbestyrelser:

Aabenraa kreds:

Kredsformand **Helge Søgaard**, Stubbæk Toften 5, 6200 Aabenraa,
23 42 94 88, hs.toften5@gmail.com

Iver H. Ottosen, Runesvinget 39, 6330 Padborg, iverho@mail.dk

Kasserer **Lone Janfelt**, Jørgensgård 52, 6200 Aabenraa,
lonejanfelt@gmail.com

Tove Nørgård, Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa,
tovenørgaard@yahoo.com

Peter Rastrup, Jørgensgård 47, 6200 Aabenraa, peter@rastrup.net

H. C. Jørgensen, Gammeltoft 6, Holbøl, 6340 Kruså, hcj@bbsyd.dk

Haderslev kreds:

Kredsformand **Karl Erik Olesen**, Diernæsvej 220, 6100 Haderslev,
21 21 63 80, keohaderslev@gmail.com

Kasserer **Kirsten Fynbo**, Søndergade 34 E, 6630 Rødding,
kirstenfynbo@hotmail.com

Ellen Jensen, Persillegade 9, Rødding, ellenjensen@skodborg-net.dk

Sønderborg kreds:

Kredsformand **Christian Bo Bojesen**, Havbo 2, 6470 Sydals,
74 41 59 74, havbo2@stofanet.dk

Sekretær **Margrethe Iversen**, Farverløkke 33, 6310 Broager, mai@lhuset.dk

Svenn-Erik Outzen, Vester Søvej 11, 6430 Nordborg, buchoutzen@adr.dk

Anders Orris, Sønder Havnegade 10 st. tv., 6400 Sønderborg,
beosystem@hush.com

Hans Stengaard Jessen, Egernevej 1, 6400 Sønderborg,
stengaardjessen@mail.tele.dk

Tønder kreds:

Kredsformand: **Jens Møller**, Allégade 13, 6240 Løgumkloster,
29 87 25 72, jensmoller13@gmail.com

Næstformand **Finn Clemmensen**, Toften 22, 6780 Skærbæk,
odaogfinn@gmail.com

Protokolfører **Marie Stærk**, Abterpvej 50, 6261 Bredebro,
nielsbock@mail.dk

Jens Lautrup, Overbyvej 4, 6520 Toftlund, meldkjaer@mail.dk

Erik Sørensen, Leosallé 37, 6270 Tønder, leneoge@gmail.com

Sydslesvig kreds

Kredsformand **Kirsten la Cour**, Gammelau 2, D-24980 Schafflund,
0049 46 39 78 24 02, lac@skoleforeningen.de

Næstformand **Kristian Bøgebjerg Arentsen**, Vinkelvej 2, 6340 Kruså,
kbarentsen@hotmail.com

Kasserer **Sybilla Nitsch**, Königsbergerstr. 14, D-25852 Eggebek,
sybilla_nitsch@skoleforeningen.de

Klaus Tolstrup Petersen, Dansk Centralbibliotek, Flensborg,
Postboks 528, 6330 Padborg, ktp@dcbib.dk

Mogens Rostgaard Nissen, Dansk Centralbibliotek, Flensborg,
Postboks 528, 6330 Padborg, mrn@dcbib.dk

Historisk Samfunds Sydslesvig Kreds havde det store udsyn fremme, da de sammen med Flensborg Søfartsmuseum, Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa og Den Slesvigske Samling på Dansk Centralbibliotek i Flensborg i oktober 2017 indbød til en særlig eventdag, "Slesvía kolonial". Anledningen var 100-året for salget af de Vestindiske Øer, og temaet var Slesvigs koloniale arv og Flensborg som en af Nordeuropas førende havne for vestindienhandelen. Der blev blandt andet gennemført en byvandring gennem Flensborg, og på biblioteket kunne man opleve såvel danske forfattere og videnskabsmænd som kunstnere fra US Virgin Islands, der tog afsæt i de afrikanske rødder, der har sat deres præg på den caribiske kultur. På billedet optræder Oceana James. Foto: Marco L. Petersen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

RESULTATOPGØRELSE

Note	Regnskab 2017 <u>kr.</u>	Regnskab 2016 <u>kr.</u>
FORENINGSVIRKSOMHED		
<i>INDTÆGTER</i>		
Foreningskontingent og abonnement	540.103	505.858
Tilskud	231.330	232.500
Andre indtægter	<u>137.488</u>	<u>160.662</u>
	<u>908.921</u>	<u>899.020</u>
<i>UDGIFTER</i>		
Sønderjyske Årbøger	-176.121	-178.955
Sønderjysk Månedsskrift	-471.549	-459.275
Medlemsaktiviteter	<u>-149.138</u>	<u>-172.126</u>
	<u>-796.808</u>	<u>-810.356</u>
RESULTAT AF FORENINGSVIRKSOMHED	<u>112.113</u>	<u>88.664</u>
FORLAGSVIRKSOMHED		
Indtægter vedr. skrifter	260.251	294.314
Omkostninger vedr. skrifter	-190.117	-257.324
Lagerregulering	<u>34.460</u>	<u>86.467</u>
RESULTAT AF FORLAGSVIRKSOMHED	<u>104.594</u>	<u>123.457</u>
DÆKNINGSBIDRAG	216.707	212.121
Sekretariats- og styrelsesomkostninger	<u>-215.504</u>	<u>-209.392</u>
RESULTAT FØR RENTER	1.203	2.729
Renteindtægter og udbytte	36.006	54.504
Kursdifferencer m.v.	<u>38.569</u>	<u>41.332</u>
ÅRETS RESULTAT	<u>75.778</u>	<u>98.565</u>

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

BALANCE

		31.12.2017	31.12.2016
		<u>kr.</u>	<u>t.kr.</u>
AKTIVER			
Beholdning af skrifter		120.927	86
Debitorer		174.573	183
Tilgodehavende moms		0	0
Periodeafgrænsningsposter		522.773	309
Obligationer		0	0
Investeringsbeviser		2.256.560	2.218
Likvide beholdninger		<u>643.316</u>	<u>768</u>
AKTIVER I ALT		<u>3.718.149</u>	<u>3.564</u>
PASSIVER			
Ikke disponerede midler	1.853.959		
Fra årets resultat	<u>75.778</u>	<u>1.929.737</u>	<u>1.854</u>
Hensættelser:			
Den sønderjyske søfarts historie	500.000		
Kommende års udgivelser	<u>350.000</u>	<u>850.000</u>	<u>850</u>
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER		<u>2.779.737</u>	<u>2.704</u>
Forudfaktureret kontingent		524.898	537
Skyldige omkostninger mv. i øvrigt		307.227	240
Mellemregning med kredse		32.128	28
Skyldig moms m.v.		<u>74.159</u>	<u>55</u>
KORTFRISTET GÆLD		938.412	860
PASSIVER I ALT		<u>3.718.149</u>	<u>3.564</u>

Regnskabet for Historisk Samfund for Sønderjylland er revideret af Revisionscentret Aabenraa, Oluf Krag, samt den årsmødevalgte interne revisor, Jørn Andersen.

Revisionen har ikke givet anledning til bemærkninger og er underskrevet af begge revisorer den 21. marts 2018.

Regnskabet er godkendt på foreningens ordinære årsmøde den 21. april 2017.

